

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 7 (2005)

AFLEVERING 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

P.L. Nève (KUN en Universiteit Tilburg), *eredid*
E.C. Coppens (KUN)
G. Donker, secretaris
S. Faber (VUA)
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders Archief, UvA)
R.C.H. Lesaffer (Universiteit Tilburg en KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
C.H. van Rhee (UM)
T.J. Veen (UvA), voorzitter

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Correspondentie en boeken ter recensie:

Mr.dr.s. G. Donker
Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
tel: ++31(0)23-5314150
e-mail: promemorie@chello.nl

Prof.dr. T.J. Veen
Heemsteedse dreef 156, 2102 KR Heemstede
tel. ++ 31 (0)23-5292898
e-mail: T.J.Veen@uva.nl

Prof.dr. D. Heirbaut
Vakgroep Grondslagen en Geschiedenis van
het recht
Universiteit Gent
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteitstraat 4, B-9000 Gent
tel. ++ 32 (0)9-2646840
fax ++ 32 (0)9-2646707
e-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De Stichting OVR stelt zich krachtens artikel 2 van haar Statuten ten doel het uitgeven en ontsluiten van rechtsbronnen in de ruimste zin van het woord, het publiceren van verslagen van haar werkzaamheden en van mededelingen omtrent hetgeen voor de kennis van het oud-vaderlandse recht belangrijk is, alsmede het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-vaderlandse recht.

De Stichting OVR geeft Werken uit voor de publicatie van bronnen. Ze publiceert in het tijdschrift *Pro Memorie* voornamelijk artikelen, kronieken, mededelingen, opiniërende stukken en recensies. De Stichting heeft een bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek der bronnen' aan de Universiteit van Amsterdam; deze leerstoel wordt thans bezet door Prof.dr. F. Keverling Buisman.

Contribuantenadministratie van de Stichting OVR:

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Het Gelders Archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
tel. ++ 31 (0)26-3521600
fax ++ 31 (0)26-3521699
e-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie: €25,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €15,-.

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

Na de special *Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht* presenteert de redactie nu weer een ‘gewone’ aflevering van *Pro Memorie*. Het interviewnummer is positief ontvangen. Het is met zijn oplage van 1800 exemplaren vermoedelijk de uitgave met de grootste verspreiding die OVR in haar 125-jarig bestaan heeft geproduceerd: het boek is ook op ruime schaal verspreid buiten de kring van de contribuanten van OVR. Wat in het boek niet meer kon worden vermeld: niet alleen de Bregstein Stichting maar ook het Nederlandse ministerie van Justitie heeft *Pro Memorie* een subsidie toegekend voor deze bijzondere uitgave. Sinds het Belgische ministerie van Justitie door een Franstalige minister beheerd wordt krijgen wij van die kant helaas geen subsidie meer. Daar staat dan weer het heuglijke feit tegenover dat een Nederlandse particulier voor *Prominenten kijken om* een bedrag heeft geschonken gelijk aan dat wat in vroeger jaren jaarlijks door het Belgische ministerie aan *Pro Memorie* ter beschikking werd gesteld.

De special van *Pro Memorie* markeerde niet alleen de voltooiing van het eerste lustrum van het tijdschrift maar ook het 125-jarig bestaan van OVR, een gebeurtenis die — naar in het Woord vooraf werd vermeld — ook zou worden gevierd met een op 11 december 2004 in het Nationaal Archief te Den Haag te houden congres over ‘Drie eeuwen erfrecht’. Doordat op die dag de overheidsgebouwen gesloten werden in verband met de uitvaart van prins Bernhard, moest dat congres naar een nader vast te stellen datum in 2005 worden verplaatst. Die datum is 17 september geworden.

Het was de bedoeling van de redactie dat een (zo mogelijk: de) volgende aflevering van *Pro Memorie* zou openen met een interview met prof. Govaert van den Bergh. Helaas kan dat nu niet meer, want onze geleerde collega overleed op 22 juli jl. na een langdurige ziekte. De aandacht die wij aan Van den Berghs leven en werk wilden besteden zal nu derhalve de vorm van een In memoriam moeten krijgen. De schrijver daarvan zal veel profijt kunnen hebben van de door Van den Bergh zelf samengestelde en uitgegeven bibliografie van zijn geschriften (ISBN 909019732X). Deze ‘editio ad familiares’ die de samensteller op 21 juli in handen kreeg bereikte vele van zijn ‘familiares’ een dag na de rouwbrief. Van den Berghs korte bijdrage over Huguenin en Noodt in dit nummer van *Pro Memorie* (p. 166-170) kwam anderhalve maand voor de auteur overleed in bij de redactie. Dit nummer van ons tijdschrift was toen al in productie. Wij hebben Van Berghs bijdrage er gelukkig nog in kunnen opnemen, maar de hoop dat de auteur zijn artikeltje nog in gedrukte vorm zou zien is helaas niet in vervulling gegaan.

Over interviews gesproken: in het Woord vooraf in *Prominenten kijken om* werd vermeld dat de redactie voornemens is in komende nummers niet alleen de reeks interviews met rechtshistorici voort te zetten ‘maar tevens interviews op te nemen met prominente beoefenaren van het geldende recht die een lange rechtsontwikkeling kunnen overzien’ (p. V). In *Prominenten kijken om* ontbreekt een interview met een vrouw. De reden daarvan was simpel: een kandidate die aan de door ons gehanteerde criteria voldeed konden we niet vinden. Gelukkig bleken twee vrouwelijke medewerkers van de juridische faculteit van de UvA (van wie er één *Prominenten kijken om* als een interessant boek had gekwalificeerd, maar wel een boek van mannen voor mannen) bereid een prominent juriste te interviewen die bij de voorbereiding van dat boek van de lijst van te interviewen kandidaten was afgevoerd, enkel en alleen omdat ze te jong was. Daardoor kan de serie interviews met juristen uit de Lage Landen in dit nummer openen met een vraaggesprek met de thans bij het Joegoslavië tribunaal in Den Haag werkzame Vlaamse juriste Christine Van den Wyngaert.

Heemstede, 29 juli 2005

Theo Veen

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (7): INTERVIEW MET O. MOORMAN VAN KAPPEN

‘Wij waren er voor het cachet ...’

Voor het zevende interview in deze reeks genoten wij gastvrijheid van prof. Moorman van Kappen en zijn echtgenote, in een bijzonder fraaie woonomgeving, waar niet alleen mensen maar ook dieren tellen: af en toe nam aan het gesprek een tweetal jonge honden deel, rechtsopvolgers van de hond die indertijd huwelijkskado was. In een vensterbank lag een stokoude kat, zo te zien in slaap, maar vast en zeker gereed onmiddellijk in te grijpen.¹

De geïnterviewde is een verteller. Voordat hij van wal steekt vermelden we hier enkele hoofdzaken uit zijn loopbaan. Olav Moorman van Kappen (geboren in 1937) studeerde rechten in Utrecht.² Na zijn doctoraal examen in 1961 was hij daar assistent, later wetenschappelijk ambtenaar voor staatsrecht en inleiding. In 1965 verdedigde hij zijn dissertatie over de Geschiedenis der Zigeuners in Nederland.³ Na eerst nog wetenschappelijk medewerker voor rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam geweest te zijn en – voor korte tijd – lector Inleiding te Leiden, werd hij in 1971 hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, tot zijn emeritaat in 2000. Uitvoeriger worden we hierover ingelicht in het Ten Geleide bij Lex loci, een in dat jaar verschenen bundel hergepubliceerde opstellen van de hand van Moorman van Kappen.⁴

De familie Van Kappen

Oorspronkelijk komt mijn familie van de Veluwe. Het waren eenvoudige houthakkers in de buurt van Garderen. De oudste zoon van de toen levende voorvader (die in de Napoleontische tijd – heel beeldend – de naam Van Kappen heeft aangenomen) had een zeer kinderrijk gezin. De oudste dáárvan is beroepsonderofficier geworden onder Willem I. Ik heb nog een keizerlijke orde van Sint Anna twaalfde klasse in het familiearchief zitten, omdat hij bij de aankomst van Anna Pawlona in Amsterdam op de kaai stond als oudste onderof-

1 Interview ten huize Hofstetten in Ellecom op vrijdag 6 februari 2004.

2 Bij K.B. van 26 maart 1970, nr. 58, werd de geslachtsnaam van Olav van Kappen gewijzigd in Moorman van Kappen, hommage aan het geslacht Moorman waaruit zijn moeder stamt. Bijgevolg vermelden zijn vóór medio 1970 verschenen publicaties als auteursnaam O. van Kappen.

3 O. van Kappen, *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-±1750)*, Assen 1965.

4 P.L. Nève, ‘Ten Geleide’, in: E.C. Coppens e.a. (red.), *Lex Loci. Opstellen over Nederlandse Rechtsgeschiedenis uit de pen van Prof. Mr. O. Moorman van Kappen* (Nijmegen 2000), p. ix-xiv. De bladzijden xv-xxvii bevatten een bibliografie over de jaren 1962-1999.

Op 63-jarige leeftijd. Foto: Lisette Fotografie te Dieren

ficier met het vaandel van het regiment. En dan kreeg je zo'n medaille als eerbewijs naderhand ...

Dit soort kennis heb ik verworven door genealogisch onderzoek dat ik in mijn latere gymnasiumjaren heb gedaan – en in het begin van mijn studietijd aan de universiteit. Toen heb ik de hele familie uitgeplozen. Een familiearchief was er nog helemaal niet. Er deden allemaal wilde verhalen over de herkomst van onze familie de ronde, verhalen waar achteraf niets van bleek te kloppen. 't Was dus gewoon uit interesse dat ik tot dat genealogisch onderzoek gekomen ben. Omdat al die verhalen niet bevredigend waren, wilde ik weten hoe het écht zat. Niemand heeft me hiertoe gebracht, ook niet een of andere geschiedenisleraar.

Bij mijn onderzoek heb ik toen ook ontdekt dat men indertijd beurzen had ingesteld voor verdienstelijke onderofficieren: hun kinderen konden daardoor op kosten van de koning studeren aan de Konink-

lijke Militaire Academie in Breda. Twee van de zoons van mijn voorvader-onderofficier hebben zo een opleiding gekregen aan de KMA. Zij zijn vervolgens in dienst getreden bij het KNIL.⁵ Een van beiden was mijn overgrootvader. Hij was de technicus. Hij koos het dienstvak van de genie en heeft het daar uiteindelijk tot generaal-majoor gebracht. Zijn broer was meer op de gezondheidszorg gespitst. Deze is Officier van gezondheid geworden en heeft daar ook een hele carrière gemaakt.

Mijn overgrootvader had als genieman veel contacten met de burgerwereld. Het was de tijd van de aanleg van de spoorwegen op Java. Er moesten bruggen worden gebouwd en andere bouwwerken, en daar werd hij steeds als adviseur bij betrokken. Toen hij zo eind veertig was, is hij vervroegd uit dienst gegaan en overgestapt naar het bedrijfsleven, naar de Biltonmaatschappij. Al dit soort dingen heb ik kunnen achterhalen in de stamboeken van officieren en onderofficieren die toen nog op het Ministerie van Defensie lagen. Je moest daar van het kastje naar de muur hollen, maar het is mij toch vrij aardig gelukt.

⁵ Het Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger.

Den Haag, Bezuidenhout

Ik ben geboren in Den Haag, in 1937. We woonden er aan de rand van het Bezuidenhout bij de Haagse IJclub, tegenover het Huis ten Bosch. Daar heb ik mijn jeugd doorgebracht, twee hoog op een flat, gedurende de oorlog, de tijd waaraan ik de meeste diepgaande herinneringen blijk te hebben behouden. Ik was natuurlijk veel te jong om het oorlogsgebeuren te begrijpen en wat er allemaal achter stak, maar allerlei details die volwassenen vaak ontgaan blijven je merkwaardigerwijze wél bij.

De Duitsers hadden achter het Huis ten Bosch zo'n lanceerinrichting voor de V2-raketten geïnstalleerd. Die werden daar regelmatig afgeschoten. Dan kwam er een groot rommelend geluid en verscheen er een vuurspuwende sigaar boven de bomen van het park van Huis ten Bosch. Daar bleef deze even stilstaan, en als er dan een explosie kwam dan was het goed, want dan ging hij door en vloog hij weg. Soms kwam die klap niet en zag je de V2 terugzakken. Ik schoot dan van onder de eettafel naar de grote ramen aan de voorkant van onze flat, gooide ze open, en dook weer terug onder de veilige tafel, want als zo'n V2 op de grond kwam, volgde een explosie en vlogen er ik weet niet hoeveel ruiten in de buurt aan diggelen. Zo had ik een soort zesde zintuig ontwikkeld voor de V2, ik was er de hele dag en nacht op gespist. Door mijn oplettendheid was ons huis dus een van de weinige waarvan alle ruiten aan het eind van de oorlog nog heel waren.

Het was vreselijk spannend, want aan de overkant, op het ijsclubterrein, had je van die hakhout-walletjes tussen de verschillende ijsbanen en daar hadden de Duitsers afweerschut opgesteld. Dat waren oudere kerels, en die hadden een hondje bij zich wanneer ze voetbalden. Als je ze zag weghollen met dat hondje, dan wist je – vóór het officiële luchtaalarm gegeven werd – dat de Engelsen op komst waren, want die waren voortdurend bezig met beschietingen en bombardementen achter dat Huis ten Bosch.

Nou ja, dat zijn allemaal zo van die dingen ... Zo weet ik ook nog heel goed dat ik in 1945 als kleine jongen de Canadezen hun intocht zag maken. Een gigantische mensenmenigte stond te juichen op de Bezuidenhoutseweg en daar kwam een grote Cadie-autobus langs met een hele dikke kok erin die zich met moeite door het raampje gewrongen had, een goedmoedig lachende man. Iedereen juichen, en ik sprong naar voren, nou ja ik was niet de enige, er waren wel meer jongetjes die dat deden. Ik riep hard – dat had ik netjes uit mijn hoofd geleerd –: 'Cigaretts for my daddy?!', en die goeie man grijpt achter zich en gooit een handvol Players uit het raam. Maar daar schiet onze buurvrouw, een oudere vrouw, langs mij heen en graait die sigaretten vlak voor mij weg. Dat is dan zo'n dramatische jeugdherinnering die mij altijd is bijgebleven.

Ook de hongerwinter heb ik meegemaakt, tulpenbollensoep en de hele santekraam, en het beruchte bombardement van het Bezuidenhout. Mijn vader was directeur van een wasserij in Voorburg, een familiebedrijf. Na het bombardement op het Bezuidenhout zijn wij naar Voorburg gevlucht. Dat was een helse tocht. Ik kan me dat nog steeds herinneren, die vuurmassa's, die zwarte wolken. En dan stonden er overal kerels van de luchtbescherming

en soldaten, en die grendelden de Laan van Nieuw Oost-Indië af. Je mocht alleen naar Voorburg als je daar familie had die je kon herbergen. Nou hadden we dat gelukkig, maar legio mensen moesten weer terug. 't Was een vreselijke toestand.

Van de tonelen direct na de bevrijding weet ik nog dat er een paar huizen verder een NSB'er woonde, een oude man met zijn vrouw, en toen de Canadezen kwamen stak hij net als iedereen de Nederlandse vlag uit. Een hele groep mannen bij ons uit de straat is daar toen heen gegaan. Ze bonsden op de deur: 'Als je niet ogenblikkelijk die vlag weghaalt, zullen we je mores leren!' En die vlag verdween. Als kind snapte je dat wel, je lette op allerlei dingen. Ik weet nog wel dat ik in de hongerwinter zo'n armzalige man met een leeg broodtrommeltje onder de arm bij ons in de straat voorbij liep. Twintig passen achter me hoorde ik toen een klap. Ik keek om, en daar lag hij op straat. Hij was gestorven, en ik zie nog die winkelhaak in zijn broek waar een bleke bil doorheen stak. Die kleine details vergeet je van je leven niet.

Voorburg, Huygenslyceum

Na de oorlog zijn we verhuisd naar Voorburg – dat was dicht bij de zaak van mijn vader. In Voorburg heb ik de lagere school afgemaakt en ben ik naar het net opgerichte Huygenslyceum gegaan dat onder leiding stond van dr. Eernstman, een classicus die eerder les aan het Nederlands lyceum in Den Haag had gegeven.⁶ Die eerste drie jaren op het lyceum, dat was prachtig. De school had een noodhuisvesting in verschillende villa's in Voorburg en de leraren moesten op de fiets van het ene huis naar het andere, en daar waren onderweg dan allerlei storingen en onvoorziene gebeurtenissen, waardoor er van alles mis liep. Dat gaf ons de gelegenheid om allerlei andere dingen te doen dan te leren. Het was een heel avontuurlijke en leuke tijd. Vanaf de vierde klas kwamen we in een spiksplinternieuw schoolgebouw in een nieuwbouwwijk en dat vond ik een verschrikking. Toen ving het echte geordende schoolleven aan, dat ik als een vreselijk korset heb ervaren.

Maar ja, gelukkig kwam toen het eindexamen. Ik slaagde trouwens slechts met de haken over de sloot. Als gecommiteerde had ik op het examen prof. Van Unnik, de beroemde theoloog uit Utrecht.⁷ Die kwam voor de klassieke talen. Ik was een echte alfa en ondanks allerlei bijlessen van een heel legioen leraren en goedwillende vrienden en kennissen was ik voor algebra en meetkunde nooit verder gekomen dan een vier. Dus moest ik mijn andere vakken heel goed hebben om dat te compenseren ... Ik weet nog dat mijn schriftelijke vertaling van Grieks, die meestal redelijk goed was, ditmaal wel niet onvoldoende, maar eigenlijk toch te mager was. Dat was een beetje een moeilijk geval en toen

⁶ Dr. J.P.A. Eernstman promoveerde in 1932 aan de Rijksuniversiteit Utrecht op de terminologie van de vriendschap bij de Grieken. Hij publiceerde later vooral op het terrein van de Griekse klassieke literatuur.

⁷ W.C. van Unnik (1910-1978). Zie *Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN)*, deel 4, p. 510-512. Het BWN is ook te raadplegen via www.inghist.nl.

heeft de leraar een ernstig gesprek met Van Unnik gehad en gezegd: deze jongeman wil zo graag theologie studeren (wat ook zo was). Dankzij dat argument heeft Van Unnik de hand over het hart gestreken. Het werd toch een zeven en toen kon ik slagen.

Ik herinner me nog dat ik een keer in het tweede studiejaar rechten in Utrecht in een pauze in het urinoir opzij kijkend, recht in het gezicht van Van Unnik keek. Ik zag de glans van herkenning, en hij zei tegen mij: 'Hé, ik dacht toch dat U ...' Toen heb ik buiten op hem gewacht en hem verteld dat ik tot de conclusie was gekomen dat ik het ware geloof niet had en dat ik beter ten halve kon keren dan ten hele dwalen, en dat ik dus voor rechten geop- teerd had. Nou ja goed, daar kon hij zich toch ook wel in vinden.

Rechten in Utrecht

Op de middelbare school had ik al veel belangstelling voor Geschiedenis, dat was mijn fa- voriete vak. Wij hadden een leraar die socialist was, en lid van de gemeenteraad in Leiden. In zijn lessen verweefde hij op een hele slimme manier geschiedenis met politiek. Daar nam ik nogal aanstoot aan, want ik vond al zijn beschouwingen sterk gekleurd en voelde een soort instinctieve behoefte aan tegenspraak. Hij gaf mij daar alle ruimte voor. 'Nou, als jij vindt dat het anders is, moet jij mij maar volgende week uitleggen hoe het dan wel is.' Dan moest ik daar van alles voor lezen en vervolgens een klein spreekbeurtje voorbereiden. Dat heeft mijn belangstelling en animo voor het vak zeer gestimuleerd en toen ik geslaagd was, wilde ik het liefst geschiedenis studeren.

Maar mijn vader zag daar niets in. Mijn grootvader had ook rechten gestudeerd in Lei- den. Zelf had mijn vader economie gestudeerd, maar halverwege zijn studie had hij die moeten afbreken omdat mijn grootvader van vaders kant een hartkwaal kreeg. Toen had mijn vader het familiebedrijf moeten overnemen. Op zeer jeugdige leeftijd al was hij direc- teur daarvan, hoewel het eigenlijk helemaal niets voor hem was, dat vak. In die geschiede- nisstudie van mij zag hij niets, en hij heeft de hele familie en allemaal vrienden en kennis- sen gemobiliseerd om mij duidelijk te maken hoe slecht die keuze was. Het argument dat mij over de streep haalde was dat je met geschiedenis alleen maar leraar kon worden, in een oud jasje met een pakje brood en een thermoskan tussen de middag in de leraarska- mer. En als je dan net die school achter de rug hebt – en die laatste jaren van die school vond ik nou niet de meest leuke – dan is zo'n perspectief niet zo aantrekkelijk ... Op die ma- nier hebben ze me er toch van afgepraat. Daarna ga je gewoon volgens de eliminatieme- thode te werk. En wat blijft er dan over? Dan maar rechten.

Toen heb ik mijn vader ook nog de nodige sores bezorgd doordat ik in Utrecht wilde stu- deren. Ik had toen een schoolvriendinnetje van de middelbare school. Zij deed HBS, was een jaar eerder klaar en was in Wageningen gaan studeren. Door in Utrecht te gaan studeren zou ik dichterbij de buurt zijn dan in Leiden. Dat was ook al in strijd met de familietraditie. De deal was dus dat ik niet geschiedenis, maar rechten zou studeren, maar dan wel in Utrecht.

Scriptie en proefschrift rechtsgeschiedenis

Het aardige was dat we daar in het eerste jaar de colleges Oud-vaderlands recht kregen van De Monté ver Loren, een wat wereldvreemde figuur in een dik bruin winterpak, dat hij in alle seizoenen van het jaar droeg.⁸ Eens in de week kwam hij in zijn grote, zwarte Chevrolet uit Zeist naar Utrecht gereden en zette die pontificaal voor het gebouw aan het Domplein. Het college dat die man daar gaf, was zo aardig en aansprekend, dat de zaal altijd vol zat. Daar deed ik de ontdekking dat er toch een weg was naar de geschiedenis, namelijk via de rechtsgeschiedenis. Toen heb ik na mijn kandidaatsexamen als grote uitzondering Oud-vaderlands recht als keuzevak genomen. Dat deed bijna niemand. Ik begaf mij naar het spreekuur van Ver Loren en die was al even verbaasd, want daar kwam bijna nooit iemand voor Oud-vaderlands als keuzevak. 'Ja,' zei hij toen, 'het verplichte studieboek hebt u in het eerste jaar al gehad, dan moet u maar een scriptie schrijven.' Ik zeg: 'Dat is uitstekend, maar waarover dan?' 'Ja, u moet zelf maar een onderwerp zoeken. Als u denkt dat u het gevonden heeft, komt u maar weer op het spreekuur en dan bekijken we dat wel.' Wat weet je van zo'n vak? Niets. Dus ben ik een paar keer naar zijn instituut gegaan, stond daar verbijsterd voor die enorme hoeveelheid boeken, en trok hier en daar eens een boek uit de kast over allerlei interessante dingen. Maar je hebt totaal geen overzicht van het vakgebied, wat voor keuze moet je doen? Mit Mühe und Not heb ik toen een lijstje gemaakt met, ik geloof, acht onderwerpen. Ik dacht dat één daarvan toch wel genade zou vinden. Op het spreekuur begon ik met dat lijstje in de hand mijn voorstellen op tafel te leggen. Nou, het ene na het andere onderwerp sneefde: daar was net een proefschrift over verschenen, dat onderwerp was hoogst interessant, maar er waren geen bronnen meer, want het archief zus en zo was verbrand. Mijn lijstje zag ik almaar kleiner worden. En toen was nummer acht gesneefd en daar zat ik. Maar opeens kreeg ik een *brain wave*. Dat was gewoon een noodsprong, want wat was het geval? Een paar maanden eerder had ik een bezoek gebracht aan het Algemeen Rijksarchief, in het oude gebouw aan het Bleijenburg in Den Haag – voor dat genealogisch onderzoek. Als je, zoals ik toen, later op de ochtend kwam, was de leeszaal vaak al vol en moest je wachten op de gang. Toen ik eindelijk was toegelaten, moest ik aan een grote tafel plaats nemen en wachten op de bestelde stukken. Mijn voorganger op de nog warme stoel had in strijd met de voorschriften het materiaal dat hij had geraadpleegd op tafel laten liggen en het niet neergelegd op het tafeltje bij de uitgang. Daar lag een dikke foliant voor mij en uit pure verveling, als je toch moet wachten, sloeg ik die op, en dat bleek te zijn een soort register op achttiende-eeuwse strafvonnissen van het Hof van Holland. Het was een alfabetisch register en een van de eerste woorden was 'Egyptenaren'. Egyptenaren in de achttiende eeuw in Holland? Ik begreep er niets van. Bij het lezen van de samenvatting van het vonnis bleek dat het om 'Egyptenaerssen', kennelijk vrouwelijke Egyptenaren, ging, die in strijd met alle Goddelijke en menselijke verboden

8 Over J.Ph. de Monté ver Loren: BWN, deel 1, p. 404-405.

mensen de hand gelezen hadden op het eiland Texel en daarom in de kraag gevat waren. Vervolgens ben ik naar het handwoordenboek van Verwijs en Verdam⁹ gegaan en vond ik uit dat dat zigeuners waren. ‘Verdraaid’, denk ik, ‘toen al zigeuners ...’

En daar moest ik toen aan denken, in die noodsituatie. Ik zeg: ‘ja professor, als er dan niets meer over is, misschien is er dan nog een ander onderwerp ...’ Toen bracht ik mijn ‘Egyptenaren’ ter sprake, waarop De Monté ver Loren reageerde: ‘Dat moet u nemen, dat is interessant, want er is een hele hoop materiaal over, waarover weinig is geschreven.’ Zo ben ik dus met die scriptie over de geschiedenis van de zigeuners hier te lande begonnen. Het heeft mijn studie met een jaar verlengd en ik dacht er toen heel wat van af te weten, maar achteraf wist ik niet hoe ik dat ding weg moest moffelen, ik heb het geloof ik niet eens meer, het was zo’n slecht verhaal ... Het was voornamelijk op literatuur gebaseerd. Een heel klein stukje archiefonderzoek in Utrecht had ik er aan vastgeknoopt. Maar goed, dat heb ik toen gedaan en hij was over die scriptie zeer te spreken. Ik kreeg een prachtig cijfer, het hoogste dat je maar kon krijgen, en toen zei hij tegen mij: ‘Ja, daar moest u toch eigenlijk mee verder gaan, met dat onderzoek. Dat zou een mooie dissertatie opleveren. Maar ja’ – en daar had ik nog eigenlijk helemaal niet aan gedacht – ‘de narigheid is, ik heb geen plaats, want er is maar een beperkt aantal assistentenplaatsen, en ik heb al een assistent.’ Dat was een eeuwige assistent, om zo te zeggen, en die kon hij ook niet goed kwijt om een of andere duistere reden ...

De zigeuners heb ik dus verder uit mijn hoofd gezet. Kort daarop was het doctoraal-examen. Dat was allemaal nog mondeling, twee keer een uur: één uur voor het civiel-, en één uur voor het publiekrechtelijke deel. Dat laatste had ik bij Pompe (strafrecht)¹⁰ en bij Hooykaas (staatsrecht)¹¹. Pompe begon en was gauw klaar. Hij had het druk en ging weg, en ik bleef achter met Hooykaas. Dat examen verliep verder goed. Toen ik later weer moest binnenkomen om mijn diploma in ontvangst te nemen, zei hij: ‘Gaat u nog maar even zitten, want ik heb iets met u te bespreken. Ik heb van collega Ver Loren gehoord dat u zo’n veelbelovende scriptie hebt gemaakt en hij ziet er heel veel in als u daarmee door zou gaan. Hij heeft me verteld dat hij geen plaats heeft, maar toevallig heb ik wél een vacature voor een assistent, dus als u bereid bent om wat werkgroepen staatsrecht te geven, dan mag u de rest van de tijd vullen met het schrijven van uw proefschrift en het onderzoek.’ Daar was ik volslagen door overrompeld, maar aan de andere kant vond ik het eigenlijk toch wel leuk. Het staatsrecht en de publiekrechtelijke richting hadden mij toch al meer getrokken. Dus dat heb ik toen maar gedaan.

⁹ J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek* ('s-Gravenhage s.d. [1911]), gebaseerd op E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* ('s-Gravenhage 1885 e.v.) De omschrijving van het lemma *Egyptien*: znw. m. Egyptenaar; Zigeuner, heiden.

¹⁰ W.P.J. Pompe (1893-1963) was van 1923 tot 1928 hoogleraar strafrecht aan de Rooms-Katholieke Universiteit Nijmegen (J. Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982* (Nijmegen 1994), pp. 33-36) en vanaf 1928 tot 1963 hoogleraar strafrecht aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zie ook www.uu.nl/uupublish/homerechtsgeleer/defaculteit/disciplinegroep/strafrecht/willel/algemeen/willempompe/20177main.html, art. van W. Matthijse.

¹¹ Zie over Hooykaas *BWN*, deel 3, p.269-271.

Op 26-jarige leeftijd

Medewerker van Hooykaas

Hooykaas was een zeer eigenaardige man. Een type dat je nu niet meer aan de universiteit zult aantreffen. Zijn opvattingen zijn voor mij langzamerhand wel wat begrijpelijker geworden. Hij was bijzonder onderlegd in de klassieken. Wat ik bijvoorbeeld van hem geleerd heb, is dat er in latere tijd nauwelijks enig idee geventileerd is dat de oude Grieken al niet in een zeer elementaire vorm gekend hebben. De machtscheiding van Montesquieu is eigenlijk niets nieuws, want ‘Aristoteles hè ...’ enz. Zo wist hij alles tot die klassieken te herleiden (zijn vader was leraar en conrector van het Gymnasium in Arnhem). In die tijd moest je nog gymnasium hebben om rechten te studeren en zijn colleges Inleiding – dat vak gaf hij ook – begonnen altijd met: ‘Wil die juffrouw in dat rode truitje op de eerste rij even komen?’ Die kreeg dan een stuk uit Plato of Aristoteles gedictieerd en moest dat op het bord schrijven. Aan de

hand van dat citaat begon hij dan college te geven en dat ging een hele tijd goed, tot die HBS’ers instroomden met hun potjeslatijn. Toen liep het systeem spaak. Die juffrouw in het rode truitje stond hulpeloos voor het bord en kon niets meer, en toen zag je de man werkelijk ineenstorten: ‘Wat moet ik hier nu nog mee?’

Collega-assistenten waren er nog niet veel. Met mijn jaargenoot Jop Spruit,¹² die assistent was bij Zevenbergen,¹³ ben ik al die jaren opgetrokken. En dan was er mevrouw Pfeiffer, een oudere dame die een vaste positie had als wetenschappelijk ambtenaar, later hoofdamtenaar Inleiding.¹⁴ De facto was zij voor de eerstejaars rechtenstudenten tevens een soort studentendecaan. Zij was de collega met wie ik later, sinds het studiejaar 1965-’66, de werkgroepen Inleiding deed en met wie ik het uitstekend kon vinden. Hooykaas zat

¹² J.E. Spruit (geb. 1937) werd, na zijn assistentschap in Utrecht, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden (1969) en vanaf 1971 aan de Rijksuniversiteit Utrecht, tot zijn emeritaat in 2002. Zie L. de Ligt e.a. (ed.), *Viva Vox Iuris Romani. Essays in Honour of Johannes Emil Spruit* (Amsterdam 2002).

¹³ Chr. Zevenbergen (1897-1976), lector Romeins recht aan de Vrije Universiteit Amsterdam 1922-1928, hoogleraar Romeins recht RU Utrecht 1928-1968. Zie BWN, deel 1, p. 677-678.

¹⁴ Mevr. mr. J.E. Pfeiffer.

altijd boordevol verhalen, vooral in de pauze tussen de twee college-uren in. In een klein zijkamertje kregen wij koffie. Dan praatte hij altijd honderduit tegen mevrouw Pfeiffer en mij, en kregen we de prachtigste verhalen uit zijn vroegere beroepsleven te horen, vooral uit de oorlogstijd toen hij secretaris-generaal was en tijdelijk hoofd van het departement van Justitie. Ik kan mij nog altijd de haren uit mijn hoofd trekken dat ik toen niet al die verhalen genoteerd heb. Ik kan me bijvoorbeeld het verhaal herinneren dat er een keer een bijeenkomst was van rechtbankpresidenten op het ministerie van Justitie, waar organisatorische zaken besproken moesten worden. Er was toen een partij schoenen van een zwarthandelaar in beslag genomen en in de hal gedeponeed. Om het bijwonen van deze bijeenkomst te bevorderen, als lekkertje, was in het vooruitzicht gesteld dat men uit deze verbeurd verklaarde partij schoenen kon kiezen. Volgde Hooykaas' schildering hoe daar de meest grootachtbare heren over elkaar heen tuimelden om iets uit die schoenenberg te rukken. En had je eenmaal een passende schoen, dan moest je nog die andere erbij vinden!

Ook vertelde Hooykaas over de problemen met benoemingen, zoals toen een of andere *non-valeur*, die met moeite de meestertitel had gehaald maar zeer pro-Duits was naar de post van president van de rechtbank Rotterdam hengelde. Uit dit lastige parket had Hooykaas zich gered door tegen de Duitsers te zeggen dat deze kandidaat te goed was voor een rechtbank en veel beter tot zijn recht zou komen bij het Hof Leeuwarden, wel wetend dat de anti-Duitsgezinden hem bij dit hof (mede in het kader van de collegiale rechtspraak) gemakkelijker in bedwang konden houden dan bij een president van een rechtbank het geval zou kunnen zijn.

Een grote verdienste van Hooykaas, waarvan ik levenslang plezier heb gehad, was dat hij zijn eerstejaarscolleges grotendeels vulde met een uitwendig overzicht van de rechtsfilosofie. Je kreeg als het ware een filosofisch vernisje voor de rest van je leven – want hij wist wel dat daar bij de juristen toch nooit iets van terecht kwam. Hij begon altijd zijn lessenaar vol te stapelen met boeken. Dan kon hij er nog net overheen kijken. Als alle boeken, relevant voor het onderwerp dat hij op college behandelde, daar lagen, dan voelde hij de geestelijke nabijheid van al deze auteurs als een soort steun en kon hij af en toe ook met een boek zwaaien om te laten zien ... dit of dat. Per filosoof kreeg je even zijn levensjaren, iets uit zijn leven, enkele hoofdzaken van zijn filosofische denkbeelden en tot besluit een aantal saillante uitspraken. Ik heb het allemaal nauwkeurig genoteerd en omdat ik later als assistent zijn colleges moest blijven volgen om op de hoogte te zijn van wat hij behandelde, heb ik dit later nog verder aangevuld. Nog altijd speel ik met de idee om het uit te geven, hoewel ik niet goed weet onder welke titel en waar je dat zou moeten doen. Het was op zich zeer leerzaam want dit soort dingen onthoud je, die neem je op die leeftijd makkelijk op, zoals bijvoorbeeld 'Pompa mortis magis terret quam mors ipsa'.¹⁵

Er is inderdaad wel meer over Hooykaas te vertellen dan het feit dat hij niet op zo'n pret-

¹⁵ De plichtplegingen rond de dood schrikken ons meer af dan de dood zelf. Francis Bacon, *Essays or Counsels, Civil and Moral*, s.v. *Of Death* (ed. London 2002, p. 6).

tige manier is weggegaan. Dat laatste was trouwens ook niet aan de juristen te wijten. Het waren sociale wetenschappers die lucht kregen van zijn eigenaardige ideeën over ras en weet ik wat. Ja, hij is in de jaren dertig gevormd, toen de nazi-ideologie opkwam en hier ook de autoritaire richting in het strafrecht enige aanhang begon te krijgen. Daar is bij hem toch wel iets van blijven hangen, maar in het algemeen hielden de rechtenstudenten het op ‘die gekke Hooykaas’. Met een soort ontwapenende vriendelijkheid lieten ze het maar zo. Je nam het niet serieus, maar die sociale wetenschappers, nou ja, die studenten dan, die zijn op een gegeven ogenblik in groten getale de collegezaal binnengekomen en daar stennis gaan maken. Toen is de bal aan het rollen gegaan. Het was afschuwelijk. Zelf was ik ziek toen hij (in 1971) dood ging en begraven werd. Mevrouw Pfeiffer is er wel geweest en die vertelde mij dat het de meest trieste begrafenis was die zij ooit had meegemaakt. Er was vrijwel niemand, behalve zijn broer.

Eens per jaar kwam Hooykaas bij ons eten. Dat was niet zo eenvoudig. Wij hadden een assistentensalarisje, wat uiterst bescheiden was in die tijd, en eens in het jaar kwam hij dan eten, op het woonschip waar wij in die tijd woonden. Toen was het nog niet de gewoonte dat de vrouwen werkten en ik vond het mijn eergevoel ook te na om mijn vrouw te laten werken, dus wij krabden op de bodem van onze portemonnee aan het eind van de maand om rond te komen, en ojú dan kwam Hooykaas eten en dus spaarden wij van alles uit de mond, opdat hij een lekkere biefstuk kon krijgen en zo. En dan kwam hij aan tafel zitten en ging hij aan het vertellen. ‘Oh mevrouw Van Kappen’, zei hij dan, ‘ik heb pas een interessante reis gemaakt naar Egypte; daar zit geld van Philips dat ze niet het land mogen uitvoeren. Daarom hebben ze het overgeheveld naar een reisbureau daar en als u nou via dat reisbureau zus en zo een reis boekt naar Egypte dan kunt u dat tegen zeer voordelige tarieven doen.’ Dat was voor ons een soort fata morgana dat überhaupt nooit bereikbaar zou zijn, maar daar had hij geen idee van. Nu en dan gaf hij ons een tip over zo’n aardig restaurantje in de 54^e straat in New York, waar wij ook nooit zouden komen, maar hij wel: hij reisde de hele wereld over...

Hooykaas gaf ook vergelijkend staatsrecht en daarvoor ging hij op bezoek bij allerlei negeropperhoofden in Afrika en hij wist zelfs in de kraal van de vrouwen door te dringen, waarbij hij door een lange gang moest kruipen. Al die verhalen kregen wij dan na de vakantie. Nu was hij weer hier, dan weer daar geweest, in Nieuw-Guinea was hij geweest, hij reisde de hele wereld af, hij had verder kip nog kraai, alleen die zeergeleerde broer die op art. 2014 (van het oude BW) is gepromoveerd.¹⁶ Ja, dat was ook een wonderlijke man. Die gaf nog als repetitor les en ik ben een keer bij hem verzeild geraakt met twee andere lotgenoten, om te repeteren voor burgerlijk recht, maar na een uur wist ik al dat het mijn pet te boven ging, dat ik daar niets verder van zou leren, tenzij mooie verhalen. Het was een heel eigenaardig geslacht ja, kleurrijke mensen, met een intellectuele bagage die je nu niet meer vindt, en die je toch voor het leven wat meegaven, niet alleen de negatieve dingen die vooral het publicitaire beeld bepaald hebben ...

¹⁶ E.F. Hooykaas, te Utrecht in 1949.

Promotie aan de Rijksuniversiteit Utrecht op 30 juni 1965

VAWO

Ook nadat ik gepromoveerd was, in 1965, was er nog geen uitzicht op een rechtshistorische carrière. Kort na mijn promotie vertelde Hooykaas mij dat zijn dubbele leeropdracht (Staatsrecht en Inleiding) hem te zwaar werd met het klimmen der jaren en dat hij besloten had het staatsrecht eraan te geven. Toen kwam ik voor de keuze te staan mee te gaan naar Inleiding om daar als medewerker werkzaam te zijn of iets anders te zoeken. Ik had toen nog niet een duidelijk beeld van wat ik verder zou willen, ik vond rechtsgeschiedenis wel interessant, maar het aantal plaatsen was zeer beperkt, en er was op dat moment nergens een vacature.

Voorlopig heb ik toen maar voor inleiding gekozen en dat heb ik toen een korte tijd gedaan, van medio 1965 tot de zomer van 1968. Af en toe heb ik in die tijd wel eens een rechtshistorisch artikeltje geschreven of een onderzoekje gedaan, maar niet al te veel. Want ik had veel werk aan de VAWO, de Vereniging van Academici in het Wetenschappelijk Onderwijs, die toen geweldig in opkomst was en waarvan ik landelijk secretaris was. Daar ben ik ook weer stom toevallig in gekomen doordat iemand van de Utrechtse medische faculteit in dat landelijk bestuur zat en die vroeg mij of ik geen interesse had om lid te worden,

want men wilde een bestuur dat zoveel mogelijk uit verschillende geledingen van het wetenschappelijk corps was samengesteld. Nu had men in de hogere regionen genoeg mensen die in het bestuur wilden zitten, maar onder de jongeren niet. Ik ben toen eens naar een vergadering van dat bestuur gegaan om de kat uit de boom te kijken en ik dacht dat dit het afdelingsbestuur van Utrecht was, maar tot mijn verbazing bleek ter vergadering dat het om het landelijke bestuur ging. Ik werd echter zo vakkundig ingepakt dat er aan het eind van de vergadering al geen weg terug meer was. Toen was ik binnen één jaar secretaris. Daar kreeg je alle ellende van het personeelsbeleid aan de universiteiten over je uitgestort: allerlei gefrustreerde medewerkers die in hun carrière waren weerstreefd door allerlei subversieve acties van boze hoogleraren en zo. En dan moest je brieven schrijven en gaan praten. Dat was een verdomd veel tijd vergende bezigheid. Bovendien speelde toen nog de ellende dat de VAWO als vrij jonge – zeg nu maar – ‘vakbond’ geen officiële entree had ten departemente. Het ‘georganiseerd overleg’ was er alleen met de erkende vakorganisaties en daartoe behoorde wel de Centrale van Hogere Ambtenaren (CHA), zoals die toen heette, maar zo’n puur categorale bond als de VAWO niet. Wel hadden we periodiek gesprekken bij dr. Piekaar, een zeer erudiete man, ook zo iemand die de klassieken uit zijn mouw schudde.¹⁷ Ja, die gaf dat ook toe: hij kon best met ons praten, maar als we echt iets wilden bereiken, dan was er maar één weg, namelijk aansluiting bij een van de erkende centrales. Als zodanig zou volgens sommige bestuursleden die CHA dan het meest in aanmerking komen. Dat was toen een moeilijk punt. Een ander deel van het bestuur vond dat wij daar helemaal niet bij pasten. Dat waren rijksambtenaren en wat moet je daar als wetenschapper? Enfin, heel moeilijk, maar uiteindelijk is het er toch van gekomen. Ook ik zag inderdaad in dat dit de enige weg was en zo kwam ik in het centrale bestuur van de CHA terecht, en – namens de CHA – in het Centraal Overlegorgaan Personeelszaken Wetenschappelijk Onderwijs (COPWO), waar ik zat naast allerlei vergrijsde vakbondsbonzen die het klappen van de zweep kenden. Daar heb ik enorm veel van geleerd, zoals dié de zaken aanpakten. Als jong broekje weet je daar helemaal niets van. We hadden dan zeer strenge heren tegenover ons en dat waren vaak uiterst moeizame onderhandelingen. Ook inhoudelijk was het interessant. Ik heb me toen verdiept in het ambtenarenrecht en het stakingsrecht van ambtenaren, waarover ik ook het een en ander publiceerde.

Naar Amsterdam

In die periode ben ik benaderd door Hans Ankum, die ik nog helemaal niet kende. Hij wilde in zijn onderwijs wat meer reliëf geven aan de publiekrechtsgeschiedenis en vroeg of ik niet naar Amsterdam wilde komen, omdat hij zich als civilist niet de geëigende figuur

¹⁷ Dr. A.J. Piekaar (1910-1990), directeur-generaal voor het wetenschapsbeleid ten departemente van Onderwijs & Wetenschappen.

voelde. Daarvoor ben ik voordien ook gevraagd door Kunst⁸ die in Rotterdam zat. Toen moest ik zeggen dat met alle liefde voor het vak de prijs van Rotterdam mij te hoog was. Rotterdam vind ik een gruwelijke stad. Ik mijd haar nu nog steeds zo veel mogelijk. De betonmassa's die je daar tegemoet komen, dat is helemaal niets voor mij: wij woonden in Utrecht op een woonboot, heel romantisch gelegen aan de rand van een park in Oog-in-al.

Die woonboot? Later zijn we in een echt huis gaan wonen. Dat was toen ons zoontje twee jaar werd en opa en oma uit Den Haag vroegen wat hij voor zijn verjaardag moest hebben. Toen zei mijn vrouw: 'Nou, we vragen een zwemvest, want hij begint nou te lopen en dat wordt gevaarlijk op die boot'. Dat schreven wij dus aan opa en die was daar zozeer door getroffen dat wij per kerende post een brief kregen dat we de ark maar moesten verkopen. Hij zou ons een hypotheek geven en dan moesten we maar een ordentelijk huis kopen. Zo hebben we toen – met weemoed – afscheid genomen van het vrijgevochten leven op de woonark.

Eerst hebben we gewoond in de Utrechtse wijk Hoograven, aan de Julianaweg. Dat was een betrekkelijk genoeg, want daar zaten allemaal gearriveerde middenstanders voor wie het bereiken van een huis aan de Julianaweg het einddoel was. Wij vonden dat maar zo-zo. Ik weet nog wel dat we de eerste de beste avond na de verhuizing – mijn vrouw en ik, wij zijn nogal doorpakkers – niet konden ophouden omdat we het huis zoveel mogelijk in orde wilden hebben. Toen is mijn vrouw om twee uur 's nacht nog gaan stofzuigen. De volgende dag kwam de oude buurvrouw over de heg in de tuin: 'Nou u was nog laat bezig vannacht'. Dat was voor ons: au, wij worden aan alle kanten in de gaten gehouden. Dat waren we helemaal niet gewend op die woonark. Daar moest je even aan wennen. Mijn vrouw zet de glaasjes nog altijd diep in de kast; op de woonark konden die niet teveel voorop staan want als hij ging schommelen dan konden ze eraf vallen. We hebben daar twee, drie jaar gewoond en toen kwam er opeens, toen ik net met Ankum op excursie was met studenten naar Engeland, een telefoontje dat we een huis konden krijgen in een nieuwbouwwijk gebouwd door het ABP in Vleuten bij Utrecht (daar kregen rijksambtenaren en universitaire ambtenaren voorrang). Bij thuiskomst kwam mijn vrouw mij tegemoet en zei: 'We hebben een huis in Vleuten en we moeten morgen beslissen.' Wij midden in de nacht nog naar die nieuwbouw toe, die nog in de steigers stond. We hebben dat huis toen genomen. Het was erg leuk. Allemaal jonge mensen met kinderen en daar hebben we reuze gezellig gewoond. Ook was het een heel geschikt punt om van daaruit met de trein Amsterdam en later Leiden te bereiken.

Een soort programma van wat ik op rechtshistorisch gebied graag allemaal zou willen doen had ik toen nog niet. Mijn nieuwe baan in Amsterdam vroeg veel tijd. Daar ging ook een heel andere wereld open. Ik kwam uit de zogenaamde Utrechtse school van Ver Loren, die sterk mediëvistisch en publiekrechtelijk getint was. Met privaatrechtsgeschiedenis had ik mij nooit bezig gehouden. Weliswaar was ik voor publiekrechtsgeschiedenis aange trokken, maar je moest wèl de werkgroepen mee geven en daar lag het accent op het pri-

18 A.J.M. Kunst (1916-1986). Zie BWN, deel III, p. 371-372.

vaatrecht. En elke week hadden we stafbespreking aan het bureau van Ankum. In de kamer van Ankum zat ik aan een klein cilinderbureautje, waar later Nève mij opgevolgd heeft. Ik heb een heel goede tijd gehad in Amsterdam en veel geleerd. Bij Ankum leerde ik pas beseffen wat privaatrechtsdogmatiek was. Alles werd grondig voorbereid. De ene week moest die dit, die dat voorbereiden. Degene die de voorbereiding had gedaan moest als meest deskundige aan de hand van zijn studie van de afgelopen weken het onderwerp inleiden. Dat werd dan bediscussieerd en verder afgebakend. Heel anders ging het in Utrecht. Ver Loren was een groot geleerde, maar leidde een zeer teruggetrokken bestaan aan de Krullenlaan in dat negentiende-eeuwse huis van zijn ouders, met een oude huisvrouwster als factotum. Daar nam hij alle examens nog mondeling af. Aan het eind van het collegejaar zat hij twee maanden achter elkaar dag in dag uit te examineren. Al de studenten die dat meegemaakt hebben spreken daar nu nog over, dat maakt men tegenwoordig niet meer mee. Vandaar dat ik sprak over die volkomen andere wereld bij Ankum. Die had ontzettend veel internationale contacten en racete van het ene congres naar het andere.

Van september 1968 tot en met februari 1971 heb ik in Amsterdam gezeten. Daar heb ik nog de bezetting van het Maagdenhuis meegemaakt. De hele universiteit lag plat en ik dacht: wat een onzin, ik geef gewoon college. Maar ja, ik had mijn licht eens opgestoken over wat er allemaal placht te gebeuren en nou vond ik uit dat de tactiek was dat er in zo'n collegezaal een aantal gangmakers infiltreerden, die plaatsnamen tussen de studenten en als je dan een minuut of vijf bezig was met het college dan begonnen die hard te roepen om discussies en op dat moment kwamen de hulptroepen van buiten de zaal binnenstromen en dan werd het een chaos en moest je weg, want dan was er geen redden meer aan. Dat wist ik dus en toen heb ik heb de collega-assistenten uit de faculteit zoveel mogelijk opgetrommeld en gevraagd: 'Jongens, kom helpen.' Ik zeg: 'Jullie maken een grote haag voor die deuren. Zodra ik het college begin, gaan de deuren van de zaal dicht. Iedereen die dat wil mag eruit, maar er komt niemand meer in. Daar moeten jullie voor zorgen.' Inderdaad gingen kort na het begin enkele lieden aan de gang ('Wij willen discussiëren!!'). Ik zeg: 'Het spijt me, daar word ik niet voor betaald. Er zijn genoeg gelegenheden om te discussiëren, maar hier doen we rechtsgeschiedenis. Als u het er niet mee eens bent zullen we dat even bij handopsteken polsen.' Nu die vier of vijf die daar zaten vielen weg tegen de hele zaal en dropen af. Ze mochten er uit want dat was zo afgesproken. Buiten was wel rumoer te horen, maar de deur bleef dicht en wij konden rustig doorgaan. Naderhand heb ik verschillende van die studenten van de oppositie nog eens een keer thuis gehad en die gaven toe dat ze er niet veel heil in zagen. Zij noemden mij Vadertje Van Kappen en achtten mij zo oerconservatief dat ze me al afgeschreven hadden. Ik heb toen wel gezien dat degenen onder de docenten die meer meegaand waren en wel toegaven, later het eerst de klos waren. Zij werden als het ware de slachtoffers van de revolutie en hun eigen toegevendheid, want je kon nooit ver genoeg gaan en zelfs voor hen kwam er een punt dat ze zeiden: 'Nu is het genoeg'.

Inleiden in Leiden

Dat was dan Amsterdam. Toen kreeg ik vanuit Leiden ondershands de vraag of ik niet wilde solliciteren naar een lectoraat *Inleiding*, want daar was men begonnen met dat grote experiment van het ‘practicum methoden en technieken’. Er was daar onder voorzitterschap van prof. mr. T. Koopmans een hele commissie van allerlei verlichte figuren, waarin onder meer zaten Hans Crombach en onze huidige super-PG De Wijkerslooth de Weerdesteyn, die een heel concept hadden uitgebroed. Het ging erom studenten juridisch te leren denken. Wat doe je methodisch als je een casus oplost? Hoe redeneerfouten te onderkennen, en al dat soort dingen. Dat was waar het huns inziens aan schortte in de juridische opleiding. Gezien de enorme studentenaantallen van dik over de duizend was dat toen een hele organisatie.

Ze waren bij mij terecht gekomen omdat ik in Utrecht ervaring met *Inleiding* had opgedaan. Intussen, moet ik zeggen, was ik toch wel serieus met de rechtsgeschiedenis bezig. Dat was mijn eigenlijke vak. Maar ja, op al die leerstoelen zaten gezonde vijftigers en zestigers. Daarom heb ik toen toch voor Leiden gekozen. Het was alles bij elkaar een moeizame zaak. Zo’n lectoraat was toen nog een kroonbenoeming. Dat liep nog via het departement en het duurde eindeloos. In Leiden wilde men van start gaan in het collegejaar 1971-1972. Er moesten een groot aantal voorbereidingsmaatregelen getroffen worden. Met de practicumstaf die was aangetrokken kwamen we niet uit. De twee voltijdse en twee halftijdse medewerkers die ik had konden niet al die werkgroepen van, ik geloof, maximaal 20 of 25 studenten geven. Dus werd er een practicum-servituut gelegd op alle vakgroepen van de faculteit. Ze moesten allemaal elk jaar een medewerker uitlenen, en daar zaten ze niet op te wachten. Iedereen vond het een afschuwelijke last. Men probeerde er onderuit te komen. Een beroepscommissie onder leiding van de wijze Daalder¹⁹ moest van al die pijngevallen kennis nemen en daarover beslissen. Dat was een heel gedoe. En dan moesten al die mensen gebriefd worden: waar het om ging, de ideologie om zo te zeggen van het practicum. Er moest een practicumbundel komen met opgaven, en die werden allemaal in die commissie besproken en becommentarieerd. Voorafgaand aan en tijdens de beide practicumblokken van acht weken vonden vergaderingen van de complete practicumstaf plaats, want met het oog op de correctie van het ‘huiswerk’ en de centrale toetsen aan het eind van elk blok – in de Groenordhallen, waarbij op vouwfietsjes gesurveilleerd werd – was een stringente coördinatie geboden. Alleen al het vinden van voldoende lokaliteiten, verspreid over de hele universiteit, voor al die wekelijks bijeenkomende groepjes studenten, was een hels karwei. Het was ontzettend veel werk, en die benoeming kwam maar niet af, dus met officieuze toestemming van Hans Ankum ben ik daar toen feitelijk al een hele tijd werkzaam geweest in 1970-1971. Ik gaf natuurlijk mijn verplichte onderwijs wel in Amsterdam, maar daar hield het mee op.

19 Prof. dr. H. Daalder, emeritus hoogleraar politicologie Universiteit Leiden.

Naar Nijmegen

Uiteindelijk ben ik toch niet in Leiden terechtgekomen. In die periode, ten tijde dat mijn benoeming daar nog steeds niet rond was, is toen Cerutti verongelukt,²⁰ een Nijmeegse hoogleraar rechtsgeschiedenis die ik helemaal niet kende. Dat was ook alweer zo'n raar toeval: je had in Utrecht het dispuut Salvius Julianus. Daar was je uiteraard lid van, want er was maar één rechtshistorisch dispuut. Nogal romanistisch, maar af en toe kwamen er ook wel oudvaderlandse onderwerpen aan de orde. Als afgestudeerde bleef je daar toch nog een aantal jaren komen. Het was ook altijd erg interessant en leuk, dus dat deed je gewoon, en toen hadden we een of andere lustrumbijeenkomst in het pas gerestaureerde slot van Zeist, in een bijgebouw, met een etentje vooraf. Dat had Ver Loren geregeld, want die zat in het Curatorium van de stichting die dat slot beheerde. Na het eten zou Cerutti een lezing houden. Wij zaten daar en het liep tegen achten, en geen Cerutti te zien. Toen is Ver Loren gaan bellen met diens vrouw. Zij zei dat haar man al om zes uur was vertrokken. Misschien een file onderweg? Wij bleven wachten, met nog een kop koffie, en toen kwam het tweede telefoontje, nu uit Nijmegen, dat hij een ongeluk had gehad en overleden was. Op weg naar een rechtshistorische vergadering ... Dus ik heb Cerutti nooit aanschouwd. Daar in Zeist zou ik hem voor het eerst gezien en gehoord hebben maar het heeft niet zo mogen zijn.

Toen heeft J.P.A. Coopmans in Nijmegen een jaar waargenomen, het jaar waarin ik in Leiden al officieus aan de gang was, maar nog niet officieel was benoemd.²¹ In die fase werd ik gepolst of ik geen belangstelling had voor Nijmegen. Dat was voor mij een afschuwelijke situatie, want ik begreep wel dat ik Leiden formeel wel, maar fatsoenshalve eigenlijk niet de rug kon toekeren. Maar ja, wanneer krijg je zo'n kans om in het vak van je eigenlijke keuze zo'n post te krijgen? Zo ben ik in Nijmegen terecht gekomen, naast Van den Bergh die er toen zat voor Romeins recht. Per 1 mei 1971 ben ik in Leiden benoemd, niettegenstaande Nijmegen toen al speelde, waar ik formeel in september 1971 zou beginnen. Wel is er toen nog een overgangsregeling getroffen, totdat men in Leiden een opvolger gevonden had. In die situatie heb ik een jaar gezeten, met het ene been op het ene schip, met het andere been op het andere. In Leiden verliep de procedure aanvankelijk voorspoedig. De keus van de benoemingscommissie viel unaniem op de veelbelovende Feer (D.W.F.) Verkade. Ook de staf was wild enthousiast, dus er was niets aan de hand. En toen duurde het maar en bleef het maar duren. Uiteindelijk is die benoeming toen niet doorgegaan, zogenaamd omdat hij te jong zou zijn. Een onzinnige motivering, want Thorbecke was nog jonger toen hij in Gent benoemd werd.

Ja, in 1974 is Verkade inderdaad ook in Nijmegen terecht gekomen. Dat hebben Maeijer en ik geïnitieerd. Nijmegen heeft toen als het ware de zaak weer goed gemaakt doordat de KUN zelfstandig kon benoemen zonder aan het departement toestemming te hoeven vra-

²⁰ F.F.X. Cerutti (1915-1970). Zie BWN, deel 1, p. 108-109.

²¹ Zie hierover J. Brabers, *De Faculteit*, p. 403.

gen. Het Stichtingsbestuur gaf alleen kennis van zijn beslissing. In 1990 werd hij trouwens toch hoogleraar in Leiden, maar dat is een zijspoortje.²²

Wat mijzelf betreft ging het trouwens in Nijmegen ook niet zo snel. Daar waren grote problemen omdat ik niet katholiek was.²³ Bovendien had ik daar kort voordat deze affaire-opvolging Cerutti speelde, een voordracht gehouden, op instigatie van Van den Bergh, om over dat practicum te vertellen. En ja, de oudere rotten in Nijmegen als Van der Grinten en Duynstee stonden buitengewoon sceptisch tegenover deze stenen voor brood, zij zagen daar niets in, waardoor die voordracht in hun ogen niet al te gelukkig verlopen scheen te zijn. Ik moet zeggen dat ik mij daar zelf niet zo veel van herinner. Omdat dat Leidse practicum iets nieuws was, heb ik in die tijd ook elders in den lande daarover wel spreekbeurten gehouden, die niet anders waren. Duynstee was uiteindelijk inderdaad voor mijn benoeming, maar dat was waarschijnlijk ook vanwege mijn publiekrechtelijke oriëntatie en omdat ik toen nog wat aan dat ambtenarenrecht en zo deed, want dat vond hij wel leuk. Maar goed, in elk geval heeft men naar het schijnt eerst tot in Munster en Leuven naar een katholiek gezocht, maar dat liep allemaal dood. Toen is er een tweetal *angry young men* onder de hoogleraren geweest, Van Agt en Maeijer, die eigener beweging verzochten om een extraordinaire faculteitsvergadering. Zij vonden het langzamerhand te gek worden: als we nu unaniem van alle kanten horen dat hij nummer één moet zijn dan moeten we dat maar beslissen. Een provocerende factor was natuurlijk hetgeen was gebeurd bij de benoeming van Dessaur (de schrijfster Andreas Burnier) op de leerstoel van Criminologie. Men had de voordracht tot die benoeming door laten gaan zonder te weten wie er eigenlijk achter die naam schuilde. Dat was een prachtige geschiedenis.²⁴

Ik moet overigens eerlijk zeggen dat ik later, toen ik eenmaal geaccepteerd was in de faculteit, nooit meer iets van dat niet katholiek zijn heb gehoord. Zelfs met de meest geharreste tegenstanders van toen die per se een katholiek wilden, ging het later prima. Het is toen zelfs gebeurd in die eerste jaren, dat de collega van strafrecht, Mulder (die van de VU kwam) en ik op faculteitsvergaderingen de enigen waren die er af en toe op wezen: moeten wij als bijzondere instelling nou niet op dit of dit een extra accent leggen?²⁵ Dan keken ze ons stomverbaasd aan... Dat is heel gek.

Nou ja, na al dat moeizame gedoe kwam het uiteindelijk toch goed. Men heeft toen in Leiden de hele sollicitatieprocedure opnieuw opgestart, nadat Verkade afgeketst was door het ministerie. Mijn opvolger is daar mr. N.J.P. Giltay Veth (geb. 1928) geworden, de man van het voetbaltuchtrecht. Die was al wat ouder, zodat zij in ieder geval niet het argument konden aanvoeren dat hij te jong was. Toen die er eenmaal was, mocht ik gaan. In die tijd ging het grapje dat ik de duurst betaalde chauffeur van Nederland was, want ik pendelde

22 Brabers, *De faculteit*, p. 400.

23 Brabers, *De faculteit*, p. 418-422.

24 Brabers, *De faculteit*, p. 412-418.

25 G.E. Mulder (1916-2004) was onder meer hoogleraar straf- en strafprocesrecht te Amsterdam (Vrije Universiteit), 1967-1972 en te Nijmegen, 1972-1981 (algemene rechtsleer 1976-1984).

voortdurend tussen Nijmegen en Leiden, vaak overdag in Leiden en 's avonds in Nijmegen of omgekeerd. Nou ja, Vleuten lag ook toen nog niet zo gek, halverwege Leiden en Nijmegen. Uiteindelijk zijn wij in het voorjaar van 1972 naar Beek verhuisd. Met de zomervakantie van 1972 was het Leidse intermezzo voorbij en kon ik verder in Nijmegen aan de slag.

In 1988 zijn we dan hier in Ellecom terechtgekomen. Mijn vrouw komt uit Friesland, uit een groot huis dat de architect De Bazel nog heeft gebouwd – een monument – in Heerenveen, eigenlijk in Oranjewoud, dat tegenwoordig bij Heerenveen hoort, maar toch een apart dorp is. Daar hadden vroeger de Friese stadhouders hun buitenverblijf, en daar hangt nog een beetje dat beeld van die stadhoudertijd, die oude buitenplaatsen zijn er nog allemaal. Zo was mijn vrouw een groot huis gewend. Nu zaten wij wel in een comfortabel huis, na de oorlog weliswaar mit Mühe und Not gebouwd en door ons flink verbouwd, echt een riant huis. Alleen, wij zaten op een helling met veel bos, waar de zon in november verdween en pas in maart weer het huis bescheen. Daar werd mijn vrouw vreselijk melancholiek van, en zij is dus altijd blijven zoeken naar een groot en zonnig huis en door puur toeval kwam dit huis op onze weg.

Het werd voor ons wel een ander leven. Dit huis biedt een zeker tegenwicht, want toen ik nog in Beek woonde ging ik van de universiteit naar huis met een tas vol werk. Na vijf minuten in de auto kwam ik dan thuis en stond mijn bureau al klaar. Vóór ik het wist zat ik dan weer met de tas uitgepakt achter mijn bureau en ging alles weer door. Het heerlijke is, dat het een half uur rijden is van Nijmegen naar hier, en als ik hier aankwam viel alles van mij af en begon een ander leven, met veel meer distantie.

Nachtwerker

Ik heb altijd veel thuis gewerkt. Van der Grinten zei altijd dat het hoogleraarschap het prachtigste beroep was wat je bedenken kon, want als ik 's morgens zin heb om te tennissen, ja dan kan dat. Het moet natuurlijk niet op een college-uur zijn, maar het was maar een paar keer per week dat je echt vast zat en voor de rest kun je alles indelen. Dat heb ik dankbaar opgepikt, ik heb altijd veel thuis gewerkt.

Op de Oranjesingel ging het nog wel. Toen we daar begonnen, in dat oude gebouw, had ik een grote kamer aan de achterkant, met uitzicht op de tuin. Daar was het wel goed toeven, op een steenworp afstand van het stadsarchief, waar ik allerlei archivalia kon laten komen, ook van elders. Daar mocht ik dan op de mooie kamer van stadsarchivaris Schimmel zitten (en zelfs roken ...).

Later heb ik eigenlijk altijd thuis gewerkt, vooral 's nachts. Ik ben altijd een echte nachtwerker geweest, reeds in mijn studententijd. Zelden ging voor vier uur het licht uit. Dat was de meest productieve tijd, want overdag heb je allerlei afleidingen en telefoontjes en het huiselijk leven om je heen, maar zo tegen half elf verstomde dat. Dan kwam mijn meest productieve periode. Als ik dan met iets bezig ben, vergeet ik de tijd. Dan heb ik nooit op

mijn horloge gekeken. Ik heb ook nooit behoefte gehad aan lang slapen.

Naar het Instituut ging ik als ik spreekuur had of stafvergadering of college. Via de secretaresse kon je altijd afspraken maken en als het erg belangrijk was verbond ze de mensen wel door. Daar is verder nooit echt een probleem over geweest. Echt productief werken, dat heb ik daar nooit gekund. Je krijgt voortdurend aanloop en telefoontjes. Bovendien had ik een onbehagelijk gevoel bij dat nieuwe gebouw, waar het plafond elk moment op je hoofd kan vallen, met die grijze betonmuren: dat bedompte. Als een gebouw oud is, werkt het prettig, maar dat moderne is mij een gruwel.

Onderzoek

Met het onderwijs zit je vast aan stof die sowieso gekend moet worden. Daar heb je niet zo heel veel speelruimte in. Met de voorbeelden die je daarbij aanhaalt is het lichtelijk anders.

Voor het onderzoek echter heb ik bij mezelf gezegd, ik zit hier nu in Nijmegen en als ik de privaatrechtelijke handboeken bekijk is dat allemaal zo hollandocentrisch. Af en toe wordt er nog wat gezegd over de Friese rechtsgeschiedenis, maar het oosten en zuidoosten van het land is echt een *tabula rasa*. Daarover vind je alleen wat in de regionale literatuur, en dan zijn het vaak goedwillende amateurs die zich met rechtshistorische onderwerpen bezig houden, niet altijd even gelukkig. Toen dacht ik: de archieven liggen hier op bereikbare afstand waardoor ik een duidelijke lacune kan vullen. Ik wilde mij dus concentreren op Oost-Nederland en ik had aanvankelijk de ambitie Gelderland en Overijssel te bestuderen, maar toen kwam in 1975 Nève, een Limburger van origine en sterk in Limburg geïnteresseerd. Samen zijn we dus een beetje in zuidoostelijke richting opgeschoven. Dat is toen eigenlijk ons zwaartepunt geworden voor wat het onderzoek betreft en dat is het bij mij steeds gebleven, eigenlijk tot het einde toe. Daarin was nog zo verschrikkelijk veel te doen in de beperkte tijd die je überhaupt hebt voor onderzoek. Die ruimte was daarmee gauw gevuld.

Aan de andere kant zijn er natuurlijk voortdurend stoorzenders, want de contacten die je opbouwt – ook internationaal – brengen natuurlijk congressen en colloquia mee en al dat soort dingen. Dat maakt dat je wordt gevraagd, waarbij je niet altijd neen kunt zeggen. Integendeel, het is soms erg nuttig om het wel te doen, en dan zit je vast aan zo'n thema van een congres....

De keuze van de thema's was ook niet zo toevallig. Tom de Smidt was toen met zijn grote codificatie-project bezig en met hem had ik geregeld contact. Die Bataafse periode vond ik bovendien ook zeer interessant. In dat kader bleek de codificatie van het strafrecht nog braak te liggen, zodat ik dacht dat dit voor Nijmegen een zinvolle bouwsteen zou kunnen zijn. Ik koos dus voor het strafrecht, een gelukkige combinatie, die eigenlijk probleemloos is verlopen. Het spijtige is alleen dat heel veel mooie plannen door geldgebrek spaak zijn gelopen. Je moet daarbij bedenken, dat tot ver in de periode van de gedemocratiseerde bestuursstructuur toch in feite Van der Grinten en Duynstee in de faculteit de dienst uitmaakten en hun appreciatie van de rechtsgeschiedenis was nou niet bepaald ... Wij rechts-

Portret door de Arnhemse kunstschilder Ad Praat (2001), deel uitmakend van de facultaire portretten-galerij in de Van der Grintenzaal van het Instituut voor Rechtsgeleerdheid van de Radboud Universiteit Nijmegen.

historici waren er, zoals Van der Grinten het eens uitdrukte, ‘voor het cachet’.

Mensen voor het onderzoek krijgen was altijd een probleem. We hebben toen vreselijk moeten vechten voor een seniorplaats, want als je zo’n specialisatiegebied Oost- en Zuid-Oost-Nederland plus aangrenzende gebieden opstart, moet je, omdat de negentiende-eeuwse staatsgrens natuurlijk rechtshistorisch zeer willekeurig is, wel de grens over en contacten opbouwen. Daarvoor moest ik toch eigenlijk een ervaren goede onderzoeker erbij hebben en dat is toen Paul van Peteghem geworden.

Met dat regionale specialisatiegebied ging het op den duur toch erg leuk, want we hadden in die periode een studentenpopulatie die voor een belangrijk deel uit Zuid-Limburg kwam, in het stadium voordat de juridische faculteit in Maastricht bestond. Vanouds kwamen die studenten allemaal uit goed katholieke families naar Nijmegen en bij hen sloeg dat wel aan. Dat merkte je op college ook, als je bronnen citeerde uit hun eigen omgeving; dat appelleerde meer dan een stadsbrief van Alkmaar of de kostumen van Westwoud of weet ik wat, dat was veel nader en daar kreeg je dus ook keuzevakkers voor. Dusdoende straalde dit onderzoeksgebied naar het onderwijs uit.

Daardoor kreeg je ook aardige scripties, temeer omdat ik toen ook nog veel in de archieven zat en veel contacten met archivariissen had, die mij nuttige tips gaven. Daarop kon je de studenten aan het werk zetten.

Ik weet nog dat we toen een keer geweldig leuk gescored hebben op een soort landelijk concours van rechtshistorische studentendisputen. Er was in Amsterdam een tweedaags congresje en men had daar een casus geconstrueerd van een paard dat met verborgen gebreken verkocht was. De representant van ieder dispuut moest dan die casus behandelen

volgens telkens andere rechtsbronnen, regionaal gespreid natuurlijk, en ook naar Romeins recht, naar Rooms-Hollands recht, naar Fries recht en noem maar op... Nijmegen was toen vertegenwoordigd door Gerard Venner (die nu in het Rijksarchief Limburg werkt). Hij was student bij mij en actief in het later ter ziele gegane studentendispuut In de Betouw. Zo jong als Gerard Venner toen was, toch was hij reeds toen een archiefrot. Hij had ergens in het achterland van Roermond, over de grens, op een pastorie het oude schepenbankarchief van Cruchten ontdekt en daar was hij eens op bezoek geweest. De pastoor had gezegd: 'Wat leuk, voor het eerst sinds decennia komt nou eens iemand naar dat archief kijken. Wij kunnen het niet lezen, want het is allemaal in het oud-Nederlands, maar misschien kunt u daar eens een aardig stukje over schrijven.' Toen ben ik daar samen met Gerard Venner heen gegaan en zeer toevallig vonden wij in dat archief precies de casus die opgegeven was. Het geval bleek dus uit het volle leven van Cruchten gegrepen. Hij kon de casus tot in de kleinste details reconstrueren en dusdoende op een ongelooflijk werkelijkheidsgetrouwe manier behandelen. Hij heeft het concours dan ook gewonnen.

In het Limburgse rijksarchief leerde ik ook rijksarchivaris dr. M.K.J. Smeets kennen, een aanstekelijk enthousiaste man, die al meteen bij binnenkomst met je begon te praten, bij een kopje koffie. Na vijf minuten op zijn kamer vertelde hij 'nu heb ik iets heel interessants gevonden...' Hij troonde je mee en dan was je urenlang in de archiefruimten bezig, je liep met hem van het een naar het ander, waardoor je wat al niet voor boeiende dingen zag.

Later hebben wij ook de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis opgericht, waarvan ik een tiental jaren voorzitter ben geweest. Dat is begonnen met een stel archivariissen en studenten met rechtshistorische belangstelling, en met oud-studenten uit Nijmegen. Dat liep steeds aardig, er was een paar keren per jaar een lezing, waarna een lunch of een etentje. Het was altijd een zeer genoeglijk en leerzaam gezelschap.

Besturen

In de faculteit heb ik me altijd wel behaaglijk gevoeld, alleen moest je je plaats een beetje weten: wij gaven een bijvak, voor het cachet. Mijn positie was aanvankelijk nog tamelijk onbedreigd. De positie van het vak was wel wat minder, het afkalvingsproces begon toen al. Het was de eeuwige strijd tegen de achteruitgang, maar ach, dat had ik indertijd bij Ankum al geleerd. Dat was in Amsterdam al volop aan de gang: toen zaten wij in lange stafvergaderingen te overleggen over de tactieken die gevolgd moesten worden en de argumenten die moesten worden gebruikt, dus dat heb je allemaal dan wel in je liggen ...

Anderzijds ben ik nooit zo vreselijk actief geweest binnen de faculteit, ik had namelijk daarnaast tal van nevenfuncties, zoals bijvoorbeeld in de Archiefraad, de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en al dat soort landelijke gremia, functies die ik niet had willen missen.

Overigens was dat vaak ook hoogst ondankbaar werk. We zaten met de archieven vele jaren

onder een minister die ergens ook cultuur in zijn portefeuille had, maar sport als nummer één beschouwde. Wij waren dus gewend dat cultuur op het departement slechts een sluitpost was. Binnen de cultuursector kraaiden de orkesten, de balletgezelschappen, de beeldende kunsten en de toneelsector nog het hoogst van de toren. Die zijn de aandachtstrekkingen, zodat het archiefwezen meestal helemaal achteraan kwam als de allerlaatste sluitpost.

Ook al is er nu een aparte staatssecretaris voor cultuur (en media), dan is het nog zo dat het archief binnen de cultuursector een sluitpost is, terwijl het toch om relatief bescheiden bedragen gaat in vergelijking met de andere sectoren. Toch was het interessant werk en gelukkig hebben wij binnen de Archiefraad – die er op instigatie van Tom de Smidt is gekomen – vanaf het begin een voltijdse, gesalarieerde jurist-secretaris gehad. Mr. L. Lieuwes was dat. Die man was natuurlijk goed in het archiefrecht thuis. Hij bewerkte ook de Schuurmans & Jordens-uitgave van de Archiefwet. Aan hem had je dus altijd een uitstekende rechterhand. Dat was een enorme steun.

Ik ben in 1986 ondervoorzitter geworden van de Archiefraad en in 1993 voorzitter van de Rijkscommissie voor de Archieven, de rechtsopvolgster van de opgeheven Archiefraad, die deel uitmaakte van de grotere Raad voor het Cultuurbeheer. Daaraan zat dus heel wat werk vast, met al die adviezen. Eerst kreeg je de problematiek op tafel, dan werd die besproken, er kwam een voorlopig oordeel uit, waarna Lieuwes en een enkele keer ikzelf onder hoge werkdruk een concept moesten opstellen, waarna weer heel wat discussie volgde. In bijzondere gevallen deed ik wel eens een beroep op de vroegere voorzitters De Smidt en Coopmans, maar die hadden afscheid genomen en dus kon ik hen toch niet op elk moment gaan lastig vallen, tenzij er echt behoefte was aan ruggespraak.

Aan de collega's binnen de faculteit ging die activiteit eigenlijk helemaal voorbij, ook trouwens mijn werk binnen de Rijksarchiefschool, waar ik van 1979 tot 1995, toen zij opgeheven werd, in het curatorium heb gezeten. Van 1981 tot 1985 ben ik voorzitter van dat curatorium geweest. Ook daar heeft zich een hele evolutie voltrokken, vooral in de eindfase. Enerzijds was er de privatisering, de verzelfstandiging, waar je als curatoriumvoorzitter de handen vol aan had. Anderzijds kwam er een Directeur van de Archiefschool, die meende dat het archief niets anders was dan een vorm van documentatie en dat we een heel andere kant op moesten met die school. Nu is dat archiefwereldje – hoe bescheiden het ook is – een complex en interessant geheel met alle mogelijke groeperingen. Je hebt een club van Gemeente- en Streekarchivarissen, een overleg van Rijksarchivarissen, een club van Provinciale Archiefinspecteurs enz., kortom allemaal clubjes, die je allemaal een beetje op dezelfde lijn moet proberen te brengen. Dat coördineren vraagt een hele hoop werk. Zo ben ik ook in de Provinciale Adviescommissie voor cultuur van Gelderland gekomen en net als Gelre, de provinciaal-historische vereniging, heeft me dat ook veel tijd gekost.

Daarnaast waren er nog het NCRD²⁶ en de Stichting OVR.²⁷ In dat laatste ben ik een tijd-

²⁶ Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie, thans een bureau van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

²⁷ Stichting tot Uitgave der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht.

lang secretaris van het bestuur geweest hetgeen ook het nodige werk meebracht. (Leuk is, dat mijn afscheidsrede als bestuurslid van OVR nog in *Pro Memorie* is gepubliceerd.)²⁸ Met het NCRD had ik niet zoveel contacten. In mijn Amsterdamse tijd had Van Holk²⁹ een kamer naast de mijne, maar toen stelde dat Centrum nog niet zoveel voor. Overigens had ik voor mijn onderzoek niet zoveel aan die documentatie toen. Dus dan zeg je op een gegeven ogenblik, ik moet mijn materiaal toch op andere manieren vinden, vooral in de archieven.

De Gypsy Lore Society

Wat betreft mijn onderzoek naar de zigeuners was er nog een internationale club, de toen in Engeland zetelende Gypsy Lore Society, een eerbiedwaardig gezelschap, ouder dan OVR, met zeer excentrieke lieden, een uniek gezelschap. Daartoe mocht ik ook toetreden. Nu bestaat het niet meer, maar het *Journal* is onlangs weer verschenen. Misschien is de Society wel weer opgericht, want de titel van het blad is dezelfde gebleven. Wellicht is het met Amerikaanse steun weer voortgezet na een gat van enkele jaren. Toen ik mijn onderzoek deed was dat hét blad voor tsignologen, er schreven bijvoorbeeld veel musicologen in, antropologen en historici. Zelf heb ik er ook enkele artikelen in gepubliceerd, spin off van mijn promotieonderzoek, maar dat heb ik wel redelijk gelimiteerd gedaan. Dat moest wel, want anders krijg je zo een etiket van: daar heb je die man weer met zijn zigeuners. Dus dacht ik op een gegeven moment: nou is het klaar. Ik had het gevoel dat ik gezegd had wat ik te zeggen had en of je nou tien vonnissen meer of minder vindt, dat verandert het beeld niet meer substantieel.

Maar ja, toen ik gepromoveerd was had ik nog wel wat ongebruikt materiaal liggen en dan denk je 'och, om dat nou meteen weg te gooien... dat zou ook zo jammer zijn.' Daar komt bij dat ik voor het verzamelen van dat materiaal het hele land heb doorgereisd, in de tijd dat ik een mager salarisje had. Beurzen en dergelijke waren er nog niet zo veel en zo wereldvreemd als De Monté ver Loren was ... Toen dacht ik: 'jeetje, hoe moet dit?', en heb ik ter bekostiging van die reizen en fotokopieën in arren moede een baantje aangenomen als adjunct-secretaris van het Utrechts Universiteitsfonds, hetgeen ik een paar jaren gebleven ben.

Die archiefreizen moesten van tevoren goed gepland worden. Gelukkig had je in die tijd nog de avondopenstelling. Eens in de week ging ik dus naar bijvoorbeeld Arnhem, Maastricht, Groningen of Leeuwarden, twee dagen na elkaar, met overnachting ter plaatse. Ik koos dan het goedkoopste handelsreizigersshotelletje uit met gehörige bordpapieren muren, viezig en stoffig. Daar deed ik dan een hazenslaapje om de volgende morgen zo vroeg mogelijk op het archief te zijn en het maximum te halen uit de beschikbare tijd. Op die manier heb ik toen mijn onderzoek bekostigd. Och, dat ging toen ook wel.

²⁸ *Pro Memorie* 5.1 (2003), p. 210-212.

²⁹ Mr. L.E. van Holk (1920-1998) was van 1966 tot 1985 de eerste directeur van het NCRD, toen nog een inter-universitair instituut.

Oorspronkelijk had ik nog een grotere historische opzet. Toen ik de geschiedenis van de zigeuners in de Noordelijke Nederlanden onderzocht moest ik natuurlijk óók de voorgeschiedenis schetsen. In dat kader stuitte ik op een zeer interessante verhandeling van een zekere Carl Hopf, die in de negentiende eeuw van alles had verzameld over het zigeunerleen op Korfoe, het zogenaamde *feudum Acinganorum*.³⁰ Dat was nog in de Venetiaanse tijd op Korfoe: toen leefden daar veel zigeuners. Het gezag over die zigeuners werd uitgeoefend door een of andere potentaat, die het eiland in leen hield van de Republiek Venetië. Dat thema was natuurlijk rechtshistorisch heel interessant, maar daardoor was mijn werk tot over de negenhonderd bladzijden gegroeid, zodat ZWO – de enige instantie die in aanmerking kwam voor subsidieverlening – begon te steigeren. Dat eerste hoofdstuk heb ik er dus weer uitgehaald en later nooit meer gepubliceerd: ik had er de tijd en het geld niet meer voor om ‘on the spot’ in Venetië en op Korfoe te gaan reizen en daar nader bronnenonderzoek te doen.

Regionale rechtsgeschiedenis

Omdat er zo weinig rechtshistorici zijn en het aantal rechtshistorische leerstoelen steeds meer is geslonken, heb je als hoogleraar zo weinig gelegenheid om je op één thema te specialiseren. Er doen zich soms praktijkproblemen voor, waar men je oordeel over vraagt, er zijn herdenkingen en verjaardagen. Dan geef je adviezen en schrijf je gelegenheidsstudies, zoals mijn studie over het weeshuis van Harderwijk, waarover sommigen erg te spreken waren terwijl anderen het hebben afgekraakt. Die laatsten waren mensen die verwachtten dat ik alles zou hebben geschreven over de bordjes en de mokjes van de weeskinderen. Maar ja, ik ben een rechtshistoricus en ik heb de hele zaak dus van de institutionele en de juridische kant gezien en daar de krenten uit de brij gehaald. Hoe het met de schooluitslagen, het voedsel en de kleding van de kindjes was, daar heb ik mij niet op geconcentreerd.

Mijn studie over de Tieler – en de Bommelerwaarden is trouwens ook op verzoek gebeurd. Die vererende opdracht kreeg ik van de provinciale archiefinspecteur, de heer Beltjens, die mij daarover om advies had gevraagd omdat ik al redelijk goed ingeburgerd was in Gelderland en zijn geschiedenis. Op die manier heb ik vele reisjes gemaakt naar Zaltbommel, waaraan ik zeer vriendschappelijke contacten heb overgehouden.

Voor mij is de onderzoeksplanning overigens altijd een probleem geweest omdat je feitelijk altijd van de ene superprioriteit naar de andere werkt. Ik heb wel mijn steentje bijgedragen in de SHO, de Stichting voor Historisch Onderzoek, waar ik jaren in het bestuur heb gezeten. Dat was altijd een ellende: er was steeds veel te weinig geld in verhouding tot het aantal aanvragen en men was alom bevreesd om flaters te begaan en onrechtvaardig te zijn. Alles werd dus precies gewogen, er kwamen steeds meer gedetailleerde richtlijnen

30 C. Hopf, *Die Einwanderung der Zigeuner in Europa, ein Vortrag* (Gotha 1870).

voor die aanvragen, zodat ik op het eind wel eens het gevoel had dat je de eindconclusie van je onderzoek maar liefst in je aanvraag moest zetten.

Ik vond het altijd ontzettend moeilijk met al dat geplan. Eigenlijk heb ik nooit moeten plannen. Ik had wel wat aandachtsgebieden: Zuid-Oost Nederland, de strafrechtsgeschiedenis en de codificatie, maar er komt zoveel op je af en zelfs als je rigoureuus afstreept, dan blijft er nog zoveel over dat ik voortdurend aan die rijstebrijberg zat te knabbelen en aan andere dingen gewoon niet toe kwam. Het gekke is dat het eigenlijk tot op de dag van vandaag nog zo is. Ik had eerst de illusie dat ik eindelijk tijd zou krijgen voor mijn hobby's, nu ik met emeritaat ben. Met name over de Gelderse rechtsgeschiedenis en de landrechten wil ik nog altijd van alles publiceren. Ik heb intussen aardig wat materiaal verzameld, heel interessant, maar je komt er niet aan toe. Nu zit ik in een fase waarin allerlei vrienden afscheid nemen, met emeritaat gaan. De ene heeft een colloquium, de andere krijgt een bundel en bij de derde wordt het gecombineerd. Dan word je eerst voor het colloquium gevraagd en achteraf krijg je de rekening: wilt u nu even uw geannoteerde versie inleveren? Met dit soort dingen ben ik zo druk als een baasje.

Het buitenland

Al spoedig na mijn benoeming in Nijmegen ben ik naar de Rechtshistorikertag in Berlijn gegaan en daar heb ik in een regenbui, schuilend op een caféterras, Holzhauer leren kennen. Hij zat toen nog in Marburg maar hij stond op de nominatie voor Munster. Toen ik dat hoorde dacht ik: dit is een uitstekende gelegenheid om contact te leggen. Daaruit heeft zich langzamerhand de samenwerking van de twee juridische faculteiten, van Nijmegen en Munster, ontwikkeld. Ik ontdekte bovendien iets wat de meesten in Nijmegen allang vergeten waren, namelijk dat vlak na de oorlog Hermesdorf degene is geweest – nota bene juist hij, die toch zo anti-Duits was – die na de oorlog met spoed in Munster contacten gelegd heeft. Later kreeg ik van de oude Gmür, een Zwitser van origine, die in Munster voor rechtsgeschiedenis zat – ik weet niet of hij nog leeft – paperassen uit die tijd, met een verslag van een bezoek van de Munsterse faculteit 'oude stijl' aan Nijmegen en van een gesprek met een of andere Monseigneur, en ik weet al niet wat.³¹ Het was prachtig, niemand wist dat meer en ik kon het natuurlijk goed gebruiken in de faculteit om te zeggen: deze plannen zijn niets anders dan voortzetting van wat er al was. En zo was het ook met Poitiers, al begonnen die eens zo vruchtbare vriendschappelijke contacten in mijn laatste jaren aan de faculteit in de versukkeling te geraken, van Nijmeegse kant door de teruglopende kennis van het Frans bij de jongere generatie ...

Hoe men in Duitsland en Frankrijk tegen de rechtsgeschiedenis aankijkt momenteel? Nou, in Duitsland is het een even grote ellende als bij ons. Daar heeft men de grootste moeite rechtshistorische leerstoelen te bezetten, temeer omdat men er nog het systeem

31 Rudolf Gmür (1915-2002). Ontleend aan: <http://www.uni-protokolle.de/nachrichten/id/84411/> (19-05-2005).

van die dubbele leeropdrachten kent. Dus je moet naast rechtsgeschiedenis altijd een modern vak doen, en ze vinden bijna geen mensen meer met deze combinatie. En ze staan net als bij ons onder grote druk omdat er allemaal nieuwe vakken komen zoals vrouwenrecht en computerrecht, en God weet wat. Dat gaat allemaal ten koste van de rechtshistorie. In Frankrijk staat het er ook niet geweldig florissant voor, maar relatief iets beter.

Waar het naar mijn indruk het beste gaat op het ogenblik, is in de Zuidelijke Nederlanden, in België. Als ik zie wat die allemaal met hun Comité voor Rechtsgeschiedenis klaar krijgen en hoeveel enthousiaste jongeren er zijn die daar veel publiceren en kennelijk toch ook wetenschappelijk carrière kunnen maken ... En een stevige plaats in het onderwijs hebben ze ook. Daar neem ik mijn petje voor af. Toen ik net in Nijmegen benoemd was, waren er bij de rechtshistorici aldaar amper contacten met de Belgen. Dat veranderde toen de bekende Maes mij uitnodigde voor een gastcollege in Antwerpen.³² Hij was Rijksinspecteur voor het middelbaar en normaal onderwijs en tevens hoogleraar rechtsgeschiedenis. Dat was een ontzettend leuke en aardige ervaring. Via hem leerde ik toen weer andere Belgische collega's kennen. In die tijd ging ik al elke twee jaar naar de Rechtshistorikertage. Van Rompaey heb ik opgewarmd om naar Augsburg, waar in 1980 de Rechtshistorikertag was, te komen.³³ Dat heeft hij toen gedaan, met grote aarzelingen, maar hij is gekomen, met zijn vrouw. Dat was zo leuk, want je zag hem als een blad aan een boom omdraaien, hij vond het prachtig. Ik dacht: 'Nou dat gaat goed, als die eenmaal geacclimatiseerd is, dan trekt hij wel meer Belgen mee.' Maar ja, toen kreeg hij dat afschuwelijke, dodelijke auto-ongeluk ...

Heel goed is ook het initiatief van Van Rompaey en De Smidt³⁴ geweest om de Belgisch-Nederlandse Rechtshistorische dagen te beginnen, in 1975. Dat was heel leuk. Ik moet zeggen dat het anders was dan bij de contacten met de Duitsers en de Fransen. Daar moet je wat voor doen, daar moet je je manifesteren, daar moet je activiteiten ontplooiën, met die mensen contact houden en dan gaat het allemaal best, zolang je een beetje weet welke paden je moet bewandelen. En daar schort het nogal eens aan, bijvoorbeeld doordat je als wijsneuzige Nederlander op tenen gaat staan, waar je beter niet op kunt gaan staan. Dat heb ik met de Belgen eigenlijk nooit gehad, en zeker niet met de Nederlandstalige Belgen. Dat was geen enkel probleem, daar hoef je niet iets speciaals voor te doen, die contacten lopen eigenlijk vanzelf.

Prettige ervaringen waren er ook met Zwitserland (Caroni en Schott) en Oostenrijk: veel contact had ik met Kocher in Graz, met Flossmann in Linz, en met Ogris in Wenen, die nu ook met emeritaat is gegaan. Ik heb nog op zijn afscheid gesproken. Het zijn allemaal vruchtbare contacten geweest, en ze duren nog steeds voort. Vorig jaar was Graz Europa's Kulturhauptstadt en daar hadden ze wat extra fondsen gekregen om zich te manifesteren met allerlei dingen. Kocher, die decaan was van de juridische faculteit, had via de universi-

³² Prof.dr. L.Th. Maes (1918-1978). Necrologie in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 47 (1979), p. 87-91.

³³ J. van Rompaey (1935-1981). Necrologie in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 49 (1981), p. 431-432.

³⁴ Zie Paul Nève en Theo Veen, 'J.Th. de Smidt: interview met een organisator van grote projecten', in: *Pro Memorie* 6.1-2 (2004), p. 312-329.

teit beslag weten te leggen op een aardig bedragje, opdat ook de universiteit en met name de juridische faculteit zich in dit kader kon presenteren. Nu hadden ze daar aan de faculteit een betrekkelijk jong Instituut voor Mediation. Dat is tegenwoordig geweldig in. Dat instituut wilde zich graag profileren, en toen heeft Kocher gezegd dat het een congres mocht organiseren over mediation en dat daar ook geld voor was, maar dan moest het echt een congres van betekenis zijn. Daar zijn toen mensen uit Amerika, Australië, en wat al niet meer, ook uit Tsjechië en Polen op afgekomen. Toen kwamen ze bij Kocher met een concept-programma. Dat kon hij helemaal onderschrijven, maar hij miste één ding: een historische inleiding. Ze deden alsof het allemaal nieuw was. Daar hadden ze niet aan gedacht. Kocher zei toen tegen mij: 'Is dat niet iets voor jou? Ja, dat is een kolfje naar jouw hand.' Tja, dat is een oude vriend en dan zeg je moeilijk nee. En toen moest ik ineens daarover gaan refereren. Dat was vorig jaar. Ik ben toen via allerlei websites eerst studie gaan maken van de huidige stand van de mediation in Nederland, dat ze vergeten hadden. Daar begon mijn verhaal mee, vier bladzijden, en natuurlijk alleen maar introducerend en daarna ben ik overgestapt op de geschiedenis.³⁵

Aan het eind van mijn verhaal, inderdaad een verbinding van actualiteit met geschiedenis, heb ik dat met dit beeld samengevat: we hebben in wezen te maken met een groot gebouw, met allerlei vleugels, waaraan alle generaties hebben bijgedragen. Sommige vleugels zijn tot een ruïne vervallen en daar kijken we niet naar om, andere zijn nieuw aangebouwd, zoals de mediation nieuwe stijl. Zo gaat dat, en die nieuwe vleugels zullen misschien over drie, vier generaties ook weer in verval raken en zo gaat dat maar door.

Als ik gedwongen zou zijn om binnen twee jaar een eenvoudig leerboek te maken voor rechtsgeschiedenis en daarin de moderne tijd te betrekken? Ja, een groot probleem zou dan zijn dat je natuurlijk niet meer geëquipeerd bent, dat is de handicap van het emeritaat, die men aan sommige buitenlandse universiteiten eleganter oplost dan hier, waar je eigenlijk nog zonder enig hulpmiddel en hulpkracht meer bent. Het is een handicap als je niet gemakkelijk meer op de hoogte kunt raken van de nieuwste studies. Na Graz kreeg ik prompt een aanzoek om aan een Wörterbuch, weet ik het, een of ander historisch woordenboek bij te dragen. Dat is wel erg vererend, maar ik heb het na enige overweging toch afgeslagen, want dan moet ik mij echt inwerken in het laatst verschenen proefschrift en in legio artikelen en zo, en ga daar maar eens vanuit Ellecom aan beginnen. Dan moet ik naar Munster naar de UB, en daar via computers en weet ik het wat ... Dat zie ik niet meer zitten, dat soort dingen te doen. Er gaat toch al met al – niet alleen hier maar ook in het buitenland – nog zoveel om in het vak. Denk aan dat Rijkskamergerecht-project. Nu zijn ze bezig met het Rijkshofraadproject, dat wordt nu op poten gezet. Daar was iedereen weer vol van bij het afscheid van Ogris in Wenen. Dat zal aanleiding geven tot een aanmerkelijke bijstelling

35 O. Moorman van Kappen, *Zur Geschichte der sogenannten alternativen Streitbeilegung in Europa*, in: S. Ferz (Hrsg.), *Rechtskultur-Streitkultur-Mediation. Die Reaktivierung von verlorener Selbstverantwortung und abgegebener Eigenkompetenz* (Studien zur Rechtswissenschaft 127; Hamburg 2003), p. 11-27.

van het beeld en in dat alles moet je, tenzij je niet verder kijkt dan de grens achter Almelo, toch een beetje thuis zijn. Bovendien is het tegenwoordig niet alleen meer Deutsche maar ook Europäische Rechtsgeschiede, en dat is helemaal een *mer à boire*.

Decaan?

Behalve voorzitter van commissies, en dergelijke activiteiten, ben ik ook vice-decaan geweest. Waarom zo kort? Ja, ik ben daar zelf uitgestapt. Het was toen de normale gang van zaken dat je van vice-decaan decaan werd. Dat ben ik vier jaar geweest, eerst bij Van der Grinten en toen bij Sjef Maeijer. Toen heeft Maeijer mij uitdrukkelijk voor de keus gesteld. En ja, ik had toch een zekere huiver voor het decanaat. In de eerste plaats omdat Van der Grinten dat katholieke aan de KU toch een heel belangrijk punt vond. Een niet-katholieke rector, dat was helemaal ondenkbaar. Die lijn zag hij het liefst doorgetrokken naar het facultaire niveau. Dat gaf mij al een zekere aarzeling, en in de tweede plaats had ik al zoveel aan mijn staart hangen. Als ik decaan zou worden, met alles wat ik al buiten de universiteit had, met dat archievenwereldje en noem maar op, dat was een beetje van het goede te veel geweest, en ik wist: als je dat doet, dan moet de decaansfunctie *coute que coute* vóórgaan. Dan had ik de rest wel op m'n buik kunnen schrijven. En bovendien zag ik aankomen, dat je als decaan q.q. óók zou moeten meewerken aan allerlei vernieuwingen, die ik voor de universiteit en de faculteit bepaald niet bevorderlijk achtte en dezulke kwamen er steeds meer.

Ja, we zaten toen in de archiefwereld opgescheept met dat vreselijke nieuwe systeem, hoe heette dat ook weer?³⁶ Ik vond het ook ontzettend jammer op dat moment, om dat soort dingen te laten vallen. Nee, ik heb zelf willig geabstineerd. Zo'n decanaat, ik vond dat eigenlijk, en vind dat nog wel een beetje, de moloch die zijn eigen kinderen verslindt. Je zit daar in de meest productieve fase van je leven – wetenschappelijk – en dan moet je, zeker tegenwoordig, minstens twee jaar uittrekken, terwijl je al twee – in mijn geval vier jaar – achter de rug had. Niet als decaan, maar ook als lid van het bestuur had je toch heel wat werk. Een beroepsbestuurder is natuurlijk ook niet alles. Er moet het een of andere compromis uitkomen van iemand die het bestuurswerk toch eigenlijk wel leuk vindt en het ook aankan natuurlijk, bijvoorbeeld een oudere hoogleraar met een zeker gezag, die tegen zijn emeritaat aanzit. In de tijd van de faculteit oude stijl (de hoogleraren), met het éénjarige decanaat, liep dat allemaal naar mijn idee tamelijk vlot. Je had natuurlijk wel de controversen tussen hoogleraren onderling, soms om de meest beschamende futiliteiten, maar vaak had je aan een half woord genoeg en werden de zaken er – hup – doorgejast, terwijl daar later in de faculteitsraad nieuwe stijl aan de hand van dikke nota's uitvoerig over gedelibere-

³⁶ De Projectorganisatie Invoering Verkorting Overbrengingstermijn (PIVOT), die bij de selectie van naar rijksarchiefbewaarplaatsen over te brengen overheidsarchieven niet meer uitging van de inhoud van deze archieven, maar van de wettelijke taken van de betrokken overheidsorganen en hun daaruit voortvloeiende handelingen. Vgl. W.D. Küller, *Van de selectie van papier naar de selectie van handelingen. Een methode voor de vervaardiging van een archiefselectie-instrument uitgaande van het handelen van de overheid* ('s-Gravenhage 1992).

Afscheidscollege op 23 juni 2000 in de grote Aula van de Katholieke Universiteit Nijmegen

reerd werd en dan kwam de onderste steen boven; dan liep het bijkans op een wereldher-
vorming uit, dat soort dingen dat is allemaal ...

Schrijven en spreken

De afgelopen jaren zijn voor een belangrijk deel gevuld met geschriften in verband met het afscheid van buitenlandse collega's. Ook heb ik nog geregeld gastcolleges, voordrachten en spreekbeurten voor bijvoorbeeld regionale en lokale historische verenigingen gehouden. Alleraardigst. Pas heb ik een lezing gehouden in Tuil, in de Tielerwaard, waar ik de leden van de plaatselijke historische kring iets moest vertellen over het oude Gelderse recht, en dat spits je dan natuurlijk enigszins toe op de Tielerwaard en de rechterlijke organisatie daar. Hoe dat allemaal functioneerde. Daar kwam zo'n oud boerenmannetje dat zeer geïnteresseerd op de eerste rij zat. Daar werd een vraag gesteld over de zittingsplaats van de schepenbank die vroeger in Tuil was. Er was inderdaad een schepenbank in de Tielerwaard. Deze had twee zittingsplaatsen, Tuil en Deil, maar waar is dat nou precies geweest? Ik stond met de mond vol tanden. Toen zei dat boertje op de eerste rij: 'Er staat hier aan de noordkant van het dorp, net even daarbuiten, een grote boerderij en die heet 'Het Hemeltje' en die weg die heet 'De Hemel'. Ik denk: 'Verrek, Hemel, Heymael... Dat zou wel eens de oude gerechtsplaats kunnen zijn geweest!' Door zo'n toevallig aangevertje van een ken-

ner van de streek kom je dan opeens op dat idee. Zo'n avond is niet vergeefs geweest. En toen was er weer een andere meneer, hij woonde ergens in Brabant, en die had een heel onderzoek gedaan naar een strafproces ergens in de Tielerwaard in de zestiende eeuw, die eeuw van de troebelen. Daar was een bepaalde uitdrukking gebruikt die hij niet kon thuis brengen. Twee dagen later kreeg ik een lange brief van hem. Hij had de vraag niet durven stellen daar op de vergadering, maar hij wilde mij toch graag dat probleem voorleggen. Daar ben ik dan een dag mee bezig geweest. Voor mijzelf was 't ook interessant. Ik weet nou waarachtig niet meer wat het precies was, maar ik heb de man dolgelukkig gemaakt met allerlei glossaria en vindplaatsen en ik kreeg een grote bedankbrief.

Promovendi

Het begeleiden van promovendi houdt in dat je met z'n tweeën het pad afbakent en de verschillende fasen van zo'n onderzoek doorloopt. Uiteindelijk lever je dan commentaar op de hoofdstukken die worden ingeleverd. Wat dat betreft hebben mijn huidige promovendi – ik heb nu nog twee buitenpromovendi³⁷ – het het moeilijkst, want nu heb ik er meer tijd voor en dan ga je vanzelf meer op bijzonderheden letten ... Het is wel goed dat ook hier een eind aan komt. De kans op brokken wordt gewoon groter, omdat je niet meer kunt overzien wat er allemaal verschijnt.

Mijn promoti zie ik nog geregeld. Dat colloquium – bij mijn 25-jarig jubileum – waarop zij optraden, heb ik ook bijzonder mooi gevonden. Er zijn er nog aardig wat van hen in de vaksfeer terecht gekomen, Berkvens en Gehlen beiden als hoogleraar, Jan Kuys als docent en onderzoeker aan de Nijmeegse letterenfaculteit, en van de anderen de nodige archivariissen, zoals Maarten van Boven en Gerard Venner.

Die promoties, dat is altijd een hele leuke kant van het vak geweest, die gezamenlijke avonturen zou ik niet graag gemist hebben. En de eerbewijzen die ik ontvangen heb? Ja, dat er doctoraat, dat vond ik iets prachtigs, de ceremonie in de oude Sorbonne, dat is wetenschappelijk wel een hoogtepunt geweest. En die onderscheiding bij mijn 25-jarig jubileum was ook mooi. Het heeft ook wel heel veel werk gevergd, die contacten met Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk. Ik was in die jaren kind aan huis op de ambassades en kende overal de culturele attachés. Daar ging ik geregeld heen en kreeg je allerlei nuttige wenken mee. Dan briefde ik de collega's in het betrokken land weer: je moet het zo aanpakken en je moet het over die lijn spelen, nou ja, en dan kwam er uiteindelijk wel wat los. Maar het ging niet vanzelf, je moest er alsmaar achteraan, en in die wereld van de diplomatieke dienst is het ook een soort duiventil, een *va et vient*. Nauwelijks heb je iemand goed leren kennen of hij geeft al weer zijn afscheidsreceptie en de nieuwe komt weer, en dan begin je weer van voren af aan.

³⁷ Een van hen – Clemens Hogenstijn – is ondertussen gepromoveerd op het proefschrift *Het Algemeen Welzijn van het Volk. Deventer in de Patriottentijd* (Nijmegen 2005. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 47).

JURISTEN UIT DE LAGE LANDEN (1): INTERVIEW MET CHRISTINE VAN DEN WYNGAERT

Inleiding

Christine Van den Wyngaert werd geboren in Antwerpen in 1952. Een getalenteerd musica koos voor de rechtenstudie in de hoop dat deze studie eenvoudig genoeg was om daarnaast voldoende tijd te hebben voor de muziek. Maar het viel anders uit. Als veelbelovende rechtenstudente ontdekte ze midden jaren '70 het internationale strafrecht, een op dat moment nog onontgonnen rechtsgebied. Het liet haar niet meer los. In 1979 promoveerde ze op het politiek misdrijf in het uitleveringsrecht. Het onderzoek dat Van den Wyngaert verrichtte bij het Belgische Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek richtte zich op het Europese Strafrecht en het Internationale Humanitaire Recht. Begin jaren '90 was Van den Wyngaert, inmiddels hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Antwerpen, één van de belangrijkste auteurs van de geruchtmakende (en inmiddels afgezwakte) Belgische Genocidewet die het mogelijk maakte oorlogsmisdrijven te vervolgen op basis van universele jurisdictie. Ook heeft Van den Wyngaert een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van het Europese strafrecht waarvan bepaalde onderdelen nu deel uitmaken van het concept van de nieuwe Europese Grondwet. In Nederland wordt Van den Wyngaert wel 'de Belgische R Emmelink' genoemd vanwege haar standaardwerken over het Belgische strafrecht. Van den Wyngaert trad op als rechter van het Internationaal Gerechtshof in de bekende Yero-dia-zaak en is momenteel de enige vrouwelijke permanente rechter bij het Joegoslavië tribunaal. De auteurs spraken op 8 maart en 6 april 2005 met Van den Wyngaert in haar kantoor in Den Haag.

Jeugd

Ik groeide op in Antwerpen, daar heb ik goede herinneringen aan. Al vanaf de lagere school was ik bezig met muziek, daar zat mijn talent, ik hield van zingen, speelde gitaar. Het was mijn grote ambitie om mee te doen met het songfestival. Dat heb ik geprobeerd, maar ik was telkens te jong. In 1967 deed ik mee aan het Nationale Songfestival. Toen ik 15 was maakte ik mijn eerste plaat en daarna heb ik jarenlang opgetreden. Ik deed de muziekacademie tijdens middelbare school en wilde daarna naar het Conservatorium. Uiteindelijk ben ik toch naar de universiteit gegaan. Die beslissing werd min of meer door het toeval bepaald.

Rechter Christine Van den Wyngaert in haar toga van het Joegoslavië Tribunaal

Een rechtenstudie liet tijd voor de muziek

In 1969 koos ik voor de rechtenstudie omdat men mij had voorgehouden dat die makkelijk en niet geheel oninteressant was maar vooral omdat die tijd overliet voor de muziek. Op het moment dat ik aan de Vrije Universiteit Brussel begon aan de rechtenstudie werd het vak echter veel zwaarder dan het daarvoor was geweest. Ik had veel tijd nodig voor de studie en haalde mijn muziekdoctoraat pas na mijn afstuderen.

Aan de universiteit van Brussel werd in de eerste jaren vooral Belgisch recht gedoceerd. Ook kreeg je veel algemene vakken zoals geschiedenis, filosofie en literatuur. Er was een aantal hoogleraren met internationale belangstelling en in de loop van de jaren is bij mij de nadruk komen te liggen op strafrecht en internationaal recht. In het derde jaar schreef ik voor het vak strafrecht een scriptie over de Nazi-processen in Neurenberg. Ik was zelf daar over begonnen te lezen en vond dat heel interessant.

Toen het uiteindelijk mogelijk was een onderzoeksmandaat op te nemen ben ik in die richting verder gaan zoeken. Het internationaal strafrecht was nieuw en je moest creatief zijn. Muziek is in die zin belangrijk gebleven want dat heeft mijn creativiteit gestimuleerd.

De wetenschappelijke carrière won het uiteindelijk van de muziek. Tegelijkertijd met mijn afstuderen in het midden van de jaren zeventig – eerst rechten en een jaar later criminologie – had ik mijn laatste televisieoptreden. Antwerpen had in die tijd geen ‘muziekmilieu’ om verder te gaan en het vak te leren.

Promotie

In 1979 promoveerde ik op het onderwerp ‘De exceptie van politieke misdrijven bij uitlevering’.¹ Dat was een belangrijk onderwerp, zeker in die tijd. Naar aanleiding van de oorlog

¹ Later vertaald verschenen als *The Political Offence Exception to Extradition. The Delicate Problem of Balancing the Rights of the Individual and the International Public Order* (Deventer 1980).

in Vietnam en de nieuwe vormen van guerrillaoorlogen in de jaren zeventig was het nodig het oorlogsrecht aan te passen. In het centrum van de belangstelling stonden de besprekingen in Genève over de aanvullingen van de Conventies van Genève.² Mijn toenmalige promotor Bart De Schutter was lid van de Belgische delegatie.³ De Conventies waren achterhaald geworden en een aanvullende codificatie van internationaal recht op dit gebied was essentieel. De Protocollen die voortkwamen uit deze besprekingen passen wij nu hier op het Joegoslavië Tribunaal dagelijks toe.⁴

Bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek waar ik aspirant mandaathouder werd heb ik mijn eerste grote oefening rechtsvergelijking gedaan. Het was zeer interessant om andere rechtssystemen te leren kennen. Ik vertaalde mijn proefschrift in het Engels en ging me meer en meer richten op het Europese strafrecht en het internationale humanitaire recht. Na vier jaar kreeg ik een vaste benoeming.

Auteur van de Belgische Genocidewet

België had weliswaar de Conventies van Genève geratificeerd maar deze hadden nog geen uitwerking gekregen in ons nationale recht. Ik werd lid van de werkgroep van militairen en academici die de opdracht kregen om een toepassingswet te ontwerpen. In deze hoedanigheid heb ik de clausule van de universele jurisdictie geschreven voor oorlogsmisdrijven.

Aan de totstandkoming van de Belgische wet betreffende de bestraffing van ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht, kortweg de Genocidewet, ging een aantal grote politieke controverses vooraf.⁵ Vanaf het einde van de jaren zeventig had je bijvoorbeeld de discussie over de plaatsing van kernraketten. Hier stond de vraag centraal in welke mate het eventueel gebruik van de raketten schending opleverde van het internationale recht. Dat was een discussie die in veel landen werd gevoerd en de ratificatie van de Protocollen van Genève duurde daarom vaak erg lang. Ook de Belgische regering had grote aarzelingen. Ik vond dat het gebruik van kernwapens strijdig zou kunnen zijn met de Protocollen. Op het moment dat België besliste die toestellen te plaatsen, heeft de minister in één beweging aangekondigd dat er tegelijkertijd een ratificatie van de Protocollen

2 Verdragen van Genève: 1°. het op 12 augustus 1949 te Genève tot stand gekomen Verdrag (I) voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken, zich bevindende bij de strijdkrachten te velde (Trb. 1951, 72); 2°. het op 12 augustus 1949 te Genève tot stand gekomen Verdrag (II) voor de verbetering van het lot der gewonden, zieken en schipbreukelingen van de strijdkrachten ter zee (Trb. 1951, 73); 3°. het op 12 augustus 1949 te Genève tot stand gekomen Verdrag (III) betreffende de behandeling van krijgsgevangenen (Trb. 1951, 74); en 4°. het op 12 augustus 1949 te Genève tot stand gekomen Verdrag (IV) betreffende de bescherming van burgers in oorlogstijd (Trb. 1951, 75) [hierna: de Conventies van Genève].

3 Prof. Dr. Bart De Schutter (VUB).

4 Aanvullend Protocol van 8 juni 1997 bij de Conventies van Genève van 12 augustus 1949 inzake de bescherming van de slachtoffers van internationale gewapende conflicten en Aanvullend Protocol van 8 juni 1977 bij de Conventies van Genève van 12 augustus 1949 inzake de bescherming van de slachtoffers van niet-internationale gewapende conflicten [hierna: de Protocollen].

5 Wet van 16 juni 1993 betreffende de bestraffing van ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht, Belgisch Staatsblad 5 augustus 1993; gewijzigd bij Wet van 10 februari 1999, B.S. 23 maart 1999 [hierna: de Genocidewet].

zou plaatsvinden. Op dat moment werd de Genocidewet in het parlement behandeld. Daarna heeft het nog heel lang geduurd voordat de wet werd aangenomen. Dat had te maken met parlementaire traagheid maar zeker ook met het conflict in voormalig Joegoslavië. De vraag die toen werd gesteld was of het wel verantwoord was de tekst te beperken tot internationale gewapende conflicten. Beide situaties zijn in de wet opgenomen: zowel internationale als ook niet internationale conflicten. Dat was toen revolutionair. Het Joegoslavië Tribunaal heeft in de zaak tegen Tadic deze verworvenheid ook overgenomen.⁶

Mijn initiatief om universele jurisdictie op te nemen in de wet komt voort uit het idee dat de bestraffing van oorlogsmisdrijven een kwestie is van: bestraffen of uitleveren. Daaruit vloeit voort dat staten de bevoegdheid moeten hebben om verdachten van dergelijke misdrijven te kunnen berechten als zij hen niet uitleveren.

Toen België het Statuut van Rome voor de instelling van het Internationale Strafhof ratificeerde⁷ moesten, behalve oorlogsmisdrijven, ook de misdrijven tegen de menselijkheid en genocide worden opgenomen in de Genocidewet. De belangrijke uitbreiding van de wet in 1999 was dus vooral gericht op de aanpassing van het nationale recht aan het statuut van het nieuwe Internationale Strafhof.

Sluitstuk van deze wetgeving is het uitleveringsluik inzake Pinochet. In België hadden Belgische en Chileense slachtoffers van de Chileense militaire junta een verzoek tot uitlevering van Pinochet ingediend bij de Spaanse rechtbank. De Belgische onderzoeksrechter heeft zijn beslissing gesteund op universele jurisdictie voor misdaden tegen de mensheid, zelfs vóór de uitbreiding van de Genocidewet in 1998.⁸ Aangenomen werd dat de misdrijven begaan tijdens het militair regime onverjaarbaar waren op grond van de bepaling in de Belgische Genocidewet. Alhoewel de bepaling in de Genocidewet inzake de onverjaarbaarheid van internationale misdrijven uit mijn koker kwam, was ik niet gelukkig met het feit dat in dit geval de onverjaarbaarheid werd aanvaard. Ik ben namelijk van mening dat de onverjaarbaarheid ten aanzien van internationale misdrijven in België pas bestaat sinds het aannemen van deze wet. Het heropenen van reeds naar Belgisch recht verjaarde misdrijven is naar mijn mening in strijd met het verbod op de terugwerkende kracht van de Genocidewetgeving. Op grond van het legaliteitsbeginsel is terugwerkende kracht van onverjaarbaarheid namelijk niet toegestaan; naar mijn mening kunnen daarom reeds verjaarde misdrijven niet worden heropenend.

In België konden de slachtoffers dus rechtstreeks naar de rechter stappen. Dat leidde tot een lawine van klachten waarvan er veel politiek gemotiveerd waren. Het werd een hele reeks zaken tegen ondermeer de Amerikaanse president Bush senior; de Cubaanse president Fidel Castro; de voormalige president van Tsjaad Hissène Habré; de voormalige president van Iran Ali Akbar Hashemi Rafsanjani, de Israëliische eerste minister Ariel Sharon

6 Zie *Prosecutor v. Tadic*, IT-94-1-T, Appeals Chamber, Vonnis van 7 mei 1997, in paragraaf 70.

7 België ratificeerde als dertiende land het Statuut van het Internationaal Strafhof op 28 juni 2000.

8 Deze klacht gaf aanleiding tot een onderzoek naar de Chileense oud-generaal Augusto Pinochet, 6 november 1998, zie *Revue de Droit Pénal* 1999, 278, noot J. Burneo-Labrin en H.D. Bosly.

wegens zijn verantwoordelijkheid voor de misdrijven in Sabra en Chatila en veel anderen. Maar van al die zaken is er maar één geweest waarbij de rechter een aanhoudingsbevel heeft uitgevaardigd: de zaak tegen de minister van Buitenlandse Zaken van Congo, Yero dia, die uiteindelijk uitmondde in de zaak voor het Internationale Gerechtshof.

Hoogleraar strafrecht Universiteit van Antwerpen

Hoewel ik geen ervaring had op het gebied van onderwijs, werd ik in 1985 benoemd als hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Antwerpen. Interessant was dat ik moest vaststellen dat er qua studiemateriaal bijna niets bruikbaar was voor studenten. Alleen verouderd materiaal uit de jaren zestig. Ik was helemaal alleen daar in Antwerpen, er was geen cultuur om onderzoek te doen in het strafrecht omdat Antwerpen altijd meer handels-, financiële en economische belangstelling had. Ook hadden de Vlaamse rechtsfaculteiten decennia lang personen benoemd die eigenlijk magistraten waren en geen academici, er was noch tijd noch kwaliteit om boeken te schrijven. Dat gold ook voor de criminologie. Nu is dat sterk veranderd, maar destijds was er heel weinig rechtsliteratuur op het gebied van strafrecht, alleen maar praktizijnenwerk. Maar ik heb mijn bijdrage geleverd! Ik begon – met de hand – mijn colleges uit te schrijven, op transparanten, werkte die week na week uit, en voegde daar later de voetnoten aan toe. Belgische rechtsgeleerden verwezen voornamelijk naar Franse literatuur en het Franse recht. Ik was meer op *common law* ingesteld en het Duitse en Nederlandse recht. Daarom voelde ik de noodzaak om een volledig eigen benadering te nemen. In 1991 werd het eerste boek uitgegeven, getiteld *Strafrecht en het strafprocesrecht in hoofdlijnen*.⁹ Mijn boeken zijn nu in Vlaanderen de meest gebruikte boeken geworden.

Bijdrage aan het Europese strafrecht en de Europese grondwet

Ik was al vanaf mijn doctoraat geïnteresseerd in het Europese strafrecht. In de jaren tachtig werd strafrecht meer en meer een belangrijk onderwerp binnen de voortschrijdende Europese integratie. Er waren initiatieven voor een Europees Wetboek van Strafrecht. Binnen de Raad van Europa werd er belangrijk werk gedaan, ondermeer door Hulsman, voor wie ik grote bewondering had.¹⁰ De Europese Commissie wilde een oplossing voor het probleem van de straffeloosheid van financiële misdrijven en grootscheepse fraude binnen de Europese instituten. Hier werd niet tegen opgetreden vanwege de onwil van de lidstaten maar vooral ook omdat er geen juridisch instrument voorhanden was. De Europese

⁹ Inmiddels is de vijfde editie van dit boek verschenen, getiteld *Strafrecht, strafprocesrecht en internationaal strafrecht* (Antwerpen 2003), 5de druk.

¹⁰ Prof. Em. Louk Hulsman, Erasmus Universiteit, Rotterdam.

Rechter Christine Van den Wyngaert tijdens een zitting van het Internationaal Gerechtshof

Commissie heeft toen een werkgroep samengesteld van negen hoogleraren uit verschillende lidstaten, onder wie ikzelf, die een oplossing moesten uitwerken voor het probleem van de strafrechtelijke bescherming van de financiële belangen van de EU. Wij hebben een formule bedacht die destijds revolutionair was voor samenwerking tussen staten, door middel van het opstellen van min of meer uniforme definities van juridische begrippen zoals dubbele incriminatie van subsidiefraude, fiscale fraude en corruptie, zodat daarmee andere economische obstakels voor samenwerking uit de weg werden geruimd. Dit alles was een traag proces, er was geen belangstelling van de lidstaten en de lidstaten waren politiek weigerachtig. Er moest dus iets bovenop komen en zo zijn we gekomen met het idee van een Europees Openbaar Ministerie uitsluitend voor financiële misdrijven.

Deze formule is aangeslagen bij de Europese Commissie en kreeg steun van de opstellers van de Europese grondwet die haar verder hebben uitgewerkt. In de Europese grondwet is de mogelijkheid opgenomen om op termijn te komen tot een Europees Openbaar Ministerie. Dat is onze tekst. Men is daar nu misschien politiek niet klaar voor, maar men kan dat invoeren zonder dat daar een grondwetswijziging voor nodig is.

Ad hoc Rechter bij het Internationale Gerechtshof

De eerste ‘dramatische’ toepassing van de Belgische Genocidewet heeft geresulteerd in een belangrijke beslissing van het Internationaal Gerechtshof in Den Haag in de zaak België versus de Democratische Republiek Congo, inzake het aanhoudingsbevel tegen de Congolese minister van Buitenlandse Zaken, Yerodia.¹¹ De aanleiding van de zaak was het feit dat een Belgische rechter ten aanzien van Yerodia voor het eerst gebruik had gemaakt van de toepassing van de extraterritoriale werking van de Genocidewet. Eerder was er al wel eens een uitleveringsverzoek ingediend, zoals in de zaak Pinochet, maar nog nooit was men zo ver gegaan dat een aanhoudingsbevel effectief werd uitgevaardigd. Tengevolge van dit aanhoudingsbevel voelde de Congolese minister zich in zijn internationale bewegingsvrijheid beperkt. Vervolgens heeft Congo België gedagvaard voor het Internationaal Gerechtshof met het verzoek voorlopige en spoedeisende maatregelen te treffen zodat België het aanhoudingsbevel zou intrekken. Congo’s verzoek om voorlopige maatregelen was gebaseerd op het feit dat dit aanhoudingsbevel strijdig zou zijn met het internationale recht. Congo beweerde ten eerste dat universele jurisdictie strijdig zou zijn met het volkenrecht en ten tweede dat het uitvaardigen van een aanhoudingsbevel tegen een buitenlandse minister van buitenlandse zaken in strijd is met het internationale recht.

De vraag rijst nu hoe ik als rechter bij deze zaak voor het Internationaal Gerechtshof betrokken raakte. België had al sinds 1952 geen rechter meer bij het Internationaal Gerechtshof. Dit was ook nu het geval en daarom werd, zoals gebruikelijk voor het Hof, zowel een Congolese als een Belgische ad hoc rechter benoemd.

De zaak begon in 2000 en wel op spectaculaire wijze, onder meer omdat Yerodia werd verdedigd door de Franse advocaat Vergès, die eerder verdachten had verdedigd zoals Barbie¹² en Touvier. Een andere bijkomstigheid was dat Laurent Kabila (senior),¹³ buiten weten van Vergès om, zijn regering had herschikt, waardoor Yerodia in plaats van minister van Buitenlandse Zaken, minister van Onderwijs was geworden. Dit gebeurde net in het weekend voorafgaand aan de eerste zittingsdag en het Hof wist hier evenmin iets vanaf. Deze ministeriële herschikking van het Congolese kabinet was van juridische relevantie, omdat de zaak daardoor een minder spoedeisend karakter kreeg, doordat Yerodia in zijn huidige positie als minister van Onderwijs minder in zijn internationale bewegingsvrijheid zou worden beperkt vanwege het aanhoudingsbevel dan in zijn oorspronkelijke positie van minister van Buitenlandse Zaken. Op grond van deze overweging, besloot het Hof in 2000 dat de behandeling van de zaak geen spoedeisendheid betrof; dientengevolge

¹¹ Internationaal Gerechtshof, Case concerning the Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratische Republiek Congo versus België), 14 februari 2002 [hierna genoemd: Yerodia beslissing].

¹² De processen van Klaus Barbie, Paul Touvier and Maurice Papon zijn de drie voornaamste zaken in de Franse nationale jurisprudentie aangaande vervolging van misdrijven tegen de menselijkheid meer dan veertig jaar na het einde van de Tweede Wereld Oorlog.

¹³ De president van de Democratische Republiek Congo (DRC) werd in 2001 vermoord, waarop hij werd opgevolgd door zijn zoon Joseph Kabila.

werd het verzoek om voorlopige voorzieningen afgewezen. Desalniettemin vond men de aanklacht van Congo tegen België wel van zo'n groot belang dat men de zaak zo spoedig mogelijk wilde laten behandelen door het Hof.

Maar het proces liep opnieuw een kleine vertraging op, onder andere vanwege de moord op vader Kabila en andere kwesties. Op dat moment waren heel veel landen bezig met implementatiewetgeving van het Statuut van Rome van het nieuwe Internationaal Strafhof. Hierbij stuitte men voortdurend op vragen aangaande begrenzings van het internationale recht, zoals immuniteit en universele jurisdictie; hierdoor werd de zaak relatief snel behandeld. De zaak is in oktober 2001 aangevangen en het Internationaal Gerechtshof deed uiteindelijk uitspraak op 14 februari 2002.

Dissenting opinion Van den Wyngaert

De zaak Yerodia was niet de eerste zaak waarin het Internationaal Gerechtshof zich moest buigen over de vraag of universele jurisdictie strijdig is met het internationale recht. Eerder had de voorloper van het Internationaal Gerechtshof, het Permanente Internationale Gerechtshof hierover uitspraak gedaan in de zogenaamde Lotus-zaak, Frankrijk versus Turkije in 1927.¹⁴ Ook in deze zaak was het Hof enorm verdeeld en na een zogenaamde *split vote* (6 rechters voor tegenover 6 rechters tegen) heeft uiteindelijk de stem van de voorzitter de doorslag gegeven. In de zaak Yerodia is het Hof echter niet eens toegekomen aan de kwestie van universele jurisdictie; wel hebben veel rechters, waaronder ikzelf, zich hierover uitgelaten in de vele zogenoemde *dissenting opinions*.¹⁵ Deze tonen aan dat er een grote verdeeldheid over deze materie tussen de rechters van het Hof bestaat.

De uitspraak van het Internationaal Gerechtshof ging uiteindelijk voornamelijk over immuniteit. Het Hof oordeelde dat strafrechtelijke immuniteit alleen geldt ten aanzien van een minister van Buitenlandse Zaken. In mijn *dissenting opinion* analyseer ik in hoeverre de immuniteit van ministers een regel is van internationaal gewoonterecht. Naar mijn mening heeft het Hof te lichtzinnig geoordeeld over de kwestie van immuniteit, aangezien het Hof onvoldoende het bestaan van *usus* (statenpraktijk) en *opinio iuris* (rechterlijke overtuiging) had aangetoond. Het Hof ging eenvoudigweg uit van de functionaliteit van ministers, namelijk het kunnen functioneren in gelijke zin als diplomaten, en ging verder niet in op de specifieke reikwijdte van immuniteit. Ik vond de redenering van het Hof onvoldoende gemotiveerd, aangezien de beslissing onbeantwoord laat wie zich, behalve het zittend staatshoofd en de minister van buitenlandse zaken, nog meer op immuniteit kan beroepen.

Desondanks heeft het Internationaal Gerechtshof in de beslissing vervolgens betoogd dat immuniteit niet straffeloosheid betekent. Daartoe gaf het Hof de volgende redenen.

¹⁴ Permanent Court of International Justice, Frankrijk versus Turkije, Series A, No. 10.

¹⁵ Yerodia beslissing, Dissenting opinion of Judge Van den Wyngaert, Zie op: http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/iCOBE/icobejudgment/icobe_ijudgment_20020214_vdwyngaert.PDF

Ten eerste kan de staat waartoe de betreffende minister behoort zelf tot vervolging overgaan. Ten tweede kan de staat waartoe de betreffende minister behoort de immuniteit opheffen. Ten derde is het eventueel ook mogelijk om voormalige ministers en / of staatshoofden te vervolgen. Tenslotte kan vervolging ook geschieden door een internationaal strafhof. In mijn *dissenting opinion* ben ik op al deze vier punten ingegaan en heb ik deze van commentaar voorzien. De kwesties één en twee zijn theoretisch van aard, aangezien deze situaties zich nog nooit hebben voorgedaan. De vierde oplossing is, gelet op het complementariteitsbeginsel, evenmin realistisch, gelet op de geringe bereidheid van Congo om de aantijgingen lastens de heer Yerodia zelf te onderzoeken, laat staan aan het Internationaal Strafhof over te dragen. De derde is degene waar het Internationaal Gerechtshof in het Yerodia-arrest helemaal fout gaat. Volgens het Internationaal Gerechtshof is de immuniteit van het zittend staatshoofd en minister van Buitenlandse Zaken gebaseerd op het internationale gewoonterecht, maar kunnen ex-ministers van Buitenlandse Zaken mogelijk nog worden vervolgd voor daden gesteld 'in een officiële hoedanigheid'. Wat daarmee wordt bedoeld wordt in het midden gelaten. Dit aspect was met name van belang vanwege bijvoorbeeld de zaak Pinochet, waarin het Britse House of Lords geconfronteerd werd met de vraag of een voormalig staatshoofd zich op immuniteit kon beroepen.¹⁶ Verschillende nationale rechtbanken zaten te wachten op een soort richtlijn van het Internationaal Gerechtshof, maar het Hof bleef op de vlakte. Juist daarom vind ik het een gemiste kans van het Internationaal Gerechtshof dat het zich daar niet over heeft uitgelaten.

Het effect van de Yerodia zaak in België

Uiteindelijk was België eigenlijk wel blij met de beslissing van het Internationaal Gerechtshof. De 'Genocidewet' verdedigde aan de ene kant de morele waarde, namelijk het effectief bestraffen van plegers van genocide, maar aan de andere kant was de wet totaal onpraktisch. De wet kreeg voorlopig even geen toepassing, aangezien de rechters en het parket stonden te wachten op een beslissing uit Den Haag. Ik heb in mijn opinie gezegd dat het Hof zich had vergist, dat de wet niet strijdig is met volkenrecht. Maar tegelijkertijd, terwijl ik het eens ben met de wet van 1993, was ik het politiek niet eens met de in 1999 gewijzigde wet waarin die clausule aangaande immuniteit was opgenomen. Wat dat betreft was het, politiek gezien, een slechte wet, maar daarom nog niet in strijd met het volkenrecht.

Onder druk van Amerikaanse regering is de wet later ingetrokken¹⁷ en zijn een aantal bepalingen overgenomen in de Belgische wetgeving inzake de implementatie van het Statuut van het Internationaal Strafhof. Alleen het passief en actief jurisdictiebeginsel voor inter-

¹⁶ R. versus Bow Street Metropolitan Stipendiary Magistrate and others, ex parte Pinochet Ugarte (No. 3), 24 maart 1999.

¹⁷ Wetswijziging van de Genocidewet van 5 augustus 2003.

ationale misdrijven is overgebleven. Slachtoffers kunnen tegenwoordig niet zelf meer iemand aanklagen. De Federale Procureur beslist of er daadwerkelijk een vervolging kan beginnen. Het Arbitrage Hof heeft onlangs de doodslag aan de wet gegeven: deze (uitgeklede wet) is door dit Hof ten dele ongrondwettelijk verklaard.¹⁸ Ik vind het betreurenswaardig, omdat de Genocide wet ‘a la Belge’ uitkomst biedt in de gevallen waarin de internationale tribunalen de zaken zelf niet kunnen oplossen. Zo wordt nu, in het licht van de ‘voltooiingsstrategie’ van het Joegoslavië Tribunaal gehoopt dat niet enkel rechtbanken uit de regio (voormalig Joegoslavië; dat wil zeggen Bosnië, Kroatië, Servië & Montenegro, Slovenië, Kosovo en Macedonië), maar ook derde staten, zoals België en Nederland, zaken zullen kunnen overnemen ingevolge Rule 11 bis van de Procedureregels van het Joegoslavië Tribunaal.

Rechter bij het Joegoslavië Tribunaal

Ik werd in 2001 gekozen tot *ad litem* rechter bij het Joegoslavië Tribunaal. Aanvankelijk zou dat voor de duur van één zaak zijn, ik deed de zaak tegen Strugar, de Servische generaal die werd vervolgd in verband met de aanval op Dubrovnik.¹⁹ Maar ik vond het interessant – deze zaak betrof ondermeer de vraag of een aanval op een cultuurobject strafbaar is volgens het oorlogsrecht – en ik werd gevraagd nog een zaak te doen. Mijn huidige zaak is die tegen drie Kosovo-Albanezen.²⁰ Ondertussen was ik kandidaat geworden voor permanent rechter, dat is voor een periode van minstens zes jaar. Je moet echt campagne voeren voor je benoeming bij de leden van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, want je hebt een absolute meerderheid nodig. Ik vond dat enigszins gênant, maar je moet dat doen, het hoort er bij. Uiteindelijk was het heel interessant om met alle delegaties te spreken. Men vond het belangrijk om een rechtvaardige geografische spreiding te hebben. Of het meespeelde dat ik vrouw ben, weet ik niet, ik heb het niet naar voren gebracht. Ik ben nu de enige permanente vrouwelijke rechter hier.

Het tribunaal is een interessant laboratorium voor de uitwerking van regels die al lang bestaan op papier en die behalve in Neurenberg geen uitwerking hebben gehad. Het tribunaal heeft zeer goed werk verricht maar worstelt met het probleem van traagheid. Dat heeft te maken met werkwijze en bijvoorbeeld ook logistieke problemen. In mijn huidige zaak tegen de Kosovaarse Albanezen is er sprake van vier verschillende talen en dat bemoeilijkt het getuigenverhoor. Bovendien zijn de getuigen vaak bang getuigenissen af te leggen omdat ze de tolk niet vertrouwen.

¹⁸ Het Arbitragehof (een constitutioneel hof) is op 23 maart 2005 overgegaan tot de vernietiging van enkele bepalingen uit de gewijzigde Genocidewet van 5 augustus 2003.

¹⁹ Prosecutor v. Pavle Strugar, IT-01-42-T, Trial Chamber II, vonnis van 31 January 2005.

²⁰ Prosecutor v. Limaj et al., IT-03-66, Trial Chamber II. Het proces is begonnen op 15 november 2004.

Het hoofddoel van de internationale tribunalen is de straffeloosheid te vermijden. Het is nog te vroeg om te kunnen zeggen dat het tribunaal een bijdrage kan leveren aan vrede en verzoening. In de regio wordt verdeeld gereageerd op de aanklachten. Kijk maar hoe de Kroaten op het ogenblik de Kroatische generaal Gotovina (aangeklaagd door het tribunaal maar op de vlucht) verdedigen. Het is natuurlijk jammer dat de rechtspraak buiten de regio plaatsvindt en dat er weinig voeling is met het tribunaal. Maar dat is de verantwoordelijkheid van politieke leiders. En als je zaken in de regio laat berechten is het niet mogelijk tot een onpartijdige rechtspraak te komen. Wat betreft plaatselijke en politieke ondersteuning van het tribunaal zie je wel verbetering, bijvoorbeeld in Servië. Daar wordt onder druk van beloftes over economische vooruitzichten en lidmaatschap van de Europese Unie beter samengewerkt.

De toekomst van het internationale strafrecht

Internationale tribunalen, waaronder het Joegoslavië Tribunaal, beogen daders van de meest ernstige verschrikkingen op een eerlijke wijze te veroordelen. De zogenoemde *internationalized tribunals*, zoals voor Sierra Leone, Oost Timor en Cambodja doen dit weer op geheel andere en eigen wijze. Een andere reactie op mensenrechtenschendingen geven de zogenoemde 'Waarheids- en Verzoeningscommissies', zoals die van Zuid-Afrika en een aantal Zuid-Amerikaanse landen; zij beogen verzoening tussen de dader en het slachtoffer in plaats van bestraffing. Het nieuwe Internationale Strafhof kan nu verder bouwen op de ervaring en expertise van al deze verschillende vormen van berechting. Ik ben dan ook van mening dat een goed werkend Internationaal Strafhof een effectief middel zal zijn om de meest ernstige mensenrechtenschenders effectief te vervolgen, te berechten en te bestraffen.

DE ABDIJ VAN EGMOND EN HAAR ERFHUURDERS

MET UITWEIDINGEN OVER 'EIGENDOM' EN 'EIGENDOMSVERSCHUIVING'*

Inleiding¹

Verdiept men zich in de geschiedenis van de abdij van Egmond, het oudste Hollandse centrum van geestelijke en intellectuele activiteiten, dan doemt allereerst haar schutspatroom op, ² Sint Adelbert, de heilige, meer bekend als de Apostel van Kennemerland. Met Suitebert en Werendfried behoort hij tot de gezellen van de grote Willibrord die rond de zevende eeuwende in het bloedige spoor van de Frankische veroveraars, de bewoners van onze kuststreken tot het Christelijk geloof trachtte te brengen.³ Na de dood van de legendarische Friezenkoning Redbad in 719 en de snel gevolgde ondergang van diens rijk, kon hij de Utrechtse Sint-Maartenskerk herbouwen en definitief tot zijn bisschopszetel verheffen. Wordt de gedachte aan Willibrord levend gehouden door een waardig ruitersstandbeeld op het ingetogen domstedelijk Janskerkhof, voor een tastbare herinnering aan Adelbert kan men in Egmond terecht. Zijn grafplaats in de duinen trekt nog altijd devote bezoekers. In het begin van de tiende eeuw voelt Dirk, de zoon van Gerulf die we als Dirk I de ranglijst van Hollandse graven laten aanvoeren, zich geroepen om in Hallum, vlakbij de laatste rustplaats van Adelbert, een gedachteniskerk met nonnenklooster te stichten. Het graf van de heilige is dan nog met een houten kapelletje overkoepeld. Diens stoffelijke resten worden nu, zo wil het de overlevering, met grote plechtigheid naar het nieuwe bedehuis overgebracht.

Terwijl het nonnenklooster weer onmiddellijk, zonder enig spoor na te laten, uit de geschiedenis verdwijnt, verschijnt daarin rond het midden van de tiende eeuw wat meer landinwaarts de mannenabdij van Egmond. Tot haar ondergang in de Spaanse tijd zou deze voortbestaan en in de jaren dertig van de twintigste eeuw een opzienbarende revival beleven. Een abdij betekende destijds niets zonder de stoffelijke resten van een heilige. Dirk II,

* Bewerking van de redevoering door de auteur uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse Rechtsgeschiedenis aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 16 april 1987. Mijn hartelijke dank gaat uit naar mijn vroegere medewerker drs. Chr. Streefkerk voor zijn assistentie bij de bewerking en voor de verzorging van het beeldmateriaal.

1 Voor zover niet anders vermeld werd voor deze en de beide volgende paragrafen het nodige ontleend aan: J. Hof, *De Abdij van de aanvang tot 1573* (Hollandse Studiën nr. 5; Den Haag 1973). Nadien zijn diverse detailstudies gepubliceerd in de inmiddels vier delen tellende reeks *Egmondse Studiën* onder redactie van G.N.M. Vis: I. *Heiligenlevens, annalen en kronieken* (Hilversum 1990); II. *Egmond tussen kerk en wereld* (Hilversum 1993); III. *In het spoor van Egbert van Trier* (Hilversum 1997); IV. *De abdij van Egmond: geschreven en beschreven* (Hilversum 2002).

2 Voor de geschriften, waarop de betreffende overlevering is gebaseerd, zie laatstelijk: G.N.M. Vis, 'De Historia en de Miracula Nova Sancti Adalberti', in: *Egmondse Studiën*, II (zie noot 2), p.65 e.v.

3 Zie M.L. Milis, 'Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I (Bussum 1981), p.272 e.v. en A.H. van Berkum, 'Willibrord en Heiloo', in: C. Streefkerk e.a. (red.), *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo* (Heiloo 1995), p. 29-38.

de stichter van het klooster wil bepaald niet voor de groten van zijn tijd onderdoen. Behalve de relieken van Adelbert brengt hij ook die van Sint Jeroen, die in Noordwijk begraven lag, naar de nieuwe abdijkerk over. De nodige monniken met ervaring kunnen worden aangevonden in Vlaanderen waar het kloosterleven reeds sterk ontwikkeld is en Dirk de nodige relaties heeft. Naast de zorg voor de zielerust en de beschikking over een waardige begraafplaats voor zijn familie, is de prille Benedictijner vestiging voor de machthebber ook anderszins van uitzonderlijk belang. In een volslagen agrarische samenleving met hier en daar eenvoudige, met de bevolking meeboerende dorpsgeestelijken, betekent de abdij de inbreng van een centrum van geleterden. Deze kunnen de graaf advies geven bij zijn bestuurlijke activiteiten, met name bij de opstelling en het uitschrijven van oorkonden en andere administratieve bescheiden. Evenals opkomende landsheren elders is de graaf voor zijn kanselarij geheel aangewezen op geestelijken.

De middeleeuwse historie van de abdij is een intrigerende affaire. Voor de twintig à dertig monniken staat centraal de dagorde van Benedictus, de Italiaanse heilige die in 529 op de Monte Casino in Napels een klooster stichtte, dat het uitgangspunt van de orde der Benedictijnen en daarmee van het Westerse monnikenwezen werd. De dagen van de monniken zijn doorweven met vaste gezamenlijke koorgezangen en gebeden, zich uitstreckende van de metten, de nachtgetijden om twee uur in de nacht, tot de completen, de dagsluiting om zes uur 's avonds. Daarbij komen dan op de vele kerkelijke feestdagen nog processies waarbij de nodige relieken plechtig worden rondgedragen. Van vrijwel alle heiligen, onderverdeeld in martelaren en belijders, beschikt men naar de gewoonte van de tijd over lichamelijke dan wel zakelijke overblijfselen of wat daarvoor doorging. Ten behoeve van de veelheid van missen beschikt men steeds over een zo ruim mogelijk aantal priesters onder de kloosterlingen. Een voornaam broederambt is verder dat van koster, aanvankelijk in persoon verenigd met dat van cantor en van hoofd van de opleiding van nieuwe monniken, van novicen. De uren tussen de liturgische activiteiten worden al naar geaardheid en kundigheden verschillend gevuld. Er zal altijd wat tijd zijn uitgetrokken voor contemplatie en studie in de boekerij. Naast het unieke, door Dirk II geschonken en in de Koninklijke Bibliotheek nog altijd bewaarde Evangeliarium met vermaarde miniaturen, beschikt men reeds in de stichtingseeuw over een kleine boekenschat, dankzij een gift van de toenmalige abt Stevens. Door verdere schenkingen en het nemen van afschriften alsmede door eigen productie van heiligenlevens, annalen, kronieken en compilerende cartularia, groeit de bibliotheek tot een beroemde, ook van elders bij herhaling geraadpleegde collectie.⁴

4 Zie Hof, *De abdij*, p. 266 e.v.

Familia

Ook voor het dagelijks beheer is men noterend en schrijvend actief, zoals de vele bewaarde oorkonden en inventarisaties getuigen. In hoeverre de monniken door de tijd heen zelf ook allerlei eenvoudig dagelijks werk verrichtten in de keuken, de moestuin of op het land, dan wel in de regelmatig voorkomende restauratiekarweien, is niet bekend. Maar wel beschikt men over een ruime staf van hulpkrachten. Zo zijn er de proveniers, een soort niet-gewijde semi-monniken die voor hun diensten vrije kost en kleding alsmede een kleine toelage krijgen. Verder is er dan de schare van echte dienaren als bakker, bierbrouwer et cetera, behorende tot de zogenaamde kloosterfamilia, soms familiair ‘het broedgezin’ genoemd. Aanvankelijk zijn deze gedeeltelijk onvrij, maar ook dan bepaald niet ongelukkig, omdat deze godshuislieden, zoals ze heetten, geacht worden aan de schutspatroon van het klooster te behoren en daarmee aan God zelf. Dit zou hun natuurlijk in het hiernamaals flink te stade komen.

Tot de familia behoorden verder en later dus uitsluitend vrije mannen met functies als organist, barbier, kleermaker, loodgieter, en meer nodig is in een reilende en zeilende maatschappij. Ook besteedt men huishoudelijk werk wel uit aan specialisten elders, zoals aan naaisters op veilige afstand in Alkmaar of aan de vermaarde koster van Heemskerk, die paaskaarsen van maar liefst vierentwintig pond weet te vervaardigen. Daarmee is de kloostergemeenschap echter nog al te onvolledig geschetst. Tot de familia in ruime zin behoorde verder een grote schare uitwonende ministerialen of dienstlieden. Verreweg de meesten daarvan bewonen en bewerken als mansionarii of hoevenaars de uitgestrekte abdijbezittingen in de directe omgeving. In Rinnegom en Arum, zoals de oudste bronnen vermelden, of het ambacht van Egmond en Rinnegom of kortweg Egmond, zoals dit gebied later bekend staat. Vervolgens dient men nog tot de familia te rekenen de meliores ministeriales, de beter- of welgeboren dienstlieden. Zij hebben gronden of rechten van de abdij in leen en vormen diens legertje. Al deze dienstlieden of horigen behoren door geboorte uit een horige vrouw, door huwelijk of door vrijwillige toetreding erfelijk aan de abdij, tot haar ‘echte’, zoals de vakterm luidt. Men is, zoals het woord al uitdrukt, gehouden tot het verrichten van bepaalde diensten.

Bij de leiding van het klooster wordt de abt bijgestaan door een algemeen adjunct, de prior. Voorts is er een vilicus, later meier genoemd. Deze realiseert de eigen rechtsmacht van het klooster: allereerst die over de horigen in een algemeen horigengerecht, voorts leidt hij het gerecht over de hoevenaars, horig of niet horig, over onroerend goed aangelegenheden. Tenslotte geeft de meier nog leiding aan de zogenaamde vrijwillige rechtspraak. Met de nodige hoevenaars, nu in hun kwaliteit van aangeland en plaatselijk buur, bekrachtigt hij dan transacties als koop of ruil van erfhuurland.

Voor een omvangrijke mannengemeenschap als die van onze Sint Adelbert, dient er dagelijks heel wat op de plank te komen. Het is een grote, gevarieerde schare agrariërs die daar voor zorgt. Zij wonen en werken op de zeer uitgebreide bezittingen en tiendcomplexen van

Evangeliarium van Egmond fol. 214v. Het handschrift bevat de tekst van de vier evangeliën. Omstreeks 975 kwam het in bezit van Dirk II, graaf van Holland van ca. 939 tot 988, die er een kostbare met goud en edelstenen versierde band om liet zetten. Hij gaf het handschrift vervolgens ten geschenke aan de Abdij van Egmond, waarschijnlijk ter gelegenheid van de wijding van de door hem in steen herbouwde kloosterkerk. Bij die gelegenheid liet hij twee miniaturen toevoegen, die de schenking vastleggen. Op de eerste zien we hoe Dirk en zijn echtgenote Hildegard het boek op het altaar neerleggen, terwijl rond hen de kloosterkerk is afgebeeld in de voor de middeleeuwen gebruikelijke combinatie van dwarsdoorsnede en buitenaanzicht. Het Evangeliarium bleef tot in de zestiende eeuw in Egmond, tot het tijdens de woelingen van de beeldenstorm eerst in Haarlem en vervolgens in Keulen in veiligheid werd gebracht; de rijk versierde band is in die tijd verloren gegaan. Aan het begin van de negentiende eeuw werd het handschrift in Utrecht herontdekt en wegens zijn historisch belang door de Nederlandse Staat aangekocht en in de Koninklijke Bibliotheek geplaatst.

de abdij. Daartoe behoren allereerst de even genoemde landerijen in en rond Egmond, Alkmaar en Heiloo. Voorts het gehele Abtsrecht, een afzonderlijk ambacht onder Delft. En dan tenslotte een groot aantal over geheel Holland verspreide tiendgerechtigheden, agrarische bedrijven en losse percelen, soms weer in blokken of blokjes verenigd.

Reilen en zeilen

Het abdijsarchief is voor het merendeel gevuld met stukken en bescheiden betreffende het beheer van dit omvangrijke bezit en de mutaties daarin. Van de verschillende bezittingen komen er allereerst periodieke betalingen in onder de naam erfhuur, ook wel buurhuur genaamd, voorts afdrachten vermeld als huren, lijfhuuren en erfpacht. En daarnaast betalingen in natura, zoals pluimvee en eieren. Ook ontvangt men op ongezette tijden de nodige gelden aan zogenaamde handwinning, heffingen verschuldigd door de hoevenaars bij overgang van hun hoeve op erfgenamen of anderen. Horige vissers voeren tenslotte verplicht zeebanket aan, de 'hofvis' geheten. Ook komen tienden in, tiende gedeelten van de oogst, zoals men die vanouds aan de kerk schuldig was. Dan heeft de abdij inkomsten in natura na de dood van horigen. Uit het roerende gedeelte van de nalatenschap mag de abt

dan op grond van het zogenaamde keurmederecht een stuk naar 'keur', naar keuze, nemen. Een koe bijvoorbeeld. Bij uitzondering komt de gehele roerende have van een horige binnen. Het betreft dan zogenaamde volschuldige horigen die overleden zijn. Vervolgens komen van de dorpsagrariërs gelden in, krachtens aan de abdij toekomende monopolies,⁵ zoals dat van het verplichte gebruik van de abdijsmolen voor het malen van graan. Verder zijn de hoevenaars hier gehouden tot periodieke prestaties in natura, en wel in de vorm van spitwerk, hooien, schonen van grachten, aanvoeren van helm en vervoer van personen en proviand binnen een bepaald rayon, de zogenaamde wagentienst. Tenslotte dient men de abdij het nodige beddegoed te lenen in geval er gezelschappen langs zouden komen, zoals de grafelijke hofhouding.

Boven de gehele kloostergemeenschap torent in het begin de Hollandse graaf. Stichter en begunstiger eerst van de vrouwenabdij en later van die der mannen. Naar de opvattingen van zijn tijd beschouwt hij zich als eigenaar van het klooster. Het is zoals het heet zijn *eigenklooster*. Hij is daar beschermer en behoeder. Voorts bezit hij in het kerkelijke recht vastgelegde bevoegdheden, allereerst die van medezeggenschap in de verkiezing van de abt, voorts die van het optreden als voogd of advocatus. Het gaat daarbij om het uitoefenen van wereldlijke taken welke de abt als geestelijke aan een niet-geestelijke moet delegeren of overlaten. Het betreft met name de organisatie en uitoefening van de lage rechtspraak binnen het eigenlijke kloosterterritoir. Via de zogenaamde immuniteit is die onttrokken aan de competentie van het normale, dagelijkse gerecht, het buurgerecht, in casu dus van schout en buren, laten schepenen van Egmond. De graaf laat in de praktijk zijn taak als advocatus al snel over aan een sub-advocaat. Al in de twaalfde eeuw is dat ambt vast in handen van de heren van Egmond. Deze verwerven in de dertiende eeuw ook het zoëven genoemde plaatselijke gerecht in het dorp, alsmede de hoge of lijfstraffelijke heerlijkheid. De activiteiten van de graaf als eigenkloosterheer beperken zich verder tot het aan zijn toestemming binden van vervreemding en aankoop van kloosterbezittingen. Hij geniet belangrijke voorrechten, zoals het recht op een begrafenis ter plaatse, eeuwig durende herdenkingen in gebeden en het recht op onderkomen als hij het klooster bezoekt. In 1140 draagt de graaf, in casu Dirk VI, in Rome, op doortocht als kruisvaarder naar Palestina, de abdij in eigendom over aan de paus. Ter symbolische erkenning van dit eigendomsrecht moet de abdij voortaan jaarlijks aan Rome een tijns van enkele Friese muntjes betalen.

In de relatie tussen graaf en abdij veranderde er overigens in de praktijk niet zo veel. De advocatuur was in feite toch al uit handen gegeven en ook als landsheer konden de Dirken en Florissen zich ambtshalve met allerlei abdijaangelegenheden blijven inlaten, met name met de onroerend goed-mutaties. Niettemin tekent zich reeds in dezelfde eeuw een andere ontwikkeling af die de banden tussen abdij en graaf lossert gaat maken. En dat niet alleen omdat de graaf zijn zetel van Haarlem naar Leiden verplaatst en zich daar in de naaste omgeving van een tweede klooster, de vrouwenabdij van Rijnsburg, voorziet, maar vooral om-

⁵ De zogenaamde banrechten, of banaliteiten.

dat wereldlijke geestelijken, waaronder de hofkapelaan en leken-klerken de aanvankelijk zo onontbeerlijke adviserende en schrijvende bijstandsfuncties van de Egmonder monniken gaan overnemen. Terwijl andere kloosterorden onder de ook anderszins afnemende maatschappelijke betekenis van hun kloosters, hun conventen, aangepaste samenlevings-taken ter hand gaan nemen, zoals prediking, onderwijs en ziekenzorg, zoeken de Benedictijnen binnen de muren van hun claustrum beschutting tegen de zich wijzigende Umwelt. Zij concentreren zich nog sterker op persoonlijke heiliging en het zingen van Godes lof.

Zoals iedere menselijke gemeenschap kende de abdij met zijn diverse, in velerlei opzichten in elkaar grijpende rangen en standen zijn ups en downs. En niet in de laatste plaats zijn nodige interne en externe conflicten. De externe dan vooral, de gehele middeleeuwen door, met de heren van Egmond wier belangen en bevoegdheden zodanig verstrengeld lagen met die van de abdij, dat de situatie bij uitstek om moeilijkheden vroeg. Onder monniken, overigens vrijwel uitsluitend gerekruteerd uit de adel, en onder de uit hen gekozen abten zijn falende broeders, maar evenzeer figuren die tot op de huidige dag tot de verbeelding spreken. Zoals de eerdergenoemde abt Stevens, de eerste van wie de overlevering ons wat menselijke trekjes doorgeeft. Hij zou bekend blijven als de barmhartige. Wanneer zijn kelderbewaarder een dief betrapt die er per bootje met drie tonnen boter vandoor dreigt te gaan en hem ter strenge berechting voor de abt sleurt krijgt onze ijveraar de wind van voren:

‘Mijn lieve broeder, waerom sijdi aldus verstoort en hebt ghij noijt tegens Godt almachtich gesondicht? Certeijn wilden wij ons leeven wel doersien, wij souden wel vinden hoe wij daegelixs tegen hem sondigen ende begeeren altoes genade. Daerom laat ons niet veroordellen, opdat wij niet veroerdeelt en warden. Ende gaet ende ic gebiede u dat ghij desen man drie mudden tarwe toe geeft, want het is quaet boeter sonder broot teeten’.⁶

Rechten op de grond

Met die boter of liever de agrarische achtergrond ervan komen we in de buurt van de problematiek die in deze bijdrage centraal staat. De algemeen historische plaatsbepaling, zoals zojuist in beknopt bestek gegeven, kan hierbij moeilijk worden gemist. We willen nu namelijk de blik richten op de rechten op de grond binnen de geschetste context. We beperken ons tot de erfhuurverhoudingen binnen Egmond en Rinnegom, het latere ambacht Egmond. Daarbij vragen de bevindingen van eerdere onderzoekers de aandacht. Eerst De Monté ver Loren, later Meilink, en meer recentelijk pater Hof, hebben telkens in een ander

6 J. Hof, *De abdij*, p. 30.

ruimer kader aan de onderhavige problematiek aandacht besteed.⁷ Wij volgen hierna in eerste instantie Meilink, die verder dan de beide anderen in details is gedoken. In wezen lopen de verschillende meningen overigens niet uiteen.

Bij de verschillende schenkingen ter gelegenheid van de beide kloosterstichtingen, verkreeg de abdij alle grond ter plaatse. Deze herbergde aanvankelijk een zogenaamde hoforganisatie, dat wil zeggen: er was een centrale hof, ofwel boerderij met bijbehorende gronden. Er omheen woonden op eigen boerderijtjes de nodige horigen. Deze moesten gezamenlijk mede de gronden van het centrale bedrijf bewerken. Meilink maakt aannemelijk dat de centrale boerderij, die overigens ook geen spoor in de geschiedenis heeft nagelaten, al vroeg, zo in de twaalfde eeuw, zal zijn opgeheven. De gronden ervan zouden toen zijn opgesplitst in kleine percelen en uitgegeven zijn in huren, gebruiksrecht voor een jaar, en lijfhuren, gebruiksrecht voor het leven. De mede in de latere bronnen genoemde erfhuren zouden vanouds van de kleine bedrijfjes van de horige hoevenaars zijn opgebracht. Het ging hierbij om het gehele verdere nederzettingsterritoir met uitzondering van enkele door de abdij in leen uitgegeven gronden. Daaronder was de hoeve, waarop de heer van Egmond, zijn slot Op de Hoef had gebouwd, zo bekend uit de jeugdliteratuur.⁸

Volgens Meilink zouden de horigen aanvankelijk een simpel gebruiksrecht hebben gehad. In de bewaarde gegevens stuitte de schrijver echter op een geheel andere situatie. De erfhuurgronden blijken dan onder zekere restricties te mogen worden verkocht, verruild of gesplitst en te mogen worden nagelaten aan kinderen. Wel was in alle gevallen de formele medewerking van de meier van de abdij nodig. Men diende het goed te winnen, zoals dat heette, het plechtig uit handen van de abdij-vertegenwoordiger te ontvangen. Voorts was men een stevig overgangsrecht verschuldigd, de reeds genoemde *handwinning*. Voldeed men zijn erfhuren niet, dan kon de meier panding toepassen, dat wil zeggen: hij mocht het huis van de nalatige binnen gaan en roerend goed meenemen en onder zich houden tot de schuld was betaald. Meilink leidt uit de door hem veronderstelde beginsituatie en deze werkelijke situatie uit latere tijd af, dat de onderhavige gronden geleidelijk aan praktisch eigendom waren geworden van de landgebruiker.

De laatste formele stap op hun geleidelijke gang naar de eigenaarspositie, zoals Meilink die signaleert, zetten de erfhuurders in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Dan raakt de abdij na ernstige interne misstanden en grote beroeringen in een jarenlange conflictsituatie verstrikt met de heren van Egmond. De burenen verzuimden jarenlang hun diverse verplichtingen als hoevenaars jegens de abdij na te komen. Men wilde, zoals ook al bij eerdere ruzies aan de dag was getreden, een breder erfrecht en behandeling van grondaangelegenheden voor het gewone dagelijkse gerecht, voor schout en burenen. Alles volgens het Kenne-

7 J.Ph. de Monté ver Loren, 'Hoven in Holland', in: *Opstellen aangeboden aan D.G. Rengers Hora Siccama* (Utrecht 1942), p. 128 e.v.; P.A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond* (3 dln.; Den Haag 1951); J.Hof, *De abdij*, p. 413 e.v.

8 C.Johan Kievit, *Het Slot Op den Hoef: een verhaal uit den tijd van Ada van Holland* (Amersfoort 1897) (vele malen herdrukt).

In de zestiende eeuw ging het snel bergafwaarts met de abdij. In 1517 werd zij geplunderd door Gelderse Friezen, in 1567 nogmaals door rondtrekkende geuzen. In 1573 tijdens het beleg van Alkmaar werd ze in brand gestoken. Daarna diende de ruïne als steengroeve. Van de abdij in welstand bestaan geen afbeeldingen, er zijn wel ‘reconstructieafbeeldingen’, zoals dit schilderij, in 1681 geschilderd door J. van Croos (Stedelijk Museum Alkmaar).

mer Landrecht⁹ waaronder de vrije landbevolking in de omgeving leefde. In 1437 beëindigde de toenmalige Hollandse graaf, hertog Philips van Bourgondië, op verzoek van partijen het geschil bij arbitrale uitspraak.¹⁰ De oude leenverhouding tussen abt en heer van Egmond inzake de hoge en lage heerlijkheid wordt hersteld. Aan de heer van Egmond worden door de abt in leen gegeven de wagen- en verdere diensten die de burenen van Rinnegom jegens de abdij verschuldigd zijn. Voorts de landwinning, de versterfenis en het recht op vervallen onroerend goed en alle erfhuren binnen Egmond en Rinnegom. De wagensdienst onder Egmond wordt door de betreffende burenen afgekocht. Zij beloven de achterstallige

⁹ 1292, maart 21: L.Ph.C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, dl.2 (Amsterdam, 's-Gravenhage 1873), nr. 816.
¹⁰ J. Hof, *De abdij*, p. 404 e.v.

verplichtingen alsnog aan de abdij te voldoen. Volgens Meilink verkrijgen de betreffende erfhuurders bij deze gelegenheid de eigendom van hun goed.

Nieuwe visie op de rechten op de grond

De vraag is nu of de visie van Meilink en anderen op dit complexe stukje historie wel recht doet aan de historische werkelijkheid. Bij de beantwoording van deze vraag speelt het vraagstuk van de door hen geconstateerde zogenaamde *eigendomsverschuiving* een belangrijke rol.¹¹ De problematiek laat zich als volgt samenvatten. Het is hier en in de omliggende landen een gevestigde opvatting dat in de loop van de tweede helft van de middeleeuwen, laten we zeggen zo tussen de tiende en de zestiende eeuw, maar ook nog wel daarna, de rechtspositie van de agrariër en later ook die van de stadspoorter met betrekking tot het door hem bewerkte of bewoonde onroerend goed door eigen toedoen doorgaans geleidelijk aan essentieel veranderde. Men begon als niet-eigenaar, pachter, erfpachter, tijnsplichtige en wat dies meer zij, als *zakelijk gerechtigde* zouden wij tegenwoordig zeggen, en wist zich langzamerhand op te werken tot *eigenaar*. De oorspronkelijke eigenaar en zijn rechtsoptvolgers zagen hun positie langzamerhand uitgehold. Hun positie werd sluipend gereduceerd tot die van grondrentetrekker, tot *zakelijk gerechtigde* op die pacht, op die tijns, uit de eigendom van een ander, de vroegere pachter en nu de eigenaar. Hoewel geen regel zonder uitzondering zou het hier toch om een vrij algemene trend in de West-Europese geschiedenis gaan, en dan ook om bepaald geen onbelangrijke trend als men zich realiseert dat hier het overgrote deel van de toenmalige bevolking in het geding is. In 1946 heeft Immink in zijn befaamde Groninger oratie deze zogenaamde trend aan de kaak gesteld als in strijd met de middeleeuwse werkelijkheid.¹² Breder kritisch onderzoek mijnerzijds leverde evenmin reële aanwijzingen in bedoelde richting op.¹³ Ook bij de onderhavige Egmonder erfhuuren is dat dunkt me niet het geval. Om te beginnen kan deze rechtsverhouding – anders dan Meilink meende – niet uit de oudste fase van de onderhavige hofrechtelijke verhoudingen stammen. Daarin kan alleen, evenals overal elders, sprake zijn geweest van betaling van geringe bedragen onder de naam van tijns of census. Vervolgens wijst alles erop dat de erfhuuren *aus einem Guss* zijn ingevoerd en wel na een crisisperiode.

Wat toch is het geval? Na twee eeuwen gunstige klimatologische omstandigheden worden de Hollandse en Friese kusten vanaf 1163 door een reeks zware stormvloed en overstromingen geteisterd. De Waddenzee en de Noord-Hollandse meren ontstaan.¹⁴ De centrale

¹¹ Zie onder meer A.S. de Blécourt / H.F.W.D. Fischer, *Kort Begrip van het Oud-Vaderlands burgerlijk recht*, 7de druk (Groningen 1969), p.176 e.v.

¹² P.W.A. Immink, *Recht en historie* (Groningen 1946).

¹³ H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse Laagvlakte* (Assen 1956), p.365-387.

¹⁴ L.J. Pons en A.J. Wiggers, 'De holocene wordingsgeschiedenis van Noordholland en het Zuiderzeegebied', I, II, in: *Tijdschrift Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, 2de reeks 76 (1959), p.104-152 en 77 (1960), p.1-57.

Almere, het huidige IJsselmeer, wordt sterk vergroot. Verscheidene jonge, uit ontginningen ontstane nederzettingen in oostelijk Noord-Holland verdwijnen geheel of gedeeltelijk in de golven. Bij de moeizame opreddering rond 1200 blijkt graaf Willem I actief. In de buurt van Alkmaar, waar de zee via de ontstane Zijpe-inham en Rekere een sterke, blijvende bedreiging was gaan betekenen, is hij doende met dijkbouw.¹⁵ Deze beoogt met name ook zijn Egmonder abdij te beveiligen. Kennelijk heeft hij daarbij gebruik gemaakt van de zogenaamde landwere, dat wil zeggen van zijn bevoegdheid om een ieder op te roepen land en bewoners tegen vijand of waterwolf te verdedigen. Het is nu in deze wederopbouwfase rond 1200 dat we ons de erfhuurverhouding tussen abdij en hoevenaars ingevoerd mogen denken. Een opmerkelijke ontwikkeling in het toenmalige hart van 's graven gezagsgebied rond de Oude Rijn vormt het uitgangspunt voor een dergelijk conclusie. Vóór de stormvloedfase was het daar vaste gewoonte geweest bij de uitgifte van wildernis ter ontginning met de kolonisten slechts een symbolisch jaarlijks tijnsje van één muntje per toekomstige boerderij overeen te komen. Een dergelijke uitgifte van wildernis ter ontginning wordt aangeduid als een 'cope'. Wanneer ook daar rond 1200, in dat centrale gebied van de Hollandse graaf, normale verhouding terugkeren, zien we onze graaf Willem I een geheel andere koers varen. Bij de eerste cope in die periode¹⁶ introduceerde hij als geheel nieuwe figuur de erfhuur. Evenals in Egmond was dat een meer dan symbolische jaarlijkse betaling, gepaard gaande met winning en handwinning, betaling bij goedsovergang. Als men zich realiseert dat onze graaf als advocatus direct en nauw bij het Egmonder abdijgebeuren betrokken was, dan laat mijn gevolgtrekking zich gemakkelijk raden. De Egmonder erfhuur mag op het conto van graaf Willem I worden bijgeschreven. Ze zal vermoedelijk tegelijk met de opheffing van het eigen boerderijbeheer van de abdij oude, niet meer te achterhalen rechtsverhoudingen van voor de rampenperiode hebben vervangen.

Maar dan nu die erfhuurverhouding als zodanig. De erfhuurder had, zoals we al zagen, volgens het plaatselijk gewoonterecht, de bevoegdheid de grond te gebruiken en, onder zekere restricties, na te laten en te vervreemden. Behalve het alleen in rechte lijn opvolgen, was er de beperkende regel dat rechtsopvolgers ter plaatse moesten wonen; vanzelfsprekend bedoeld om de dienstplicht in de hand te kunnen houden. De beperking van het erfrecht, hoezeer men ook bij herhaling heeft geprobeerd ervan af te komen, kan in de praktijk geen sterk negatieve vermogensrechtelijke gevolgen hebben gehad. Men kon bij kinderloosheid immers tijdig verkopen aan een plaatsgenoot. Wel zal het voorschrift dat iedere erfhuurder zelf ter plaatse diende te wonen, vergeleken met de vrije wereld rondom, als drukkend zijn ervaren.

Maar vergelijkt men dit bijvoorbeeld eens met de beperkingen waarmee men tegen-

15 C. Streefkerk, 'Van tweespalt tot eendracht', in: H.S. Danner e.a. (red.), ...die water keert. 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier (Alkmaar / Edam 1994), p. 38-60.

16 H. van der Linden, *De cope*, p. 203 e.v. Het betrof de uitgifte van Buckscope, het latere Boskoop. De 'coper' was kennelijk een zekere Bucke.

woordig bij verkoop van huis of land te maken kan krijgen, dan mag men ook op dit punt relativeren. Bij vervreemding van landbouwgrond kan men thans bepaald niet om de pachter heen. In vele gemeenten gold kort na de oorlog voor huizen de plaatselijke regel dat alleen aankopende ingezetenen de benodigde vestigingsvergunning konden krijgen. En wat te denken van het tegenwoordig voor eigen bewoning vrij krijgen van een aangekocht verhuurd huis?

Maar dan nu weer terug naar de middeleeuwen.

Hield men zich aan de diverse gewonterechtelijke plaatselijke regels, dan had de erfhuurder tegenover abt en abdij, zo mag men concluderen, een onaantastbare positie. Een positie overigens die men *mutatis mutandis* ook bij andere plaatselijke erfhuurverhoudingen aantreft. Voor de abt bleef, zo constateert Meilink, in feite slechts een positie weggelegd die bepaald niet sterker was dan die van de moderne blote eigenaar in een erfpachtsverhouding. En zijn toestand was overigens nog schameler als men zich realiseert dat de hele abdij uiteindelijk eerst aan de Hollandse graaf, en sinds 1140 aan de paus in eigendom toebehoorde. Een tweede blote of nog blotere eigenaar dus; al zal een van de twee door moderne bril bezien wel juridisch in zijn hemd moeten hebben gestaan.

De middeleeuwer zag hier echter in het minst geen been in, zoals in 1303 aan de dag treedt.¹⁷ De toenmalig abt Floris Utenhage wordt dan in rechte benaderd door zijn erfhuurder Gheye Janszoon met enige medestanders alsmede de gehele verdere buurschaar van Egmond. Hij wordt gedaagd voor schout Pelgrom, kennelijk de plaatselijke ambachtschout, aangesteld door de heer van Egmond. Onze prelaat wordt in erfhuur aangesproken, zoals dat heet in het stuk. Klaarblijkelijk wilde men door het gewone ambachtsgerecht uitgemaakt zien wat de erfhuurverhouding inhield en zich aan bepaalde knellende voorschriften onttrekken die via het bijzondere gerecht van meier en hoevenaars voor hen golden.

Onze prelaat geeft echter geen krimp. Om deze poging tot aantasting van de immuniteit van de abdij in de kiem te smoren brengt hij het zwaarste geschut in stelling waarover hij beschikt: een zevental van zijn leenmannen, waaronder zeer machtigen in den lande. Behalve een Van Wassenaar zijn onder deze groep die door de abt in parlement, wij zouden zeggen om advies, waren opgeroepen, de toenmalige baljuwen van Kennemerland en Rijnland. Deze weten te bewerkstelligen dat Gheye en de zijnen zich erbij neerleggen dat abt en convent zelf mogen uitmaken hoe men zijn goederen beheert. Die behoren, zo oordeelt de abt, alle in volle eigendom aan de paus, en de renten en de opbrengsten ervan aan abt en convent. De bureu, zo lezen we, wijst hij zodanige gunst toe als hun eertijds was toegekend, mits men althans vergiffenis voor de onderhavige aantijging zou vragen. De gunst in kwestie zal wel zijn het in erfhuur mogen hebben. Degenen die de zaak aanhangig hadden gemaakt worden zonder meer van hun goederen vervallen verklaard. Vervolgens be-

17 F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, II (Leiden 1754), p.17e.v.

vestigen alle monniken, in kapittel bijeen zoals dat heette, de uitspraak van hun eerste broeder, terwijl de leenmannen er tenslotte hun goedkeuring aan hechten.

Het was destijds een zeer woelige tijd. Wat het juridische gehalte van de uitspraak betreft dient men het geschetste gebeuren derhalve met een korrel zout te nemen. Tezamen echter met latere tussenkomsten van de landsheer ten gunste van de abdij, in conflicten met heren en burenen van Egmond, levert dit gebeuren een weerlegging op van de stelling van Meilink als zouden de burenen hun erfhuurpositie geleidelijk praktisch tot eigendom hebben uitgebouwd. De schrijver maakt op geen enkele wijze aan de hand van historisch materiaal een dergelijke ontwikkeling aannemelijk. De geschetste, sterke positie van de erfhuurders komt in het bronnenmateriaal uit alle stadia gelijkelijk naar voren. Waarop de schrijver baseert dat de arbitrale beslissing van Philips van Bourgondië van 1437 de door hem gesignaleerde eigendomsverschuiving ook formeel tot een einde bracht, door eigendomsoverdracht van abdij naar erfhuurders, is evenmin duidelijk. Er was niets anders aan de orde, volgens de betreffende oorkonde, dan een overheveling in leen van de abdij-bevoegdheden en rechten in deze naar de heer van Egmond. Van verandering in de positie van de erfhuurders wordt geen melding gemaakt. Wel mag men veronderstellen dat de heer van Egmond de handwinning bij goederenmutaties voortaan via het ambachtsgerecht zal hebben laten lopen. Vermoedelijk zal ook het erfrecht van de erfhuurders zijn verruimd, maar dat zou dan alleen een bewust door het overheidsgezag gesanctioneerde vermindering zijn geweest van bepaalde randvoorwaarden waaraan de erfhuurverhouding vanouds onderhevig was geweest, zonder een fundamentele verandering daarvan.

Wanneer we de besproken casus in een algemener kader plaatsen, dan moeten we steeds bedacht zijn op de eigentijdse betekenis van woorden, bijvoorbeeld van het woord *mijn*. Zo kunnen we spreken van: 'mijn straat', 'mijn stad', 'mijn land'. Zo spreekt men ook van 'mijn huis', als men het heeft over het huis waarin men woont, of het nu een eigen huis of een huurhuis is. Het eerste is eigen, het andere andermans eigendom. Als we dan over eigendom in die zin praten, dan kunnen we ons wel ongeveer de juridische draagwijdte daarvan voorstellen. En willen we het naadje van de kous weten, dan is er de advocaat of een andere rechtsgeleerde. In ons land ligt dat naadje of liever de gehele kous vast in nationale wetgeving alsmede in jurisprudentie die daaromheen geweven is in talrijke rechterlijke uitspraken. Met andere woorden, anders dan het 'zijn van' in het dagelijks spraakgebruik is het 'zijn van' dat schuilgaat achter het technisch begrip eigendom tegenwoordig geen dubbelzinnige zaak.

Gaan we nu weer terug naar de tweede helft van de middeleeuwen. Ook dan stuiten we op overeenkomstig dagelijks spraakgebruik. Of het nu het tot ver in de dertiende eeuw alerwegen in schrifturen gebezigde latijn betreft of de landstaal, het *pertinere*, het *zijn van* of het *habere*, het *hebben*, wordt in velerlei zin gebruikt. En vervolgens treft men evenzeer technische termen aan als *proprietas* en *dominium* die ons in de gebruikelijke vertaling van eigendom vertrouwd in de oren klinken. Voorts komt men in de landstaal verschillende ter-

men tegen zoals *eigen*, *voleigen* en later ook *eigendom*.¹⁸ Niettemin is er een kardinaal verschil. Een centrale wetgeving of alom geldend gewoonterecht ontbreekt, ook in de diverse landheerlijkheden of staatjes. Er zijn per regio, zoals Kennemerland, waarbinnen Egmond ligt, landrechten.¹⁹ Deze bevatten summiere regelingen van uiteenlopende aard, zoals op het gebied van het erfrecht. Over de rechten op de grond als zodanig vermelden deze landrechten niets. De rechten op de grond variëren van plaats tot plaats. Ze worden gereguleerd door het plaatselijk gewoonterecht, soms voor een deel vastgelegd in stadsrechten en keuren, zoals bij de opkomende steden, waaronder Alkmaar.²⁰ Dan zijn er nog de zogenaamde grondheren, zoals de abt van Egmond met zijn convent, die zich voor wat de regulering van de rechten op de grond betreft, via eigen gewoonterecht onttrekken aan de normale, landrechtelijke rechtsorde. Achter de genoemde termen als *proprietas* etc., gaat derhalve een grote variatie aan rechtsverhoudingen schuil. Bovendien was het taalgebruik destijds veel willekeuriger en onvaster dan tegenwoordig. Zelfs in een en hetzelfde officiële stuk kan men een bepaalde rechtsverhouding met verschillende termen zien aangeduid. Zo zagen we hierboven dat men het recht van erfhuurders ook wel vindt aangeduid als eigen, eigendom, terwijl daarnaast abt en paus, ook elk als eigenaren in het spel waren. Dat alle goederen van de abdij ‘eigendom’ van de paus waren klopte formeel wel. De Hollandse graaf had hem tegen 1140 de gehele abdij (met die te Rijnsburg) ‘*proprietas jure*’ opgedragen. Maar met de feitelijke constellatie rond de betreffende gronden, inmiddels de erfhuur-verhouding, had dat niets te maken. Meer dan een symbolisch honorair ‘eigendom’ van de Heilige Stoel was hier niet aan de orde.

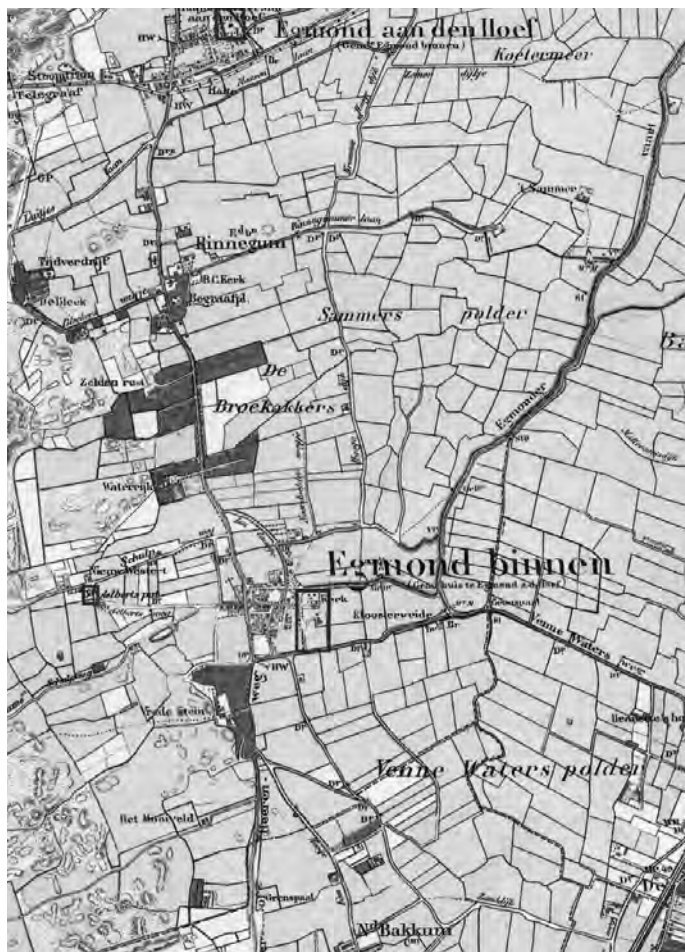
Bij interpretatie van middeleeuwse rechtsverhoudingen met betrekking tot de grond gaat men, zo zal duidelijk zijn, in de mist wanneer men de gebruikte terminologie als maatsnoer neemt. Slechts inhoudelijke, materieelrechtelijke analyse kan hier betrouwbaar uitsluitsel geven.

Pas rond het eind van de middeleeuwen komt in West-Europa langzamerhand een uniforme dogmatische benadering van de rechtswerkelijkheid van de grond. Dan gaat men geleidelijk aan die werkelijkheid door één en dezelfde bril bekijken. Het betreft de bril van de rechtsdogmatiek die universitaire rechtsgeleerden, met name in Italië en Frankrijk, de zogenaamde glossatoren en postglossatoren, sinds de twaalfde eeuw construeerden. Men had toen in Italië het zeer verfijnde en uitgesponnen privaatrecht herontdekt, zoals dat eeuwenlang, ongeveer vanaf het begin van onze jaartelling, het Romeinse wereldrijk zijn juridisch fundament had gegeven. Het betreft de ontwikkeling die men aanduidt als de Re-

¹⁸ Vgl. onder meer R. Feenstra, ‘Historische aspecten van de private eigendom als rechtsinstituut’, in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1976, p. 248-275

¹⁹ Zie noot 10, en: Frank Keverling Buisman, ‘Mer ’t is geen lantrecht’: over regionale wetboeken als bron van het oud-vaderlands recht van de Middeleeuwen tot de tijd van de Republiek (Amsterdam 2000).

²⁰ Zie bijvoorbeeld artikel 59 van het stadsrecht van Alkmaar in: C. Streefkerk, ‘De vrijheid van Alkmaar’, in: L. Noordegraaf (red.), *Alkmaar, stad en regio. Alkmaar en omgeving in de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Alkmaarse historische reeks nr. 12; Hilversum 2004).

De omgeving van de abdij op de topografische kaart 1:25.000 van 1892.

ceptie, de overneming van het Romeinse recht. Via de rechtsgeleerden en de langzamerhand door hen beheerste centrale landsheerlijke rechtbanken, werd het Romeinse recht maatgevend bij de interpretatie van bestaande rechtsverhoudingen en het scheppen van nieuw recht. Deze receptie bereikte z'n hoogtepunt in de zestiende eeuw, dus na de hier besproken periode en zou zowel ten onzent als elders in West-Europa het rechtsleven blijvend, fundamenteel gaan beïnvloeden.²¹

Publiek-/privaatrecht

Er is nog een ander opmerkelijk kenmerk van de middeleeuwse samenleving dat men, als men het toenmalig recht op de grond kritisch wil benaderen, naast de bonte rechtsver-

²¹ Zie onder meer A.S. de Blécourt / H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip*, p. 19-22.

scheidenheid en nomenclatuur niet uit het oog mag verliezen. Het is de onderscheiding tussen privaatrecht, het recht tussen de mensen onderling, en publiek recht, het recht waar het overheidsgezag als zodanig bij betrokken is. Het is een bekend en breed aanvaard adagium dat de middeleeuwse maatschappij een dergelijk onderscheid niet zou hebben gekend en dat alle recht destijds min of meer privaatrecht zou zijn geweest. Echter, Immink²² heeft al in 1946 beargumenteerd dat bedoeld onderscheid er in de middeleeuwse landsheerlijkheden wel degelijk is geweest, alleen op een heel andere wijze dan tegenwoordig. Er was destijds, wat de Immink noemde, een publiekrechtelijke stand, dat wil zeggen een groep personen die als zodanig gezagsdragers waren. Het waren de leden van de adellijke geslachten. Hun bevoegdheden, rechten en gezagsactiviteiten vormen, voor zover men ze uitsluitend in bedoelde handen aantreft, het middeleeuws gezagsrecht of publiekrecht. Deze basisgedachte van Immink berust ook naar mijn bevindingen op juiste, exacte waarnemingen. Er is daarom alle aanleiding er nader gestalte aan te geven.

We dienen dan allereerst deze exclusieve club van gezagsdragers nog wat uit te breiden. De betreffende rechten en bevoegdheden treft men mede aan in handen van besturen en hoofden van de grote kapittelkerken en van de kloosters. Ook voor zover het, overigens bij uitzondering, om niet-adellijke personen ging. De verschillende leden van deze gezagdragende stand treft men allereerst aan in de verschillende functies van rechter in de toenmalige zin. Dat wil zeggen, men zit gerechten voor en executeert de vonnissen. Pas in de latere middeleeuwen zien we namens hen, namens die gezagdragende heren, niet-adellijke schouten en meiers optreden. Met name in de steden, waaronder Alkmaar, en de waterschapsbesturen²³ wordt er geleidelijk aan in de gezagsvertegenwoordiging een plaats aan vooraanstaanden uit het onedele bevolkingsdeel ingeruimd. De exclusieve rechten en bevoegdheden van de gezagdragende stand, betreffen ook de grond als zodanig. Het is gepast en duidelijk hier van grondgezag te spreken. Wij zagen daar bij de Egmonder erfhuizen al een voorbeeld van. Maar ook bij niet onder een bijzondere rechtskring vallende gronden manifesteerde zich dat grondgezag. Voor Holland althans vond ik daarvoor een sprekende aanwijzing bij de analyse van de grootscheepse systematische ontginningen. Tot de stormvloedfase werd bij de wildernisuitgifte bij de copen van de kolonisten die de vrije beschikkingsmacht over de grond per boerenbedrijf werd gelaten steeds één denier, één muntje per jaar per boerenbedrijf aan recognitie gevraagd door de graaf. Het ging daarbij naar mijn toenmalige bevinding om een teken van gezagserkenning in het algemeen.²⁴

Bij nadere overweging lijkt mij erkenning van het grondgezag een betere typering. Het tijnsje werd immers van grond geheven, terwijl het juist de grond was op basis waarvan men in de samenleving meetelde, daarin 'stem in staat' had, zoals De Monté ver Loren zo type-

²² Immink, *Recht en historie*, noot 12.

²³ In de waterschappen rondom Alkmaar nam Alkmaar veelal het voortouw, zie: C. Streefkerk, 'Duizend en een dijkgraven', in: M.L. Pop-Jansen en C. Streefkerk (red.), *Duizend en een dijkgraven* (Alkmaar 1994).

²⁴ H. van der Linden, *De Cope*, p. 160 e.v.

rend formuleerde.²⁵ Nog in dezelfde perioden werden nederzettingen op de Hollandse geestgronden gereorganiseerd. Men bracht ze van een *grondheerlijke* naar een *landrechtelijke* structuur. Ook daarbij werd steeds, naar het bronnenmateriaal uitwees, een dergelijk grondgezag erkennend tijnsje ingevoerd.²⁶ De handwissels, die na de stormvloedfase, na ongeveer 1200 dus, naast een erfhuur soms verplicht worden gesteld zou ik evenzeer willen karakteriseren als erkenning van het grondgezag. Hoezeer die gedachte aan een grondgezagerkenning nog lang levend blijft, treedt aan de dag in 1289. Dan onderwerpen de West-Friezen en Texelaren zich aan de Hollandse graaf Floris V.²⁷ Naast de tiendbetaling wordt hen dan, kennelijk ter erkenning van het grafelijk grondgezag, een jaarlijks te betalen tijnsje van enige munten per kerspel, per kerkdorp, opgelegd.

Dat grondgezag werd, voorzover dit plaatselijk niet reeds van oudsher in bepaalde handen was, door de landsheer aan andere gezagsdragers in handen gegeven via een leenverhouding. Zo'n verhouding hield in dat men de leenheer trouw zwoer, met name om hem te paard in zijn oorlogen te dienen. Anderzijds mocht de leenman rekenen op de bescherming van de leenheer, terwijl hij tevens een leen, een beneficium in handen kreeg. Dit leenstelsel was ontstaan in de Frankische tijd. Het had zich volledig ontwikkeld in de tweede, de Karolingische, periode daarvan. Het werd in de landsheerlijkheden, die zich bij de opsplitsing van het Frankische rijk rond het jaar 1000 vormden, in nieuwe staatjes dus, overgenomen. Volgens de gangbare opvattingen bestond het leen in eerste instantie uit een stuk grond. Later zou daar, zo nu en dan, overheidsgezag bij zijn gekomen.²⁸ Naar Immink aannemelijk maakte, diende het leenstelsel juist in eerste instantie voor de distributie van overheidsgezag.²⁹ Krawinkel³⁰ toonde aan dat het bij de oudere beleningen vrijwel steeds om villa's, om bestaande dorpen, ging. En bij herhaling dan om de helft, een derde of een ander gedeelte van zo'n villa. Dat kan in de praktijk niet anders hebben betekend dan dat men een bepaald gedeelte van de revenuen van de betreffende nederzetting in handen kreeg. Immink liet voorts bij herhaling aan de hand van oorkonden zien dat men ook in andere gevallen onmogelijk aan directe zeggenschap over de grond als leenobject kan denken.

In het geval van onze abdij is een duidelijk voorbeeld te vinden in een oorkonde van 1248,³¹ waarin Rooms koning Willem aan de abdij een jaarlijkse rente toekent in ruil voor de rechten die de abt over Alkmaar uitoefent, waaronder het schoutambacht dient te worden verstaan.

Een ander sprekend voorbeeld hiervan heeft betrekking op Kennemerland. Op 25

25 J.Ph. de Monté ver Loren, *Stem in staat in de loop der eeuwen* (Utrecht 1942).

26 H. van der Linden, *De cope*, p. 336 e.v.

27 H. van der Linden, *De cope*, p. 183.

28 Zie onder meer A.S. de Blécourt / H.F.D.W. Fischer, *Kort begrip*, p. 204 en F.L. Ganshof, *Was ist das Lehnwesen?*, 4e herz. dr. (Darmstadt 1975), p.120 e.v.

29 Onder meer in zijn *Recht en historie*, p. 22 e.v. en in zijn 'Eigendom en heerlijkheid', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 28 (1959), p. 54 e.v.

30 Hermann Krawinkel, *Zur Entstehung des Lehnwesens* (Weimar 1936).

31 1248, nov. 5 '(...) renuntiavit precise medietati oppidi de Alcmar (...)': *Kruisheer OHZ dl. II (1222-1256)* (Assen 1986), nr. 786; zie voorts noot 24.

augustus 985 kreeg de Hollandse graaf Dirk II, met wie we al eerder kennismaakten, van Otto II, koning van het Oost-Frankische rijk, de vrije beschikking in Kennemerland, in Maasland en in Texel over hetgeen hij reeds in Texel in leen had.³² Het moge duidelijk zijn, dat het bij dat lenen in Texel niet om grond op dat eiland kan zijn gegaan, maar om een complex overheidsbevoegdheden daar. Immers, stukken grond liggen maar op één plaats, terwijl men overheidsbevoegdheden in meer dan in één regio kan uitoefenen. In dit geval dus mede in Maasland en Kennemerland.

Eigendom

In het algemeen zien we dat historici, wanneer ze schrijven over de onderhavige fase van de geschiedenis, te algemeen en te vanzelfsprekend gebruik maken van de term eigendom. Niet alleen de algemene historici die minder ingesteld zijn op het kritisch gebruik van termen met een juridische achtergrond, maar ook, en dat is moeilijker te billijken, door rechtshistorici. Men vindt de term zonder nadere toelichting, zonder meer gebruikt voor allerlei rechtsrelaties met betrekking tot de grond. Men heeft natuurlijk in rechtshistorische kring wel oog gehad voor het vergroevende en anachronistische van dit woordgebruik. Reeds in de middeleeuwen zelf was dit het geval. Vaak vindt men de toenmalige juristen, met name de postglossatoren, onderscheid maken tussen *dominium jurisdictionis* en *dominium proprietatis*, tussen gezag of heerlijkheid en private eigendom. Maar in de praktijk bleef van dit onderscheid niet veel over, want in de schrijverij van alledag gaat men dan toch weer vanuit de privaatrechtelijke, Romeinsrechtelijke bewoordingen de nodige etiketten plakken.³³

Wel ontstaat het besef dat men de middeleeuwse rechtswerkelijkheid niet zonder meer met één *dominium* te lijf kon. Daarvoor waren de rechten van een leenman of een erfhuurder, naast die van de betreffende heren, te sterk. Men splitste privaatrechtelijk *dominium* daarom in tweeën: een *dominium directum*, een soort blote eigendom voor leenheer, landsheer of grondheer en een *dominium utile*: een nuttig eigendom voor lieden als leenman of erfhuurder.³⁴ Tot in de tegenwoordige tijd is dit de gebruikelijke benadering gebleven. Met name in eerdere uiteenzettingen zal men begrijpen, dat de toenmalige realiteit, althans zoals ik die meen te moeten analyseren, niet zinvol kan worden opgehangen aan een privaatrechtelijke duplo-eigendom. Ook een benadering als die van Van den Bergh in een algemeen werkje over eigendom, bevredigt niet.³⁵ Bij zijn gang, door vele eeuwen, hanteert hij

32 Koch, OHZ, dl.1, nr. 55: '(...)totum quod de nostro iure in pago Texla nuncupato in beneficium tenuit cum omni utilitate ad hoc appendente, excepto quod vulgari lingua dicitur huslada, ad integrum sibi in proprium tradidimus in comitatibus ita nuncupatis Masaland, Kinheim, Texla. (...)'. Vgl. H. van der Linden, *De Cope*, p. 82 e.v.

33 R. Feenstra, 'Historische aspecten van de private eigendom als rechtsinstituut', nt. 16

34 R. Feenstra, 'Les origines du *dominium utile*', in: *Flores legum* (bundel H.J. Scheltema) (Groningen 1971), p. 49 e.v.

35 G.C.J.J. van den Bergh, *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip* (Deventer 1979).

als omschrijving van eigendom de juridische heerschappij over een zaak. Maar wat is heerschappij, wat is juridisch, en wat is een zaak in de tweespaltige, genuanceerde, veelvormige middeleeuwse rechtswereld?

Neen, als men zinvol vergelijkend (zowel horizontaal als verticaal) in de rechtsgeschiedenis doende wil zijn, dan zal men anders te werk moeten gaan. Dan zal men, zoals Immink heeft gesuggereerd aan de hand van straf en strafrecht, door de eeuwen heen een materieel bepaalde maatstaf dienen te hebben.³⁶ Dan heeft men behoefte aan een algemeen referentiekader, waaraan men voor verschillende tijden en plaatsen concrete rechtsverschijnselen kan toetsen en omlijnen. Van den Bergh had kritiek op de methode van Immink, maar hij heeft, dunkt mij, de schrijver niet helemaal begrepen. Het ging Immink niet, zoals Van den Bergh suggereert, om een algemeen basisbegrip dat door de eeuwen heen reëel op de achtergrond van de rechtswerkelijkheid en menselijk gedachtegoed zou hebben gestaan. Neen, ook Immink wilde, als ik het goed begrijp, niet meer dan een referentiekader aanreiken, maar dan wel materieel zó ruim genomen, dat men er door eeuwen en landen heen vergelijkend mee kan werken.

Iets dergelijks nu staat mij voor ogen voor de rechten op de grond. Daarbij kan men, althans voor de tweede helft van de middeleeuwen doch mogelijk ook in breder verband een drietal materieelrechtelijke elementen hanteren, die mijns inziens in deze beeldbeheersend zijn. Het gaat om het recht op gebruik, het recht op vererving en het recht op vervreemding.

Grondgerechtigdheid, grondgezag en de zogenaamde ‘eigendomsverschuiving’

Deze basiselementen van vergelijking zou men praktisch kunnen samenvatten onder de noemer ‘grondgerechtigdheid’. Bedoelde drie elementen zou men dan steeds moeten analyseren in samenhang met het regulerende, beperkende en financieel belastende grondgezag. Men zou dan telkens voor iedere concrete rechtsverhouding in tijd en plaats kunnen bezien of, en in hoeverre de verschillende elementen van de vergelijkingsmaatstaf aanwezig zijn en in hoeverre het grondgezag zich met die verschillende elementen verhoudt. Voor de goede orde diene nog dat men dan onder grondgezag alle rechten en bevoegdheden met betrekking tot de grond dient te begrijpen, die als zodanig aan de gezagsdragers toekomen. Daarbij kan het zowel een overheid zijn die via personen gezag uitoefent maar wel mede of alleen zich manifesterend in de vorm van regulerende wetgeving.

Natuurlijk zal ook deze benaderingswijze van de middeleeuwse werkelijkheid weer de nodige kritiek uitlokken. Wel vraag ik dan bij voorbaat van de critici dat ze geen vage theo-

36 P.W.A. Immink, *La liberté et la peine* (Assen 1973), p. 49 e.v.

retische begrippen, maar concrete, materieel-rechtelijke maatstaven aandragen, waarmee bij detailonderzoek van het bronnenmateriaal te werken valt.

Maar, zal men vragen, wat nu met de zogenaamde eigendomsverschuiving? Het behoeft geen betoog dat de term zelf wel de nodige huiver bezorgt. Toen ik me de eerste maal met dit vermeende verschijnsel bezig hield, zat ik zelf nog, zoals Immink terecht nadien aan de kaak stelde,³⁷ in het eigendomsdenken gevangen. Zo nam ik uit de heersende leer het criterium over om te onderscheiden of een bepaald recht in een bepaalde fase van de geschiedenis nu eigendom was of niet. Het betreft hier het verval van rechten op de grond indien bepaalde verplichtingen niet waren nagekomen. Of in geval van ontbreken van geëigende rechtsopvolgers. Dit criterium, in wezen ontleend aan de Romeinsrechtelijke erfpachtsfiguur, de *emphyteusis*, lijkt mij nu bij nadere afweging, irreeël en onbruikbaar. Terwijl het overigens vóór de Receptie maar zelden voorkomt, handelt men mijns inziens juist door hier bij dit recht van verval te spreken van een der sancties vanuit de gezagssfeer gebedigd om het grondgezag te handhaven. Ook tegenwoordig kan men bij weigering van of onmogelijkheid tot belastingbetaling zijn huis of land, zijn grondgerechtigdheid verspelen. Of dat nu, zoals destijds in enkele gevallen automatisch ging, of evenals nu via beslaglegging en openbare verkoop maakt mijns inziens geen wezenlijk verschil. Zolang men zich als grondgerechtigde maar aan de regels houdt, heeft men nu en had men toen, wij zagen het bij onze Egmondse erfhuurders, een onaantastbaar recht.

Overigens, een verschuiving zoals gesuggereerd laat zich bijzonder moeilijk plaatsen in het algemeen geschiedenisbeeld van de tweede helft van de middeleeuwen. Alle macht, alle hogere rechtspraak was in handen van de gezagdragende stand. Het is a priori al uiterst onwaarschijnlijk dat deze zich buiten eigen goedvinden zou hebben laten terugdringen in een nadeliger rechtspositie.

Inhoudelijk zie ik in het middeleeuwse en namiddeleeuwse bronnenmateriaal nog altijd, ook in het licht van recente publicaties van Westerink, Van Iterson en Aalbers³⁸ geen aanknopingspunten voor een algemene trend in bedoelde richting. Nergens in de aangedragen gevallen stuit men op duidelijke aanwijzingen van een essentiële verandering van recht op de grond in die zin dat de grondgerechtigde zijn recht stillekens zou hebben omgeturnd van wat nu een recht van pacht of erfpacht heet in wat nu onder eigendom wordt verstaan.³⁹ Het komt bij de verschuivingsaanhangers in feite doorgaans op het volgende neer: de niet meer concreet achterhaalbare, verre rechtsvoorgangers van hen die latere be-

37 P.W.A. Immink, 'Eigendom en heerlijkheid', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 27 (1959), p.67.

38 G. Westerink, 'Het Veluwe tinsrecht en het probleem der eigendomsverschuiving: Van der Linden contra Heringa', in: *Bijdragen en mededeelingen – Gelre, Vereniging tot beoefening Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht* (1970), p. 72-87; W. van Iterson, 'Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving', in: *Verslagen en Mededeelingen [van de] Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht XIII* (1971), p. 407-466; P.G. Aalbers, *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland, 1795-1850* (Zutphen 1979).

39 Deze conclusie is voor wat de beide eerst genoemde publicaties betreft mede gebaseerd op de gezamenlijke slotconclusie van een tiental studenten, die deelnamen aan een door mij gegeven doctoraal-werkcollege aan de Vrije Universiteit in het studiejaar 1982/83. Daarbij nam een ieder een aantal casus en vindplaatsen kritisch onder de loupe, waaronder alle in Nederland en in de Bibliothèque Nationale te Parijs te achterhalen titels uit het zeer omvangrijke notenbestand van het artikel van Van Iterson.

talingen onder namen als tijns, pacht of erfhuur opbrengen worden, afgaande op de latere klank van deze woorden tot niet-eigenaar geproclameerd. En wanneer men dan in latere bronnen de tijns of erfhuur verschuldigde als eigenaar vindt aangeduid of als zodanig onder de dan actuele wetgeving vindt erkend, dan acht men het verschijnsel aangetoond. Maar met een dergelijke methodiek, in wezen gebaseerd op de misleidende klank van dubbelzinnige termen, benadert men de geschiedenis niet wezenlijk. Daarvoor dient men het gehele historische verloop kritisch te analyseren, aan de hand van concrete materieelrechtelijke vergelijkingsmaatstaven.

‘VOL-REGT HEEFT NIEMAND OVER SIJN LEVEN’

DE BESTRAFFING VAN ZELFMOORD IN AMSTERDAM, 1532-1795*

In 1792 werd Hendrik Roseboom, een 29-jarige man uit Varel, in Amsterdam gearresteerd op verdenking van ‘enorme dievery’. Roseboom, die de toekomst somber inzag, besloot zijn vonnis niet af te wachten maar zich in plaats daarvan te verhangen in zijn cel. Begin december pleegde hij zelfmoord, maar daarmee was zijn zaak voor justitie nog niet afgedaan. De schepenen bepaalden dat zijn lichaam op een horde naar de haven moest worden gesleept, om vandaar te worden verscheept naar de overzijde van het IJ. Daar werd het lijk op de Volewijk, het Amsterdamse galgenveld, bij de benen opgehangen, ‘totdat hetzelve door de lugt en het gevogelte des hemels zal zyn verteerd’.¹

De veroordeling van Roseboom is de laatste geweest in een lange reeks. Na 1792 zijn in Amsterdam geen zelfmoordenaars meer aan postume bestraffing onderworpen. Onderzoek naar andere Europese steden laat zien dat de bestraffing van zelfmoord daar vaak al eerder was afgeschaft.² Toch was het juist Amsterdam dat bij de decriminalisering van zelfmoord voorop liep. Dit lijkt misschien in tegenspraak maar is het niet: in Amsterdam gold in de achttiende eeuw een strikt onderscheid tussen zelfmoordenaars met en zonder strafblad. Waar de eerste categorie de hele achttiende eeuw met straf werd bedreigd, ging de tweede categorie vrijuit. De laatst bekende veroordeling van een zelfmoordenaar die niet van een misdrijf werd verdacht dateert uit 1668.

Dit Amsterdamse model uit de achttiende eeuw, waarbij alleen criminelen die zelfmoord pleegden strafbaar waren en andere suïcidanten niet, werd voor zover bekend in geen enkel ander Europees land toegepast. Wel is er een historische parallel maar die is gelegen in het Romeinse recht.³ In dit artikel worden de achtergronden van de decriminali-

* Dit artikel is eerder in het Engels verschenen in Jeffrey R. Watt (ed.), *From Sin to Insanity. Suicide in early modern Europe* (Ithaca 2004) onder de titel ‘The judicial treatment of suicide in Amsterdam’. Voor de publicatie van deze Nederlandse bewerking is toestemming verleend door de uitgever, Cornell University Press. Graag wil ik een aantal mensen bedanken voor hun bijdrage aan dit artikel. Om te beginnen zijn dat prof. mr S. Faber, prof. dr M.F. Gijswijt, prof. dr J. van Herwaarden en prof. dr H.F.K. van Nierop voor hun commentaar op mijn doctoraalscriptie, die aan de basis ligt van dit artikel. Daarnaast ben ik prof. Jeffrey R. Watt dank verschuldigd voor zijn advies en redactie.

1 Gemeente Archief Amsterdam (GAA) 5061: Archieven van schout en schepenen, van schepenen en van de subalterne rechtbanken (ASS) 635: ingebracht 27-11-1792.

2 De straffen voor zelfmoord vonden in Engeland bijvoorbeeld toepassing tot 1760, in Parijs tot 1768 en in Neurenberg tot 1713. M. MacDonald, ‘The secularization of suicide in England, 1660-1800’ in: *Past and Present* 111 (1986), p. 50-100, aldaar p. 90; G. Merrick, ‘Patterns and prosecutions of suicide in eighteenth-century Paris’, in: *Historical reflections* 16-1 (1989), p. 1-53, aldaar p. 30; en Jürgen Dieselhorst, ‘Die Bestrafung der Selbstmörder im Territorium der Reichsstadt Nürnberg’, in: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 44 (1953), p. 58-230, aldaar p. 161-168.

3 De *Constitutio Criminalis Carolina* van Karel V uit 1532 maakt eveneens onderscheid tussen zelfmoordenaars met en zonder strafblad. Alleen als de betrokkene verdacht werd van een misdrijf kon zijn nalatenschap worden geconfisqueerd, net zoals dat bij de Romeinen het geval was. Verschil is alleen dat zelfmoord bij de Romeinen niet ook aan het lijf strafbaar was en in vroegmodern

sering van zelfmoord in Amsterdam onderzocht. Daarbij zullen zowel de rechtsontwikkeling vanaf de oudheid als de strafrechtspleging in Amsterdam sinds de Middeleeuwen aan de orde komen.⁴

De rechtsontwikkeling met betrekking tot zelfmoord

Het Romeinse recht was oorspronkelijk uiterst coulant ten aanzien van zelfmoord. Tot de regering van Tiberius waren burgers die zelfmoord pleegden niet strafbaar; daarna hadden van de burgerbevolking alleen diegenen die van een misdrijf werden verdacht iets te vrezen van justitie. Bij de Romeinen gold dat wanneer iemand werd veroordeeld tot de dood of tot levenslange verbanning, zijn goederen werden geconfisqueerd. Maar omdat het Romeinse recht het beginsel ‘*crimen extinguitur mortalitate*’ huldigde (het misdrijf wordt door de dood uitgewist), konden verdachten hun nalatenschap veiligstellen door nog voor hun veroordeling zelfmoord te plegen. Aan deze situatie kwam in de eerste eeuw na Christus een eind, toen keizer Tiberius de confiscatiestraf ook van toepassing verklaarde op misdadigers die zelfmoord pleegden wegens een schuldig geweten (*ex conscientia criminis*) en die zo probeerden justitie te ontlopen.⁵

Voordat de confiscatie kon worden opgelegd, moest wel aan een drietal voorwaarden zijn voldaan. Om te beginnen moest het door de verdachte begane delict de vermogensstraf rechtvaardigen. Daarnaast moest hij op heterdaad zijn betrapt of al in staat van beschuldiging zijn gesteld voor hij zelfmoord pleegde. Tot slot mocht er geen ander plausibel zelfmoordmotief voorhanden zijn, zoals levensmoetheid, ondraaglijk lijden, geestesziekte ‘of een andere oorzaak’. Was dit alles het geval, dan nog stond het de nabestaanden vrij de confiscatie aan te vechten, zij het dat de bewijslast werd omgedraaid: de erfgenamen moesten de onschuld van de overledene aantonen.⁶

De ondergang van het West-Romeinse Rijk betekende het einde van de tolerantie jegens

Europa wel. Deze strafbaarstelling aan het lijf werd door de *Constitutio Criminalis Carolina* niet beperkt. Zie hierover Dieselhorst, ‘Bestrafung der Selbstmörder in Nürnberg’, p. 122-123.

4 De afgelopen jaren is vrij veel onderzoek gedaan naar de strafrechtspleging inzake zelfmoord in vroegmodern Europa. Zie bijvoorbeeld, naast eerder genoemde werken, Vera Lind, *Selbstmord in der Frühen Neuzeit*. Diskurs, Lebenswelt und kultureller Wandel am Beispiel der Herzogtümer Schleswig und Holstein (Göttingen 1999); Michael MacDonald en Terence R. Murphy, *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England* (Oxford 1990); Markus Schär, *Seelennöte der Untertanen: Selbstmord, Melancholie und Religion im Alten Zürich, 1500-1800* (Zürich 1985); Jeffrey R. Watt, *Choosing Death: Suicide and Calvinism in Early Modern Geneva* (Kirksville 2001). Over de situatie in Nederland is nog weinig onderzoek bekend. Het meest recente artikel over de strafrechtspleging inzake zelfmoord dateert uit 1871 en gaat over Middelburg: J.H. de Stoppelaar, ‘Het geregt van desperatie’, in: *De oude tijd* 3 (1871), p. 121-123, 135-138, 219-223, 262-266, 328-330, 360-362. Over de berechting van zelfmoordenaars in Amsterdam is gepubliceerd door M.C. van Hall. Zie ‘Verhandeling over het zinnebeeldige in de oud-Nederlandse regten’, in zijn *Regtsgeleerde verhandelingen en losse geschriften* (Amsterdam 1838). Deze beide studies gaan gebukt onder de negentiende-eeuwse gewoonte de achttiende eeuw zo negatief mogelijk voor te stellen, om zo de verworvenheden van de eigen tijd beter uit te laten komen. Zie hierover: Machiel Bosman, ‘De laatst bestrafte zelfmoordenaars in Amsterdam, eind achttiende eeuw’, in *De achttiende eeuw* 33-2 (2001) p. 125-131, aldaar p. 130. Dit nummer van *De achttiende eeuw* is overigens geheel gewijd aan verschillende aspecten van zelfmoord in vroegmodern Nederland.

5 Andreas Wacke, ‘Der Selbstmord im römischen Recht und in der Rechtsentwicklung’, in: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte-Romanische Abteilung* 64 (1980), p. 52-54, 65-76.

6 Wacke, ‘Selbstmord im römischen Recht’, p. 55-61.

zelfmoord in het westen. Hoewel de bijbel vijf suïcidanten noemt en geen expliciete veroordeling van zelfmoord geeft, namen verschillende kerkvaders fel stelling tegen deze daad. De meest gezaghebbende veroordeling is afkomstig van Augustinus, de vijfde-eeuwse heilige die in zijn *De civitate dei* stelde dat wie zichzelf doodt, een moordenaar is. In de Middeleeuwen ontwikkelden zich tenminste drie andere pijlers waarop de kerkelijke veroordeling van zelfmoord rustte. In de eerste plaats verkreeg de mens zijn leven slechts in bruikleen en stond het hem niet vrij daar zelfstandig over te beschikken. Daarnaast was zelfmoord in strijd met de natuurwetten, die een aangeboren drang tot zelfbehoud voorschreven. Omdat niemand zonder reden op aarde verbleef, ging zelfmoord tot slot in tegen de maatschappelijke ordening.⁷

De vroegmiddeleeuwse kerk onderschreef Augustinus' stellingname en veroordeelde zelfmoord als een doodzonde, ongeacht het motief. Omdat wie zich hieraan schuldig maakte zijn leven verspeelde, was elke kans op genade verkeken. In 563 besloot het concilie van Braga suïcidanten postuum te ontheiligen door hun de kerkelijke begrafenis te onzeggen:

‘voor degenen die zichzelf gewelddadig om het leven brengen, hetzij met behulp van een mes, hetzij met vergif, hetzij door in de afgrond te springen, hetzij door zich op te hangen, of op welke wijze dan ook, zal geen gedenkmis worden gelezen, en hun lichamen zullen ook niet met psalmgezang naar het graf worden gebracht. Omdat dit niet geweten is, hebben velen al ten onrechte de kerkelijke begrafenis gekregen.’⁸

De canonieke veroordeling van zelfmoord vond zijn weg naar het ongeschreven gewoonterecht waar de wereldlijke rechtbanken zich in de Middeleeuwen van bedienden. Verschillende regio's ontwikkelden verschillende sancties om het lichaam en de nagedachte-nis van de suïcidant te bezoedelen. In Zürich weerspiegelde de bestraffing de methode van zelfdoding: wie de dood tegemoet sprong werd bijvoorbeeld begraven aan de voet van een berg. In Metz en Straatsburg was het gebruikelijk zelfmoordenaars in tonnen verpakt in de rivier te gooien. En in Engeland begroef men de lichamen op een kruispunt, met een stok doorboord in hun graf vastgepind.⁹

In de meeste Nederlandse gewesten was het, net als in delen van Duitsland en Frankrijk, de gewoonte om zelfmoordenaars op te hangen ‘tot spyse der raven’.¹⁰ Het lichaam werd op een horde gelegd en letterlijk door het slijk gesleept tot aan het galgenveld, waar het werd opgehangen in een mik (een galg in de vorm van een vork met twee tanden). ‘Ende de

7 MacDonald en Murphy, *Sleepless souls*, p. 18.

8 Decretum Gratiani, *Secunda Pars*, C. 23, q. 5, c. 12. In Emil Friedberg (ed.), *Corpus iuris canonici*, 2 dln. (Leipzig 1879-1881), deel 1, p. 935. Zie voor deze vertaling: Lieve Vandekerckhove, *Van straffen gesproken. De bestraffing van zelfdoding in het oude Europa* (Tielt en Weesp 1985), p. 21. Zie daarnaast Albert Bayet, *Le Suicide et la Morale* (Herdruk; New York 1975), p. 387-388; en Alexander Murray, *Suicide in the Middle Ages*, 3 dln (Oxford en New York 2000), deel 2, *Curse on Self-Murder*, p. 183. Ook andere verdoemden, te weten de geëxcommuniceerden, werd het kerkelijk ceremonieel bij de begrafenis onthouden.

9 MacDonald en Murphy, *Sleepless Souls*, p. 18-19; Murray, *Suicide in Middle Ages*, deel 2, p. 28-53.

10 Vandekerckhove, *Straffen*, p. 67.

redene die es’, aldus de Vlaamse jurist Wielant, ‘omme de enormite van den crime. Want die eenen doot, en doot maer tlichame, maer die hemzelve doot, die doot ziele ende lichame.’¹¹ Het ophangen van lijken kwam overigens destijds vaker voor; dat gebeurde ook met de lichamen van geëxecuteerden. Daarnaast kon nog de nalatenschap van zelfmoordenaars ten prooi vallen aan justitie: vanaf de dertiende eeuw maken de bronnen in verschillende Europese regio’s hier melding van.¹²

De kerk, die eerder verantwoordelijk was voor de invoering van de repressie van zelfmoord, zorgde vanaf de twaalfde eeuw voor de eerste verlichting in het Middeleeuwse oordeel over deze daad. In Bologna namen kerkelijke juristen de studie van zowel het Romeinse als het canonieke recht ter hand en legden daarmee de basis voor de eerste universiteit ter wereld. Hier blies een aantal geleerden de Romeinsrechtelijke notie nieuw leven in dat zelfmoord uit waanzin of zinsverbijstering verschoonbaar was – een notie die met enige vertraging doordrong tot de wereldlijke rechtspraak van de Nederlandse gewesten. In de vijftiende eeuw decreteerden de Bourgondische landsheren dat zelfmoord alleen dan strafbaar was wanneer die ‘met opsetten wille’ of ‘weetens, en willens’ was gepleegd.¹³

In de late Middeleeuwen voltrok zich in de Nederlanden een proces van centralisatie waarbij onder meer centrale regeringsraden werden gecreëerd, compleet met Hoven van Justitie met een overkoepelende jurisdictie. Deze gerechtshoven werden in toenemende mate bevolkt door academisch gevormde juristen, die zich bij hun oordeel onder meer baseerden op het Romeinse recht. Zo ontstond een situatie waarbij in eerste aanleg uitspraak werd gedaan volgens de ongeschreven plaatselijke costume, terwijl in hoger beroep ook Romeinsrechtelijke interpretaties van toepassing bleken.¹⁴ De Vlaming Philips Wielant publiceerde in 1510 zijn *Pracktycke Criminele* over de rechtspleging in Brabant en Vlaanderen. Zijn streekgenoot Joost de Damhouder bracht in 1555 een deels geplagieerde versie van het geschrift uit onder dezelfde titel. De Damhouder, die de zelfmoord uitgebreider behandelde dan Wielant, beschreef de discrepantie tussen het geleerde recht en de costume als volgt:

‘Naer rechte, zo wie hem zelve doot ende tleven neemt uit desperacie ende wanhope oft anxsts ende vreesse van te verliesene sijn lyf, eere of goet, of uut andere ghelycke causen ende quaede propooste, die wert gheslypt ende ghehanghen in een spriet... Maer heeft hyt ghedaen uut pyne van zieckte bevaen zynde met eeneghe phrenesie, groote melancholie of ghebreken van sinnen haestelick ende subitelick overcommen zo wert hy begraven up ende int ghewyde ende niet ghehanghen in een spriet, ende dit naer rechte.

11 Filips Wielant, *Verzameld werk I. Corte instructie in materie criminele*, Uitgegeven en toegelicht door J. Monballyu (Brussel 1985), p. 86.

12 Murray, *Suicide in Middle Ages*, deel 2, p. 63-77.

13 O.a. in Tobias Boel jr., *Amstelredams privilegie en poorter-regt; raakende de verbeurte van luff, en goed, ter saake van misdaad; verklaard, en in syn volle kragt voorgesteld* (Amsterdam 1713), p. 127; Genootschap van Rechtsgeleerden, *Rechtsgeleerde observatien dienende tot opheldering van verscheide duistere, en tot nog toe onbewezene passagien uyt 'De inleydinge tot de Hollandsche rechtsgel.'* van wijlen Mr. Hugo de Groot, 4 dln (Den Haag 1777), deel 1, p. 66.

14 J.Ph. de Monté ver Loren en J.E. Spruit, *Hooflijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (7e bewerkte druk; Deventer 2000), p. 242-244.

Naer de costume zo wie hem zelve tlyf neemt (waer omme ende waer af dat zij) die wert als moordenaere van hem zelve ghehanghen in een spriet ende zijn goet ghewyst verbeurt...'¹⁵

Was zelfmoord volgens het gewoonterecht zonder meer strafbaar, volgens het geleerde recht was zelfmoord uit waanzin verschoonbaar. Dit in tegenstelling tot zelfmoord uit 'desperacie ende wanhope', wat juist wel een strafbaar motief was – voor zover er hier sprake is van een motief tenminste. Wanhoop werd beschouwd als inherent aan zelfmoord: wanneer iemand zich ombracht 'sonder eenige oorsaecke', zoals een baljuw het in 1610 omschreef, heette hij desperaat of wanhopig te zijn.¹⁶

De Damhouders voorstelling van het geleerde recht – zelfmoord is strafbaar tenzij gepleegd uit waanzin – was bijna een eeuw later nog steeds actueel, althans volgens Hugo de Groot. In zijn in 1631 gepubliceerde *Inleiding tot de Hollandsche regts-geleertheit* – een boek dat hij tijdens zijn gevangenschap op Slot Loevestein (1619-1621) had geschreven – gaf hij een op de systematiek van de Instituten van keizer Justinianus (534) gebaseerde beschrijving van het in Holland geldende recht, dat wil zeggen: voornamelijk van het privaatrecht. In de *Hoofdlijnen van De Monté ver Loren/Spruit* wordt de *Inleiding* 'het meest fundamentele werk van de republikeinse juridische literatuur' genoemd.¹⁷ In de achttiende eeuw hield men het werk voor 'de grondslag van ons vaderlands recht'.¹⁸ Over de gevolgen van zelfmoord schreef De Groot het volgende:

'Maer vol-recht heeft niemand over sijn leven: oversulcks zijn altijd in Holland strafbaer gheweest, die haer zelve door opzet verdeden, schoon van geene misdaden zijnde beschuldigt: want hare lichamen werden op een horde geslept ende gehangen in een mick, ende de goederen zijn verbeurt: zoo verre ooc dat veele hand-vesten toelatende uitkoop van verbeurde goederen voor een kleine penning, nevens eenige groote misdaeden, oock deze wanhoop uitzonderen.'¹⁹

Het ontbrak De Groot tijdens zijn gevangenschap aan de mogelijkheid om zijn beweringen met bronnen en vindplaatsen te bevestigen. Maar het lijkt erop dat hij zich in zijn voorstelling van de strafbaarstelling van zelfmoord baseerde op de privileges van de vroegere Hollandse landsheren, die ook uitsluitend de opzettelijk gepleegde zelfmoord sanctioneerden. De vraag is echter of deze wel recht deden aan de Hollandse rechtspraktijk van de zeventiende eeuw. De jurist Simon van Groenewegen, die in 1644 een geannoteerde versie

¹⁵ Joost de Damhouder, *Practycke in criminele saken*. Heruitgegeven en toegelicht door J. Dauwe en J. Monballyu (Roeselare 1981), p. 143-144.

¹⁶ Willem van Alphen, *Papegay ofte formulier-boek van allerhande requesten, mandamenten conclusien, als anders, in de dagelijcksche practijcke dienende voor de respectieve Hoven van Justitie in Hollandt* (Den Haag 1683), p. 52.

¹⁷ De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 301.

¹⁸ Genootschap van Rechtsgeleerden, *Rechtsgeleerde observatien*, deel 1, p. 3.

¹⁹ H. de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid*. Uitgegeven door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers (2e uitgave; Leiden 1965), B. II D. 1, § (p. 45-46).

uitgaf van De Groots *Inleydinge*, meende dat bij zelfmoord andere wetten van toepassing waren. Hij voorzag De Groots paragraaf van het volgende commentaar:

‘Maer Damhouder ende Zypaeus zeggen de voorsz. gewoonte ende straffen egeen plaats te hebben in die gene, de welke door kranksinnigheyt ofte andersints haer selven hebben verdaen, sonder aen eenige misdaet schuldig te zijn...Edog na de Roomse regten en wert ook selfs die gene niet strafbaer gehouden, dewelke, sonder van voorgaende misdaet beschuldigt te zijn, uyt mistroostigheyt ende wanhope sig selven verdoet... Het welk ook alsoo verstaen is bij twee Sententien van den Hove van Holland op den 30. September 1616. in de sake van de Voogden van de Kinderen van Pieter Iansz. ...’²⁰

Dit is een nieuw inzicht, nadrukkelijk ontleend aan het Romeinse recht. Van Groenewegen onderscheidt, net als De Damhouder voor hem, drie motieven voor zelfmoord. Wanneer die niet was gepleegd uit waanzin of vrees voor straf, dan moest er wel wanhoop in het spel zijn; andere mogelijkheden waren er niet. De zelfmoord uit wanhoop was, zoals gezegd, motiefloos, ‘sonder eenige oorsaecke’ gepleegd. Van Groenewegen ziet, in navolging van het Romeinse recht, geen reden tot bestraffing van de motiefloze zelfmoord.

Van Groenewegens notie vond wijde navolging onder zijn vakbroeders. Alle geraadpleegde juristen na hem – Van Leeuwen, Caesar en Van Zurck onder anderen – onderschreven zijn opinie.²¹ De belangrijkste vernieuwing na Van Groenewegen betrof de onderverdeling van zelfmoord naar slechts twee motieven. In de woorden van Simon van Leeuwen waren er

‘...die geene de welcke van groote misdaden overtuyght zijnde, om de straffe te ontgaen, haer selven ombrengen, die by ons op een horde langs de straten gesleept, en in een mick gehangen werden’

en

‘...die geene de welcke alleen uyt wanhoope ofte mistroostigheyt haar selven te kort doen, de welke niet strafbaer en zijn, nochte aen haer lijf, nochte in haer goedt...’²²

²⁰ Hugo de Groot, *Inleydinge tot de Hollantsche regts-geleertheit, bevestigt met Placcaten, Hantvesten, oude Herkomen, Regten etc.* Door Mr. Simon van Groenewegen van der Made, in zyn leven Secretaris der Stadt Delft, door hem doen op nieuws veel vermeerderd en verbeterd (Amsterdam 1667), p. 52.

²¹ Zie, naast eerder genoemde werken, Martinus Caesar, *Jus Hodiernum ofte hedensdaeghs Recht* (Amsterdam 1656); Simon van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt* (Leiden en Rotterdam 1664); Petrus Peckius, *Verhandelinghe van hand-opleggen ende besetten*. Vertaald en van annotatiën voorzien door Mr. Simon van Leeuwen (3e druk; Amsterdam 1712); Eduard van Zurck, *Codex Batavus, waer in het algemeen Kerk- publyk en burgerlijk recht van Hollant, Zeelant en het ressort der generaliteit kortelyk is begrepen* (Delft 1727).

²² Van Leeuwen, *Rooms-Hollands-regt*, p. 415. Zie ook: Peckius, *Verhandelinghe van hand-opleggen*, p. 182. Caesar, *Jus Hodiernum*, p. 352; *Consultatien, advyzen en advertissemerten, gegeven ende geschreven by verscheyden treffelijcke rechts-geleerden in Holland*, 6 dln (Rotterdam 1645), deel 6, p. 140.

Nu de zelfmoord uit wanhoop niet langer strafbaar was, behoefde de straffeloosheid van de zelfmoord uit waanzin geen nadere toelichting meer.

In de achttiende eeuw stond de strafbaarstelling van zelfmoord onder Hollandse juristen nauwelijks ter discussie. Enerzijds was er niemand die de zelfmoord van misdadigers wilde excuseren, terwijl anderzijds de straffeloosheid van zelfmoord uit wanhoop zelden of nooit werd betwist. In 1777 voelde het Genootschap van Rechtsgeleerden zich zelfs geroepen te bewijzen dat de bestraffing van zelfmoordenaars zonder strafblad ‘in overoude tyden by ons in gebruik’ was geweest. Ten aanzien van de contemporaine situatie merkte het Genootschap het volgende op:

‘In de laatste plaats merken wy nog aan, dat de gem. straf met opzigt tot de geenen, welke zich zelve door opzet verdedden, zonder van misdaden beschuldigd te zyn, reeds verscheidene jaaren ... is buiten gebruik geraakt ... en thans ook niet meer word gepractiseerd’.²³

Zelfmoordenaars in de zestiende eeuw

Van alle geweldsmisdrijven uit de vroegmoderne tijd is zelfmoord misschien wel de slechtst gedocumenteerde in de juridische archieven. Anders dan bij andere delicten laat bij zelfmoord immers zowel de dader als het slachtoffer het leven, zodat geen van beiden meer opheldering van zaken kan verschaffen. De rijkste bron voor onderzoek naar zelfmoord in de zestiende eeuw vormt in Amsterdam het justitieboek – een vonnisboek bijgehouden door de schout. Behalve veroordelingen zijn hierin tot 1590 ook de rapporten van gerechtelijke lijkschouwingen opgenomen. Wanneer iemand op onnatuurlijke wijze om het leven was gekomen, werd zijn lichaam door de schout in gezelschap van twee schepen aan een schouwing onderworpen. Centrale vraag daarbij was of iemand door smans handen was gedood. Mogelijke conclusies waren dat de persoon het slachtoffer was geworden van moord of doodslag, een ongeluk of zelfmoord.

Jean Jüngen heeft het vroegste justitieboek doorgenomen, dat loopt van 1524 tot 1565, en de jaren 1570, 1580 en 1590 uit het volgende justitieboek. Hij kwam hierin in totaal tweeëntwintig rapporten van lijkschouwingen van zelfmoordenaars tegen.²⁴ Elf van hen brachten zich met een mes dodelijke verwondingen toe, zeven hadden zich verhangen, drie kwamen door verdrinking om het leven en van één zelfmoordenaar is de doodsoorzaak niet duidelijk. In maar acht gevallen is bekend wat er vervolgens met hun lichaam is

²³ Genootschap van Rechtsgeleerden, *Rechtsgeleerde observatien*, deel 1, p. 68.

²⁴ Jean A.G. Jüngen, ‘God betert. De Amsterdamse lijkschouwingsrapporten in de jaren 1560, 1570, 1580, 1590’ (Doctoraal-scriptie Geschiedenis VU 1982); Jean A.G. Jüngen, ‘Doodslagers en hun pakkans in het 16e-eeuwse Amsterdam,’ in: C. Fijnaut en P. Spierenburg ed., *Scherp toezicht. Van ‘Boeventucht’ tot ‘Samenleving en Criminaliteit’* (Arnhem 1990). Jüngen telt zelf 23 zelfmoorden, maar ik heb het geval van een man die later overleed aan verwondingen die hij zichzelf tijdens een gevecht had toegebracht buiten beschouwing gelaten.

gebeurd; van vrijspraak of ontslag van vervolging werd nooit melding gemaakt in de Amsterdamse vonnisboeken.

De eerste zelfmoordenaar die in de Amsterdamse sententieboeken te vinden is, is Ael Heinricxdochter, die in 1532 een eind aan haar leven maakte. Het justitieboek meldt het volgende over de zaak:

‘Op huijden hebben die heer en mijnen heeren vanden gerechte hier onder geschreven geschouwet Ael Heinricxs dochter, de huysvrouwe van eenen Jan Brouwer die haer op datum nacket in haer heemt opt bedde leggende mit een cleen vrouwen brootmesgen onder haer luchter spoene selffs in haer hert gesteken heeft, soo men zeijde. Daer zij haestlijcken terstont van gesturfvē is.’²⁵

Doordat de dood van Ael Heinricxdochter aanleiding gaf tot een lange juridische procedure, is deze vroegste zelfmoord tevens de best gedocumenteerde uit de Amsterdamse vroegmoderne geschiedenis. Bij het onderzoek, zo blijkt uit latere vonnissen in deze zaak, kon de schout ‘niet anders bevinden, dan dat hetzelfde feit bij desperatie geschied was’.²⁶ Vervolgens was de schout gaan onderhandelen met de echtgenoot van Ael, Jan Brouwer, die een bedrag van driehonderd pond betaalde om de te pronkstelling van het lichaam van zijn vrouw af te kopen. In plaats daarvan werd ze ‘buiten ’t gewijde begraven’ – mogelijk op het Ellendigenkerkhof bij de Nieuwe Kerk, waar ‘alleenlyk gestrafte misdaadigen, en zulken, die men den gewyde aarde onwaardig keurde, begraven werden’.²⁷

Normaal gesproken was een strafzaak na dit zogenaamde composeren afgehandeld, maar met de zaak van Ael Heinricxdochter liep het anders. Een grafelijk ambtenaar eiste de ‘schiftinge en scheidinge’ van Ael Heinricxdochters goederen, oftewel de confiscatie van haar nalatenschap. Maar Jan Brouwer weigerde en hield net zo lang voet bij stuk tot de zaak uiteindelijk in 1537 aan het Hof van Holland werd voorgelegd. Daar beriep Brouwer zich op het geleerde recht, terwijl de tegenpartij zijn claim tot confiscatie op de costume baseerde. Het Hof koos voor een tussenpositie en bepaalde dat de confiscatie weliswaar rechtmatig was, maar tot een maximum van 100 pond, conform een privilege uit 1404.²⁸ Later kwam de zaak nog voor de Grote Raad van Mechelen, die Brouwer volledig in het gelijk stelde en de confiscatie van de hand wees.²⁹

Toch bewijst het eerdere vonnis van het Hof van Holland dat de aanspraak van de rentmeester op Aels nalatenschap niet ongerijmd was. Dat is opmerkelijk, want de confiscatie werd in Amsterdam vrijwel uitsluitend opgelegd als bijkomende straf bij een doodvonnis.

²⁵ GAA, ASS 567: 31.

²⁶ De vonnissen in deze zaak zijn te vinden in *Sententien en gewezen zaken, van den Hoogen en Provincialen Raad in Holland, Zeeland en West-Vriesland* (Rotterdam 1662), deel 1, p. 336-343. Voor het citaat, p. 337.

²⁷ Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen etc.* 3 dln (Amsterdam 1760-1767), deel 2, p. 108.

²⁸ Dit privilege is te vinden in W. van Iterson, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland. Een rechtshistorische studie aan de hand van Noord-Nederlandse, een aantal Zuid-Nederlandse en andere bronnen* (Utrecht 1957), p. 417.

²⁹ *Sententien en gewezen zaken*, deel 1, p. 339-343.

Maar door te componeren, zoals Jan Brouwer had gedaan, was een strafzaak normaal gesproken afgedaan. Dat er niettemin een claim tot confiscatie werd neergelegd, wijst er op dat zelfmoord in Amsterdam in de zestiende eeuw werd beschouwd als een voldongen feit waar de rechter niet aan te pas hoefde te komen. Bij andere delicten was het zo dat eerst het misdrijf werd geconstateerd en daarna pas de zoektocht naar de dader begon. Tijdens de rechtsgang werd vervolgens vastgesteld of een eventuele verdachte inderdaad als dader kon worden aangemerkt. Maar bij zelfmoord lag dat anders: daar werd de dader met de constatering van het delict meegeleverd, wat een proces overbodig maakte. De veroordeling van de suïcidant was met zijn daad een feit. Ontslag van vervolging was niet meer te verkrijgen; de veroordeling van de suïcidant was met zijn daad een feit. Door te componeren kon alleen een dreigende schandstraf nog worden afgekocht. Zodoende bleef de confiscatie, de compositie ten spijt, tot de mogelijkheden behoren.³⁰

Er is geen tweede zelfmoord in de vroegmoderne geschiedenis van Amsterdam die zoveel aandacht van justitie heeft gekregen als die van Ael Heinricxdochter. Over de 21 andere zelfmoordenaars die het zestiende-eeuwse justitieboek noemt is naar verhouding maar weinig bekend. Vijf maal maakt het justitieboek melding van een zelfmoord zonder ook maar iets van informatie over de afwikkeling te geven.³¹ In acht andere gevallen staan in de lijk-schouwingsrapporten verzachtende omstandigheden opgetekend: vijf zelfmoordenaars werden op grond van de getuigenverklaringen krankzinnig bevonden, twee vonden tussen daad en dood nog de tijd hun zonden op te biechten en één beging zijn daad in staat van dronkenschap.³² Alleen al het feit dat dergelijke omstandigheden zo vaak worden vermeld, laat zien dat ze meewogen bij de beoordeling van de zelfmoord. Dat was zeker zo bij Jan Pouwelsz., die zich op 16 juni 1651 zes maal in zijn buik stak om twee of drie uur later te overlijden. Omdat hij in de uren voor zijn dood 'groot leetwesen' had betoond en uiteindelijk 'als een christen mensch' was gestorven, mocht Jan in gewijde grond worden begraven.³³

Ten minste zeven suïcidanten uit het justitieboek werden aan een postume schandstraf onderworpen. Meestal zonder vonnis overigens, een 'advyse van scepenen' of een 'versoucke van den schout' volstond. De betrokkenen hadden vaak een crimineel verleden, zoals Andries Jacobsz., die eerst zijn vrouw had omgebracht en daarna zichzelf. Zijn lichaam werd door gerechtsdienaars aan de galg gehangen.³⁴ Datzelfde lot was weggelegd voor drie anderen die zelfmoord pleegden terwijl ze in voorarrest zaten of op de vlucht waren voor justitie. Hoewel niet altijd vermeld staat van welk misdrijf zij verdacht werden, mag duidelijk zijn dat een vooraf begaan delict een verzwarende omstandigheid vormde.³⁵ Van

³⁰ Van Iterson trof ditzelfde principe van automatische verbeurdverklaring van de nalatenschap van een zelfmoordenaar in Nederland aan in de Middeleeuwen. Van Iterson, *Confiscatie in Nederland*, p. 177-178.

³¹ GAA, ASS 567: 69v, 117, 231, 285; ASS 568: 111v.

³² GAA, ASS 567: 89v, 106, 119v, 150, 192v, 325; ASS 568: 107v; ASS 569: 16.

³³ GAA, ASS 567: 192v.

³⁴ GAA, ASS 567: 355v.

³⁵ GAA, ASS 567: 101, 161v; ASS 568: 116v.

de suïcidanten die zich na een eerdere kennismaking met justitie het leven benamen, lijkt slechts één aan de galg te zijn ontkomen.³⁶

De ophanging van zelfmoordenaars zonder strafblad kwam voor zover bekend maar zelden voor. Alleen aan Cornelis Wesseltsz. in 1533 en Symon Aertsz. in 1548 werd deze straf ten uitvoer gelegd zonder dat daar een duidelijk aanwijsbare reden voor was.³⁷ In het geval van Jacob Bootsman, nog een suïcidant zonder crimineel verleden, is er wel een omstandigheid die zijn begrafenis op het galgenveld kan verklaren.³⁸ Hij is de enige van wie vaststaat dat hij zich in de publieke ruimte om het leven heeft gebracht. De Amsterdamse justitie trad in de regel strenger op tegen delinquenten die hun misdrijf in het openbaar begingen.

Zelfmoordenaars in de zeventiende eeuw

Uit de Gouden Eeuw is betrekkelijk weinig over zelfmoord bekend. Dat komt onder meer doordat deze periode bij het historisch onderzoek naar de strafrechtspleging in Amsterdam naar verhouding onderbelicht is gebleven.³⁹ Daarnaast is een probleem dat de rijkste bron voor eerdere jaren, de rapporten van de lijkschouwingen, veel minder bruikbaar is voor de zeventiende eeuw. Van 1591 tot 1666 ontbreken de rapporten volledig en na die datum werden de lijkschouwingen niet langer verricht door schout en schepenen, maar door de ‘gezworen chirurgijns van den gerechte’. De dokters beperkten zich in hun rapportage tot een medische conclusie, zonder een juridisch oordeel te vellen over de doodsoorzaak. Waar van de mensen die door ‘strangulatie’ om het leven kwamen een aantal zich zeker verhangen zal hebben, is op grond van de lijkschouwingsrapporten niet uit te maken wie.⁴⁰ Ook het justitieboek biedt op dit punt geen uitsluitsel – Pieter Spierenburg nam voor zijn proefschrift alle vonnissen na 1650 door, maar kwam slechts één zelfmoordenaar tegen, in 1658.⁴¹

In eerste instantie lijkt dit gebrek aan vonnissen te impliceren dat de Amsterdamse autoriteiten zelfmoord niet langer bestraffen in de zeventiende eeuw. Maar die conclusie is om twee redenen niet gerechtvaardigd. Om te beginnen zijn er ook geen veroordelingen van suïcidanten met een crimineel verleden, terwijl die zowel in de zestiende als in de achttiende eeuw werden vervolgd. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat dat in de zeventiende eeuw anders was. Daarnaast wordt in de aantekeningen van Hans Bontemantel (1613-1688), een Amsterdamse schepen, melding gemaakt van een veroordeelde zelfmoorde-

³⁶ GAA, ASS 567: 167.

³⁷ GAA, ASS 567: 37, 156.

³⁸ GAA, ASS 567: 213.

³⁹ Sjoerd Faber, ‘Crime and Punishment in Amsterdam’, in: P. van Kessel and E. Schulte (ed.), *Rome and Amsterdam: Two Growing Cities in Seventeenth-Century Europe* (Amsterdam 1997), p. 289.

⁴⁰ Pieter Spierenburg, ‘Lange termijn trends in doodslag. Theoretische overdenkingen en Nederlands bewijsmateriaal, 15de-20ste eeuw’, in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 20-21 (1993), p. 88.

⁴¹ Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression: From a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge 1984), p. 56.

naar uit 1668 van wie geen vonnis te vinden is.⁴² Dat maakt aannemelijk dat veroordelingen wegens zelfmoord in Amsterdam in de tweede helft van de zeventiende eeuw niet in de vonnisboeken werden opgetekend, maar ergens anders. Waar is niet bekend.⁴³

Al zijn er dan geen bronnen voorhanden waar reeksen zelfmoordenaars in gevonden kunnen worden, dat neemt niet weg dat er wel informatie beschikbaar is over een paar losse gevallen. Zo geeft Hans Bontemantel twee suïcidanten en het justitieboek twee andere.⁴⁴ Bontemantel, die in de jaren 1654 tot 1672 zes keer zitting had in de schepenenbank, liet een schat aan aantekeningen na over de strafrechtspleging in zijn dagen. Over de vervolging van zelfmoord schreef hij het volgende:

‘Tot Amsterdam wort meest gebruyckt dat een persoon, sich selfs verhangen hebbende, wort geschouwt ofte gevisiteert bij den schout ten overstaen van twee scheepenen, waer van scheepenen rapport gedaen wort, die dan ordonneeren het doode lichaam snachs door s’heeren dinaers te worden begraeven, niet tegenstaende de schout eychst dat het lichaem onder den deur door getrocken sal warden, en op een horde met het hoofd om laech lang de straeten gesleept en alsoo onder de galch begraeven te worden.

Worden somtijds wel door de vrinden savons in de aert gesteecken naer consent van scheepenen.’⁴⁵

Deze beschrijving moet haast wel van toepassing zijn op zelfmoordenaars zonder criminale achtergrond, want het kan niet anders of zelfmoord *ex conscientia criminis* werd in deze periode nog wel op het galgenveld bestraft. Door een eisende schout en ordonnerende schepenen op te voeren maakt Bontemantel duidelijk dat suïcidanten in zijn dagen, anders dan in de zestiende eeuw, aan een proces werden onderworpen. Deze ontwikkeling zal mogelijk te maken hebben met de voortgaande receptie van het Romeinse recht, die zorgde voor formalisering van juridische procedures. Daarnaast kan een rol hebben gespeeld dat de lijk-schouwing inmiddels door medici werd verricht in plaats van door het gerecht. Dat betekende dat de waarde van het aangeleverde bewijs nu in een proces moest worden vastgesteld.

Afgaande op Bontemantel waren de Amsterdamse schepenen in de regel vrij coulant bij de behandeling van zelfmoordzaken en bleef de schade meestal beperkt tot een stille be-

42 GAA, Collectie Handschriften (CH) 32 (Collectie Bontemantel): 429.

43 De Amsterdamse justitie maakte gebruik van twee vonnisboeken: naast het justitieboek was er het sententieboek. Bovendien was er nog het confessieboek met verslagen van verhoren van verdachten. Voor informatie over deze bronnen, zie Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983), p. 41-2. Verder is gekeken in het schepenen minuut register, de schoutsrol, de arrestrol en het Groot Memoriaal op zoek naar de vonnissen van zelfmoordenaars.

44 De zelfmoorden gevonden in het justitieboek worden respectievelijk behandeld bij Jacobus Koning, *Geschiedkundige aantekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam, voornamelijk in de zestiende eeuw* (Amsterdam 1828), p. 97; en Spierenburg, *Spectacle of Suffering*, p. 56.

45 GAA, CH 31 (Collectie Bontemantel): 149. Hoewel het citaat alleen verhänging noemt, doelde Bontemantel zonder twijfel op alle vormen van zelfmoord. In de marge staat een aantekening over een man die zichzelf dood schoot. Ook in de marge: ‘Wort niet meer van drenkelingen gepractiseerd...’ Bij verdrinking was het vaak ondoenlijk om na te gaan of iemand zelfmoord had gepleegd of dat het een ongeluk was. Vandaar dat men er toe over was gegaan om drenkelingen niet meer te berechten.

grafenis. Zo’n begrafenis hield in dat het lichaam ’s avonds ter aarde werd besteld, zonder gebeden of ceremonieel. Met de Reformatie was weliswaar de aanval ingezet op de katholieke begraafrituelen, die volgens de protestantse leer niets bijdroegen aan de verwerving van het eeuwig heil, maar in de praktijk bleven gebed en gezang bij uitvaarten gebruikelijk. Wat ook voorkwam en een grotere aanslag op de eer van de betrokkene betekende, was de ‘oneerlijke begrafenis’ op een apart (deel van het) kerkhof, een afgeleide van het katholieke concept van de ongewijde grond. Daarnaast bestond er nog de zogenaamde ‘ezelsbegravenis’ op het galgenveld, die volgens Bontemantel voor de vorm altijd door de schout werd geëist.⁴⁶

Van alle drie deze begraafwijzen is een Amsterdams voorbeeld uit de zeventiende eeuw bekend. Om met de oneerlijke begrafenis te beginnen: die viel in 1647 aan Plaus (?) Michielsen ten deel, die zich in een herberg op de Zeedijk had verhangen. Hij werd op last van de schepenen ‘op een slede geleijt en alsoo mit een paert getrocken ende gebracht opt elendige kerkhof, [om] aldaer begraven te worden’.⁴⁷ Slechter trof Michiel Straatsburg het, die zich in 1658 ‘met een strop van sijn cousebant gemaect’ in zijn slaapkamer verhing en een ezelsbegravenis kreeg. In zijn geval toonden de schepenen wel erg weinig clementie, want zijn goederen werden bovendien nog in beslag genomen.⁴⁸ Bij een Duitse zelfmoordenaar uit 1660, die in stilte begraven mocht worden, kwam de confiscatiestraf ook ter sprake. Maar Bontemantel, waarnemend president tijdens het proces, voelde daar niets voor omdat ‘de welcke alleen uyt wanhoope ofte mistroosticheyt haer selve te cort doen ... niet strafbaer en syn, noch aen het lyf nochte in haer goet’.⁴⁹ Hij kreeg zijn zin en de nalatenschap bleef onaangetast.

Dat de Amsterdamse justitie zich ook van zwaardere sancties dan begraafstraffen bediende om zelfmoord te beteugelen, blijkt uit de volgende aantekening van Bontemantel:

‘Man, ... syn vrouw dickmaels biddende om gelt ter brandewyn, syde veelyts by wygeringe dat sich selfs wilde verhangen. Ende de 23 juny 1668 wederom versouckende twe stuyvers ter brandewyn, syde syn vrouw geen gelt te hebben, waer op antwoorde ick sal myn verhangen of de duyvel sal my haelen. Waer op syn vrouw syde loop geck loop, dat sech ghy altyt, waer nae sy wederom ging haer goet schoonmaecken, ende wynich tyts daer nae vont haer man in huys die syn selfs verhangen had, roepende de bueren die allen hebben verklaert en getuycht. De 26 juny 1668 is op aenklachte van den schout gebracht aen de Volewyck ende gehangen in een mick.’⁵⁰

⁴⁶ Voor een uitgebreidere bespreking van deze begraafwijzen: Dieselhorst, ‘Bestrafung der Selbstmörder in Nürnberg’, p. 139-141, 168.

⁴⁷ GAA, ASS 580: 125v.

⁴⁸ GAA, ASS 583: 27v.

⁴⁹ GAA, CH 33 (Collectie Bontemantel): 5-7. Cf. Peckius, *Verhandelinge van hand-opleggen*, p. 182. Bontemantel toont zich hier bekend met de moderne juridische inzichten; dit citaat is letterlijk ontleend aan de annotatiën van Simon van Leeuwen uit 1659 op het werk van Petrus Peckius. Bij zijn aantekeningen over zelfmoord haalt Bontemantel ook de werken van de juristen Rooseboom, De Damhouder, Poppius en Van Groenewegen aan.

⁵⁰ GAA, CH 32 (Collectie Bontemantel): 429.

Bontemantel, die dikwijls vergevingsgezinder was dan zijn collega-schepenen, was niet bij dit proces aanwezig.⁵¹ Hij reageerde verontwaardigd op het vonnis: ‘Hier ben ik niet over geweest en is teegen de rechten’, staat in de marge aangetekend. Daarin had hij waarschijnlijk gelijk: de te pronkstelling van een suïcidant op het galgenveld lijkt inderdaad buitenproportioneel in deze tijd. Voor zover de schaarse bronnen een conclusie toelaten, lijkt het erop dat de bestraffing van zelfmoord in de tweede helft van de zeventiende eeuw in het ongerede raakte. Afgezien van de vrij onschuldige stille begrafenis is er na 1668 geen spoor meer te vinden van een voltrokken sanctie tegen een suïcidant zonder strafblad – niet tegen zijn lijf en niet tegen zijn goed. Zelfmoord raakte gedecriminaliseerd; alleen misdadigers die zich om het leven brachten om justitie te ontlopen werden in het vervolg nog aan postume straffen blootgesteld. Dat wil overigens niet zeggen dat zelfmoord in de achttiende eeuw geen zaak meer was voor het gerecht. Nog steeds werden er lijkschouwelingen verricht en getuigen gehoord wanneer iemand op gewelddadige wijze om het leven was gekomen. Maar werd er zelfmoord geconstateerd, dan mocht het slachtoffer worden begraven, ofwel met het gebruikelijke ceremonieel ofwel in stilte.⁵²

Zelfmoordenaars *ex conscientia criminis*

In de achttiende eeuw werden alleen criminelen die zelfmoord pleegden nog bestraft in Amsterdam. De betrokkenen zijn vanaf 1732 vrijwel zonder uitzondering uit het archief te lichten. Vanaf dat jaar zijn de cipersrekeningen bewaard, waarin de cipers van de Boeijen, de Amsterdamse gevangenis voor voorarrest, hun declaraties bijhielden. Gevangenen moesten de kosten van hun verblijf in principe zelf betalen, maar waren daar vaak niet toe in staat waarna de cipers de misgelopen inkomsten konden declareren bij de schout. Hun rekeningen bevatten, naast de persoonsgegevens van de gevangene, gegevens over de duur van zijn verblijf in de Boeijen, het aan hem ten laste gelegde delict en het vonnis van de schepenen.

Omdat de Boeijen ook als opslagplaats dienden voor lijken die postuum bestraft werden, komen in de cipersrekeningen twee categorieën zelfmoordenaars voor: diegenen die zich in het gevang ombrachten en diegenen die ergens anders zelfmoord pleegden maar vanuit de Boeijen naar het galgenveld werden vervoerd. Vanzelfsprekend was het niet de bedoeling dat gevangenen zich voorafgaand aan hun veroordeling van het leven beroofden. Wanneer de vrees bestond dat iemand zelfmoord zou plegen, bijvoorbeeld omdat

⁵¹ Hans Bontemantel, *De regering van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire (1663-1672)*. Uitgegeven door G.W. Kernkamp, 2 dln. (Den Haag 1897), deel 1, p. lxxxiv.

⁵² Voor de behandeling van Amsterdamse zelfmoordenaars zonder strafblad in de achttiende eeuw, zie Machiel Bosman, “Volrecht heeft niemand over zijn leven.” De strafrechtspleging inzake zelfmoord te Amsterdam, zestiende tot eind achttiende eeuw’ (Doctoraalscriptie UvA 1998), p. 49-51; en Machiel Bosman, ‘Uit “onvergenoegdheid” van de brug af. Zelfmoord in de 18de eeuw’, in: *Ons Amsterdam* 54-7 (2002), p. 252-255.

hem of haar de doodstraf boven het hoofd hing, werden oppassers ingezet ter bewaking. Na een mislukte poging werd de controle verscherpt. Dat althans was het geval bij J.F. Humbert Droz, die in 1766 met een stuk glas een ader in zijn arm had open gesneden,

‘met intentie, om sig dood te laten bloeden, maar dat sulks de waakers belet hadden. Door den doctor en chirurgijn verbonden sijnde, is gerapporteerd dat er geen gevaar bij was, maar dat men hem stil houden en wel bewaaren moest, op dat sig geen verder ongemak toebrengen kon. Waaromme bij het Collegie beslooten wierd, hem een riem om zijn lijf te doen, waar in beijde zijn handen geslooten waaren, soo dat den eenen hand bij den anderen niet komen kon, en hem in plaats van twee, ses waakers toe te voegen, welke sterk gerecommandeerd wierden sorge te draagen, dat hij sig geen verder ongemak konde toebrengen, als daarvoor sullende moeten verantwoorden.’⁵³

Humbert Droz stierf uiteindelijk op het schavot, maar tussen 1732 en 1795 zijn er elf gevangenen bekend die er wel in slaagden zich in hun cel van het leven te beroven. De meesten van hen verhingen zich; één stak zich dood. Drie anderen, allen verdacht van moord, pleegden zelfmoord nog voor ze werden gearresteerd. Hun lijken werden naar De Boeijen gebracht, waarna er verder over werd beschikt.

In totaal kreeg justitie dus veertien keer te maken met verdachten die zelfmoord hadden gepleegd.⁵⁴ Negen van hen werden veroordeeld tot een postume straf. De vorm die die straf aannam was gerelateerd aan het ten laste gelegde misdrijf. Zo werd het lichaam van Arnoldus Wensing, opgepakt wegens sodomie, met gewichten verzwaard in het IJ gegooid, net als gebeurde met door justitie omgebrachte sodomieten. De lijken van de andere veroordeelde zelfmoordenaars werden naar de Volewijk gebracht, het Amsterdamse galgenveld. Twee van hen, beiden oplichters, kregen een ezelsbegrafenis onder de galg. De zes moordenaars en dieven daarentegen werden zwaarder aangepakt en ‘by de beenen aan de galge ... opgehangen, totdat het zelve door de lugt en van’t gevoogelte des Heemels zal zijn verteerd’.⁵⁵ Het hangen aan de benen was symbolisch bedoeld en gaf aan dat de bestrafte zich door zijn dood aan de normale rechtsgang had onttrokken.⁵⁶

Alle negen suïcidanten werden veroordeeld op grond van de zelfmoord, ‘gepleegd als het waare ex conscientia criminis, en omme zijne welverdiende straffe te ontgaan’.⁵⁷ Maar zolang nog geen bekentenis was afgelegd met betrekking tot het eerdere delict, was de

53 GAA, CH 55 (Aantekeningen van mr. M. Weveringh): 63.

54 Met dank aan Sjoerd Faber, die de gegevens van zijn onderzoek naar de cipersrekeningen van 1732 tot 1788 ter beschikking stelde. De resterende jaren tot 1795 heb ik zelf doorgenomen. In totaal zijn er 13 zelfmoordenaars te vinden in de cipersrekeningen: GAA, ASS 631: ingebracht 15-3-1741, 17-12-1744; ASS 632: ingebracht 17-10-1752, 23-1-1755, 20-7-1760; ASS 633: ingebracht 6-7-1764, 18-1-1765, 24-5-1769, 9-9-1771, 18-3-1773; ASS 634: ingebracht 20-5-1779, 16-5-1786; ASS 635: ingebracht 27-11-1792. Een veertiende zelfmoordenaar is ontleend aan het dagboek van de Amsterdammer Jacob Bicker Raye (1703-1777). Bicker Raye noemt een zaak uit 1763, een jaar waarvoor de cipersrekeningen ontbreken. GAA, Bibliotheek 54 (Manuscript van het dagboek van Jacob Bicker Raye): 276.

55 GAA, ASS 430: 90.

56 De lichamen van rebellen die tijdens een opstand waren doodgeschoten werden ook aan hun benen opgehangen.

57 GAA, ASS 413: 256.

tenlastelegging enkelvoudig geformuleerd. Het vonnis repte van ‘een verfoeilijk stuk anderen ten exempel ten hoogsten strafbaar’. Eén suïcidant had echter zijn eerdere misdaad al opgebiecht, en drie moordenaars brachten zichzelf om het leven nog voor justitie hen kon inrekenen, op de vlucht. Onder deze omstandigheden beschouwden de schepenen het eerdere misdrijf als bewezen en werd zowel de zelfmoord *ex conscientia criminis* als het delict in de tenlastelegging opgenomen. Het vonnis sprak dan van ‘twee ten uijtersten verfoeilijke misdaden anderen ten exempel ten hoogsten strafbaar’.⁵⁸ Overigens is in geen enkel vonnis sprake van de confiscatie van de nalatenschap: die straf was in 1732 afgeschaft in Amsterdam.

Van vijf mensen die zelfmoord pleegden in de Boeijen ontbreekt een vonnis. Drie van hen werden van ‘dieverij’ verdacht. Mogelijk betrof het hier ‘simpele’ diefstal, de zwaarte van de delicten is uit de bronnen niet af te lezen. De vierde zou zich schuldig hebben gemaakt aan brutaliteit en van de laatste is alleen bekend dat hij maandgelder was. Bij de meesten van hen staat in de cipiersrekeningen aangetekend dat ze naar het gasthuis zijn overgebracht, waarna ze waarschijnlijk zijn begraven. Het lijkt erop dat hun vergrijpen in de ogen van de Amsterdamse autoriteiten te klein waren om een postume straf te rechtvaardigen; waarschijnlijk kon die alleen na een kapitaal misdrijf worden opgelegd. Wat daar ook op wijst is dat er niet één geval bekend is van vervolging tegen een crimineel die zelfmoord pleegde terwijl hij zijn straf uitzat – die dus voor zijn eerdere misdrijf niet met de dood had hoeven boeten.

De bestraffing van zelfmoordenaars *ex conscientia criminis* ging door tot diep in de achttiende eeuw. De laatste keer dat een suïcidant op het galgenveld werd opgehangen was in 1792. De Bataafse Revolutie van 1795 maakte voorgoed een einde aan de praktijk om zelfmoordenaars nog na hun dood te straffen. Op 6 maart van dat jaar besloten de Provisioenele Representanten van het Volk van Holland in het volgende decreet de galgenvelden en de postume strafvormen naar het verleden te verwijzen:

‘Alzoo de ondervinding sedert zoo veele jaren heeft doen zien, dat de Galgen, Raderen en Geesselpalen, op vele plaatsen langs de openbare weg opgerigt, niet anders te weeg brengen, dan dat dezelve een treurig schouwspel opleveren van de Barbaarsheid van vroegere tijden... Zoo is ’t dat wij hebben goedgevonden te decreteren gelijk wij doen bij deezen, dat alle die overblijfsels der oude Barbaarsheid, alomme binnen deeze Provincie, ten spoedigste en uiterlijk binnen de tijd van 6 weken na de afkondiging deezes, zullen moeten worden weggenomen... [T]erwijl wij voor het vervolg decreteren dat voortaan alle Lijken van de zoodanige, die binnen den Lande van Holland met den dood zouden mogen worden gestrafd, dadelijk na de terechtstelling zullen moeten worden afgenomen en behoorlijk begraven...’⁵⁹

⁵⁸ Bijvoorbeeld GAA, ASS 446: 381.

⁵⁹ H.C. Jelgersma, *Galgebergen en galgenvelden in West- en Midden Nederland* (Zutphen 1978), p. 22-23.

Galgenveld Volewijk in Amsterdam omstreeks 1795.

Conclusie

In 1721 bracht Montesquieu zijn beroemde boek *Lettres Persanes* uit. Usbek, de Perzische hoofdpersoon die door Europa reist, verbaast zich hierin over de naar zijn smaak gruwelijke behandeling van zelfmoordenaars op het continent: ‘De Europese wetgeving kant zich fel tegen mensen die de hand aan zichzelf slaan. Men laat hen als het ware nog een keer sterven; ze worden op onwaardige wijze door de straten gesleept; ze worden geschandvlekt en hun bezittingen worden verbeurd verklaard.’⁶⁰ In delen van Europa waren de wetten tot diep in de achttiende eeuw precies zo streng als Montesquieu ze voorstelt. Maar in Amsterdam, en mogelijk breder in de Republiek, was dat toen hij zijn boek uitbracht al niet meer het geval.⁶¹ Hier hadden zelfmoordenaars, op criminelen na, naast hun leven niet meer te verliezen dan het gebruikelijke begraafceremonieel.

⁶⁰ Montesquieu, *Perzische Brieven*. Vertaald en van een nawoord voorzien door Jeanne Holierhoek (Amsterdam 2002), p. 146.

⁶¹ Ik heb geen bewijs gevonden dat in andere steden of regio’s in de Republiek zelfmoord nog wel vervolgd werd in de achttiende eeuw, wat overigens niet wil zeggen dat dit nergens gebeurde. Niettemin wordt in de literatuur vaak gesuggereerd dat de Republiek binnen Europa naar verhouding laat was met de decriminalisering van zelfmoord en dat suïcidanten hier tot diep in de achttiende eeuw werden vervolgd. Dit misverstand komt voort uit het feit dat veel auteurs het verschil in behandeling van zelfmoordenaars met en zonder strafblad hebben genegeerd. Met als gevolg dat de veroordelingen van zelfmoordenaars *ex conscientia criminis* als bewijs zijn gaan dienen voor de conclusie dat zelfmoord tot het eind van de achttiende eeuw werd vervolgd. Voor meer hierover, zie Machiel Bosman, ‘De laatst bestrafte zelfmoordenaars in Amsterdam’, *passim*.

De wortels van dit model, waarbij alleen zelfmoordenaars met een strafblad door justitie werden aangepakt, gingen eeuwen terug. Ook in de zestiende eeuw trad de Amsterdamse justitie al aanzienlijk strenger op tegen criminelen die zich ombrachten dan tegen andere zelfmoordenaars. Hugo de Groot meende in zijn *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleertheyd* (1631) weliswaar dat opzettelijke zelfmoord zonder meer strafbaar was, maar hij werd op dit punt al vrij snel gecorrigeerd. In 1644 stelde de jurist Simon van Groenewegen, uitgaande van het Romeinse recht en de jurisprudentie van het Hof van Holland, dat alleen zelfmoordenaars *ex conscientia criminis* strafbaar waren: verdachten die een einde aan hun leven maakten om zo hun vonnis te ontlopen. Latere rechtsbeschrijvingen volgden steeds deze lijn.

De laatst bekende veroordeling van een Amsterdamse zelfmoordenaar zonder criminele achtergrond dateert van 1668. Daarna zijn uitsluitend nog vonnissen overgeleverd van zelfmoordenaars *ex conscientia criminis*. Zij werden, zoals dat ook bij de Romeinen gebeurde, onderworpen aan een strafmaatregel die nog na hun dood uitvoerbaar was. In de oudheid was dat de confiscatie van de nalatenschap; in Amsterdam, waar de confiscatie in 1732 was afgeschaft, de postume schandstraf. Pas met de Bataafse Revolutie van 1795 raakte de vervolging van zelfmoordenaars *ex conscientia criminis* buiten gebruik, toen de nieuwe machthebbers de galgenvelden afschaften. Deze maatregel, die niet speciaal voor dat doel was afgekondigd, maakte in Amsterdam effectief een einde aan de postume bestraffing van zelfmoord.

Waar de receptie van het Romeinse recht duidelijk van betekenis is geweest voor de decriminalisering van zelfmoord in Amsterdam, geldt dat niet voor de verlichtingsideeën. Toen de verlichtingsfilosofen hun pleidooien voor een mildere strafrechtspleging formuleerden, was de vervolging van zelfmoord in Amsterdam al geruime tijd voorbij. In 1764 publiceerde Beccaria zijn boek *Over misdrijven en straffen*, met daarin de belangrijkste aanklacht tegen de sancties op zelfmoord. Op dat moment was er geen Amsterdammer meer te vinden die zich de tijd nog heugen kon dat zelfmoordenaars zonder strafblad postuum moesten boeten voor hun daad.

EER IS TEER

DUELLEREN IN HOLLAND, 1600-1800

Het rituele tweegevecht als middel tot herstel van gekrenkte eer duikt betrekkelijk laat in de Europese geschiedenis op. Bestrijders van het duel hebben er tot vervelens toe op gewezen dat deze vorm van eigenrichting onbekend was bij de ook in dit opzicht voorbeeldige Grieken en Romeinen.¹ De oorsprong van het ereduel valt te herleiden tot het middeleeuwse gerechtelijke duel, waarin God werd geacht op de hand te zijn van de partij die in haar gelijk stond. Nadat het publieke gerechtelijke duel tegen het eind van de Middeleeuwen in onbruik was geraakt, kwam omstreeks 1500 het private ereduel op. In de zestiende eeuw werd de Franse adel bevangen door het duelleervirus, dat zich weldra over heel Europa verspreidde.² Ook de Lage Landen raakten ermee besmet.

De oudste Nederlandse bepalingen tegen het duellieren zijn te vinden in door Willem van Oranje uitgevaardigde artikelbrieven (reglementen op de krijgstucht) uit de jaren 1572-1578.³ In 1594 zag het bestuur van de Leidse universiteit zich vanwege een aantal recente vechtpartijen genoodzaakt studenten te verbieden een medestudent 'door woord of daad' tot een duel uit te dagen of daadwerkelijk tegen elkaar in het krijt te treden.⁴

In het eerste decennium van de zeventiende eeuw ging het Hof van Holland zich er ernstig zorgen over maken 'dat de duellen hoe langer hoe meer sijn innecruippende'. Het Hof verzocht de Staten van Holland hiertegen op te treden en kreeg toen de opdracht een plakkaat tegen de duels te concipiëren.⁵ Voor dit plakkaat, dat in 1610 door prins Maurits werd uitgevaardigd, heeft een Frans edict van koning Hendrik IV uit 1609 model gestaan. Het plakkaat van Maurits was in het Frans gesteld en vooral bedoeld voor de vele Franse militairen in het Staatse leger.⁶ Dit plakkaat had niet als oogmerk het duellieren uit te bannen maar het te beperken. Een militair die meende zijn eer alleen te kunnen herstellen door te duellieren moest daarvoor toestemming vragen aan de stadhouder zelf of – in het geval van

1 K. van Alkemade en P. van der Schelling, *Behandeling van 't kamp-regt (...) mitsgaders de oorsprong, voortgang, en 't einde van 't kampen en duellieren* (Rotterdam 1740, derde druk), p. 421-422; J. Moorman en J.J. van Hasselt, *Verhandeling over de misdaden en der selver straffen* (Dordrecht 1772, tweede druk), p. 174; C.v.L. [= C. van Laar], *Het groot ceremonie-boek der beschaafde zeden* (Amsterdam z.j. [1755]), p. 470; N.N. [= A. van der Linde], *Het duel. Beschouwingen meêgedeeeld naar aanleiding van de uitdaging van mr. W. Wintgens door mr. H.J.A. Raedt van Oldenbarnevelt* (Utrecht 1865), p. 13-16.

2 V.G. Kiernan, *The duel in European history. Honour and the reign of aristocracy* (Oxford 1988), p. 68-91.

3 A.J. van Weel, 'De wetgeving tegen het duellieren in de Republiek der Verenigde Nederlanden', in: *Nederlands Archievenblad* 81 (1977), p. 282-296; aldaar, p. 287.

4 'Item, Ne quis studiosorum deinceps alterum aliquem ad singulare certamen sive duellum dicto vel facto provocet, aut in arenam descendat.' Geciteerd naar: P.C. Mollhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, dl. 1. Rijksgeschiedkundige publikatiën, grote serie, nr. 20 ('s-Gravenhage 1919) bijlage nr. 259, p. 291*.

5 Nationaal Archief, Archief Hof van Holland (hierna afgekort als HvH) inv. nr. 386, missive van het Hof aan de Staten van Holland 7-10-1616.

6 M.C. Van Hall, 'Over de plakkatens der stadhouders Maurits en Frederik Hendrik van Oranje, in 1610 en 1637, omtrent de tweegevechten uitgevaardigd', in: M.C. van Hall, *Gemengde schriften betrekkelijk tot de geschiedenis, de letterkunde en de geschiedenis der vaderlandse regtsgeleerdheid* (Amsterdam 1848), p. 245-271; aldaar, p. 248-249.

een gewone soldaat – aan de officier onder wiens bevel hij stond. In 1627 en 1637 vaardigde Frederik Hendrik plakkaten van gelijke strekking uit.

Anthoni van Dalen, een zeventiende-eeuwse griffier van de Hoge Krijgsraad, geeft in zijn *Recueil van de (...) resolutien (...) in den krijghsraede deser lande onder het kopje ‘duellisten’* een reeks vonnissen inzake militairen die zonder toestemming van hogerhand een duel waren aangegaan. Zo werd in 1605 een soldaat die de ‘auteur’ van een tweegevecht was ‘op een canon geset ende onder hem aangesteecken’.⁷ Een kapitein-luitenant bij de cavalerie die in 1627 een andere officier via een kartel (uitdagingsbriefje) had uitgedaagd kreeg daarentegen geen straf opgelegd ‘al-hoe-wel het tegen het placcaet was van syne excellencie [= Frederik Hendrik]’.⁸ Een in 1638 door de krijgsraad ter dood veroordeelde ritmeester die buiten Rotterdam had geduelleerd met een luitenant-kolonel der infanterie werd door Frederik Hendrik gegratieerd maar moest wel de dienst verlaten.⁹ Anders dan de op dit punt milde Maurits en Frederik Hendrik bekrachtigde Willem III gewoonlijk de doodvonnissen voor duellerende militairen.¹⁰

In tegenstelling tot de plakkaten uit 1610, 1627 en 1637 voorzagen de latere Hollandse plakkaten op het duelleren door studenten (1641), burgers en militairen (1657) en militairen (1684) niet meer in de mogelijkheid om met toestemming van hogerhand te duelleren. Het uitdagen tot en aangaan van een tweegevecht werden in deze plakkaten categorisch verboden en bedreigd met zware straffen.¹¹ De criminalisering heeft ervoor gezorgd dat het duelleren eeuwenlang een controversiële activiteit is geweest: verboden door de overheid die haar geweldsmonopolie wilde beschermen, door moralisten verfoeid als een barbaars relict uit een achterlijk verleden, maar tegelijkertijd door edelen, militairen en studenten gekoesterd als een noodzakelijk tribuut aan het point d’honneur. Zo kon een duellist tegelijkertijd misdadiger en held zijn.

Verantwoording van onderzoek en vraagstelling

Afgezien van de studies van Van Hall en Van Weel over de anti-duelleerwetgeving in de Republiek is over de geschiedenis van het ereduël in Nederland alleen wat anekdotisch klein-goed gepubliceerd.¹² De geringe interesse van Nederlandse historici valt ten dele te verkla-

7 Anthoni van Dalen, *Recueil van de notabelste besoignes ende resolutien die in den krijghsraede deser lande voorgevallen, ende genomen zijn, zedert den 3 martii 1597* ('s-Gravenhage 1669), p. 77.

8 Aldaar, p. 78.

9 Aldaar, p. 79; W. baron van Ittersum, ‘Oude militaire gebruiken’, in: *Militaire spectator* 116 (1947), p. 507.

10 Voorbeelden in Nationaal Archief/Archief van de krijgsraad te 's-Gravenhage vóór 1813 (hierna aangehaald als Archief krijgsraad 's-Gravenhage) inv. nr. 65, vonnissen 1680-1740.

11 Over de totstandkoming van deze wetgeving zie Van Weel, ‘De wetgeving’, p. 288-291.

12 A. Hallema, ‘Een militair drama in KMA-kringen in de vorige eeuw’, in: *Militair-rechtelijk tijdschrift* 59 (1966), p. 1-3; A.J. van Weel, ‘Halt, bloed! Over twee duellen’, in: *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 1 (1999), p. 153; 2 (2000), p. 164 (zie ook L. van Heijningen, *De bevruchtende kus* (Deventer 1999), p. 143-155); H.D.J. van Schevichaven, ‘Een tweegevecht bij Bergen op Zoom in 1613’, in: *Taxandria* (1903), p. 3-8, 33-38 (zie over dit gevecht ook: W.J.F. Juten, ‘Een tweegevecht’, in: *Taxandria* (1906), p. 54-55); H. Lucas, ‘Rixe à Ruremonde’, in: *Spiegel van Roermond. Jaarboek voor Roermond* (2000), p. 125-129.

ren uit de verhoudingsgewijs ondergeschikte betekenis van het duel hier te lande. Toch is er ook op Nederlandse bodem menig duel uitgevochten en zijn er tal van verhandelingen aan het duelleren gewijd. Voldoende reden dus om dit fenomeen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Dit artikel beoogt een concreet, voornamelijk op archiefmateriaal gebaseerd beeld te geven van het duelleren in Holland tussen 1600 en 1800. Uitgangspunt van het onderzoek waren de bij het Hof van Holland tussen 1600 en 1800 aanhangig gemaakte duelzaken. De processtukken bevatten een weelde aan gegevens over de aanleiding tot en het verloop van duels. De procesdossiers en sententieregisters zijn goed toegankelijk via diverse contemporaine en hedendaagse toegangen (naam- en zaakindices, chronologische registers).

Van het begrip 'duel' bestaan allerlei definities. De meeste komen erop neer dat het duel een geformaliseerd, van te voren beraamd en door beide partijen overeengekomen gevecht is dat zich duidelijk onderscheidt van een ongepland gevecht (in de zeventiende en achttiende eeuw aangeduid als 'rencontre', 'casuele rencontre' en 'blote rencontre'). De belangrijkste elementen van die formalisering zijn de mondelinge of schriftelijke uitdaging, de aanvaarding daarvan en de vaststelling van plaats en tijdstip van het gevecht. Daarnaast kan een duel diverse andere formele elementen omvatten, zoals de keuze van de wapens, de aanwezigheid van secondanten en allerlei stilzwijgend in acht genomen of vooraf overeengekomen regels voor het verloop van het gevecht.

Welke definitie men ook kiest, achteraf is uit de processtukken lang niet altijd met zekerheid uit te maken of een bepaald gevecht heeft beantwoord aan de voor een duel gestelde criteria. De precieze toedracht blijft nogal eens onduidelijk, onder andere omdat duellisten, hun secondanten en andere betrokkenen er veel belang bij hadden het Hof te misleiden: een duel werd immers veel zwaarder bestraft dan een uit de hand gelopen vechtpartij. Ook het optreden als secondant was strafbaar.

Bij het verzamelen van de door het Hof van Holland behandelde duelzaken werd gekozen voor een pragmatische benadering vanuit het perspectief van de tijdgenoot. Als duel is elk gevecht beschouwd dat in de stukken expliciet met het woord 'duel' dan wel een equivalent daarvan ('tweegevecht', 'kampvecht', 'lijfgevecht', 'monomachia', 'certamen singulare') wordt aangeduid of waarop de procureur-generaal van het Hof het door de Staten van Holland uitgevaardigde anti-duelplakkaat uit maart 1657 van toepassing achtte. Op die manier zijn in totaal 27 duelzaken verzameld, waarvan vijf uitdagingen tot een duel en 22 feitelijke gevechten.¹³

Op twee uitzonderingen na bleken alle duels te zijn uitgevochten in de binnenstad van Den Haag, Het Haagse Bos of de duinen bij Den Haag. Meestal hield het Hof zich bezig

¹³ Er is naar gestreefd om via de delictomschrijvingen in het chronologisch register op de criminele papieren en de index op de criminele sententiën alle door het Hof van Holland berechte duelzaken bij het onderzoek te betrekken. De delictomschrijvingen in de genoemde toegangen bleken niet altijd betrouwbaar. Vijf daar als 'duel' aangemerkte zaken zijn geëlimineerd (HvH inv. nrs. 5239.6, 5272.17, 5318.18, 5381B.7, 5657, vonnis van 21-9-1669). Eén dossier dat volgens het chronologisch register een duel zou betreffen kon wegens de slechte staat van de stukken niet worden geraadpleegd (HvH inv. nr. 5286.26).

met civiele zaken in hoger beroep. In eerste aanleg was het Hof alleen bevoegd voor een beperkt aantal strafzaken, waaronder de berechting van rechtstreeks tegen de overheid gerichte delicten (majesteitsschennis, landverraad) en delicten die waren begaan door geprivilegieerde personen (leden van de Hollandse ridderschap en de stadhouderlijke hofhouding, Leidse hoogleraren) of op geprivilegieerde plaatsen. Tot die geprivilegieerde plaatsen behoorden enige locaties in Den Haag, waaronder het Binnenhof, het Buitenhof, de Vijverberg, het Voorhout en het Plein.¹⁴ Verreweg de meeste van de door het Hof behandelde duelzaken betroffen duels in het Haagse Bos, de favoriete plek van Hagenaars die hun eer met degen of rapier wilden verdedigen. Het Hof was tot de berechting van deze duels competent omdat het Haagse Bos deel uitmaakte van de grafelijkheidswildernissen. Dit gold ook voor de duinen, waartoe sommige duellisten hun toevlucht zochten.

Bij de procesdossiers zit één niet-Hollandse zaak. Het gaat om een op 9 februari 1616 bij het dorp Zuilichem (Bommelerwaard) uitgevochten duel waarin Ernst van Hohenloh werd gedood door luitenant Peter Holtzappel. Holtzappel diende een gratieverzoek bij prins Maurits in, die het in augustus 1616 inwilligde. De stukken in het archief van het Hof hebben betrekking op de gratiëring en de daarmee in verband staande pogingen van Holtzappel c.s. om een verzoening te bewerken met in Den Haag wonende familieleden van de gedode Hohenloh.¹⁵ Dit Gelderse duel blijft hier verder buiten beschouwing. Het andere niet-Haagse duel, eveneens uit 1616, vond plaats in een wei bij de tolbrug in Voorburg, onder de rook van Den Haag. Het Hof rechtvaardigde zijn optreden in deze zaak – een duel met dodelijke afloop – met het argument dat het een voorbeeld wilde stellen om duels te voorkomen, zeker in of nabij Den Haag ‘in facie Curiae [=in het aangezicht van het Hof van Holland] ende daer alle de collegien van de hoochheit van de lande vergaderen’.¹⁶ Om praktische redenen is het Voorburgse duel hierna tot de Haagse duels gerekend.

De analyse van het bronnenmateriaal werd gestuurd door de volgende vragen:

- Welke conclusies kunnen er uit de door het Hof van Holland behandelde duelzaken worden getrokken over de populariteit en modegevoeligheid van het duellieren in Den Haag en het gewest Holland in het algemeen gedurende de periode 1600-1800?
- Wat was de geografische en sociale herkomst van de duellisten?
- Wat is er bekend over de aanleiding tot de duels, de wijze van uitdaging, de gebruikte wapens, de aanwezigheid van secondanten en het feitelijke verloop van de duels?
- Hoe ver strekte de formalisering van duels zich uit?
- Welke problemen deden zich voor bij de berechting van duellisten en welke straffen werden er opgelegd?

¹⁴ S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1969, derde druk), p. 46.

¹⁵ HvH inv. nr. 5226.7 dossier Holtzappel, 1616.

¹⁶ HvH inv. nr. 386, missive van het Hof aan de Staten van Holland 7-10-1616.

Populariteit en modegevoeligheid van het duelleren

De zevententwintig Haagse duelzaken zijn zeer ongelijkmatig verspreid over de periode 1600-1800. Slechts één zaak – betreffende een officier die in 1616 een collega tijdens een duel had gedood – dateert uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Pas met de inwerkingtreding van het anti-duelleerplakkaat uit maart 1657 werden het uitdagen tot een duel en het duelleren zelf (ongeacht of daar al dan niet doden of gewonden bij vielen) strafbaar voor alle inwoners van Holland. Tevoren waren die feiten alleen strafbaar wanneer ze werden begaan door militairen of studenten. Doodslag ten gevolge van een duel gold echter ook vóór de uitvaardiging van het plakkaat uit 1657 in het commune strafrecht als een delict. Dat het Hof in de eerste helft van de zeventiende eeuw slechts één geval van doodslag door een duellist berechtte wijst op een relatief geringe populariteit van het duelleren in die tijd.

Ruim tweederde (70%) van alle door het Hof berechte duelzaken is geconcentreerd in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De top ligt in het derde kwart van die eeuw: veertien zaken ofwel bijna de helft van het totaal uit de periode 1600-1800. De jaren 1652-1658 springen er met zeven zaken het meest uit. Het is dan ook geen toeval dat juist in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw de Zuid-Hollandse synode bij de Staten van Holland herhaaldelijk heeft aangedrongen op maatregelen tegen duels. Uiteindelijk resulteerde dat in de uitvaardiging van het plakkaat van 22 maart 1657, het belangrijkste Hollandse plakkaat tegen het duelleren.¹⁷ Uit het midden van de zeventiende eeuw dateert ook de eerste verhandeling van een Nederlander over het duelleren: *De duellis licitis et illicitis* ('Goorloofde en ongeoorloofde duels') van de Utrechtse hoogleraar Paulus Voet (eerste druk 1646, tweede druk 1658). Voet wilde duellisten laten oppakken en ze vervolgens op Turken en andere heidenen afsturen, op wie ze dan hun razernij zouden mogen botvieren. Zo waren die vechtlustige windbuilen toch nog ergens goed voor.¹⁸

Gedurende de eerste driekwart van de achttiende eeuw zijn er bij het Hof slechts twee duelzaken aanhangig gemaakt. Dat is des te opmerkelijker omdat er in Zeeland toentertijd wel frequent werd geduellerd, althans aan het begin van de achttiende eeuw. In Middelburg zijn in de jaren 1707-1712 de lijken van vijf tijdens een duel omgekomen personen met één been aan de galg gehangen.¹⁹ Die lokale epidemie bewijst dat het duelleren een plaatselijk modeverschijnsel kon zijn.

In de periode 1775-1800 behandelde het Hof van Holland vijf duelzaken, waarvan twee in 1800. Henricus Mysberg uit Zevenbergen, die in 1786 te Leiden een dissertatie over duels verdedigde (afb. 1), klaagde over het private duel (= ereduel) 'dat heden ten dage helaas maar al te gewoon is'.²⁰ Behalve Mysbergs dissertatie wijzen ook enkele andere verhande-

17 Van Weel, 'De wetgeving', p. 288-289.

18 Kiernan, *The duel*, p. 325.

19 *De Navorscher* 10 (1860), p. 172.

20 '(...) duella privata auctoritate inita, hodie proh dolor! usitatissima!' (Henricus Simonides Mysberg, *Dissertatio juridica inauguralis. De duellis* (Leiden 1786), p. 61).

lingen uit deze en iets latere tijd erop dat het duelleren toen een actueel probleem was.²¹ Dit geldt vooral voor de Franse tijd. De cadet Jan Brender a Brandis voerde in een rekest uit 1800 aan het Hof van het voormalig gewest Holland ter zijner verontschuldiging aan in de stellige overtuiging te hebben verkeerd dat de plakaten op het duelleren dode letter waren geworden. In dat verband wees hij op ‘het sedert eenige tijd aanmerkelyk toeneemen der duellen, ja wat meer is, het bijkans dagelijks duelleeren van gemeene militairen’, wat alleen bestraft werd ‘met een militairen straf’.²² Met dat laatste bedoelde hij kennelijk een door een superieur opgelegde disciplinaire straf waaraan de krijgsraad niet te pas kwam.

De bewering van Brender a Brandis kan worden getoetst aan de hand van de procesdossiers over de periode 1790-1811 in het archief van de krijgsraad te Den Haag. Deze rechtbank behandelde toen ruim achthonderd zaken, voor het leeuwendeel deserties. Tien zaken betroffen mishandeling en drie doodslag, waaronder één formeel duel²³ en één gevecht waarin de aangeklaagde volgens zijn eigen verklaring tegen zijn wil betrokken was geraakt en zijn tegenstander – de uitlokker van het gevecht – uit noodweer had gedood.²⁴ Dertien mishandelings- en doodslagzaken in ruim twintig jaar is opvallend weinig. Het duidt erop dat de krijgsraden, die de handen vol hadden aan de berechting van deserteurs, zich doorgaans niet bezighielden met vechtende militairen die elkaar niet al te ernstige verwondingen hadden toegebracht. Brender a Brandis lijkt gelijk te hebben: duellerende soldaten kwamen er normaliter met een disciplinaire straf vanaf. Tegen duellerende officieren schijnen de militaire autoriteiten in de achttiende eeuw nauwelijks te zijn opgetreden. Zolang er geen doden bij vielen konden zij kennelijk ongestraft opkomen voor hun point d’honneur.

In een spectatoriaal geschrift uit 1761 merkt een anonieme briefschrijver op ‘dat de meeste tweegevechten in ons land slechts welstaanshalven [= fatsoenshalve] geschieden, en met de uiterste voorzichtigheid, om elkanderen niet gevaarlijk te kwetzen’.²⁵ Inderdaad waren de duels in de loop der tijden minder gewelddadig geworden. Van de tweeëntwintig door het Hof behandelde duels eindigden er dertien met de dood van een der combattanten. Van die dertien dateren er elf uit de zeventiende en twee uit de achttiende eeuw.

Aan de hand van de fluctuaties in de aantallen van door het Hof behandelde duelzaken kan worden bepaald in welke periodes de duelleermode relatief veel of weinig opgang maakte. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw werd er in Den Haag veel geduellerd – althans naar Nederlandse maatstaven – en in de eerste driekwart van de achttiende eeuw heel weinig. Blijft de vraag wat de onderzochte duelzaken zeggen over het totale aan-

21 W. Schorer, ‘Verhandeling over de dwaasheid en schandelijkheid der tweegevechten’, in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen te Vlissingen* (Vlissingen 1775); Cornelis van Lennep, *Verhandeling over de tweegevechten*. Onuitgegeven lezing voor het genootschap Concordia et libertate, 1779 (Gemeentearchief Amsterdam, Familiearchief Van Lennep inv. nr. 123); N.N., *Verhandeling over de duellen of tweegevechten* (’s-Gravenhage 1791); Willem de Vos, *Beantwoording der prys-vrage (...) welke zijn de middelen, om de duellen of tweegevechten voor te komen* (Amsterdam 1805); M. van Vlierden, *Verhandeling over het tweegevecht of duël* (Groningen 1814).

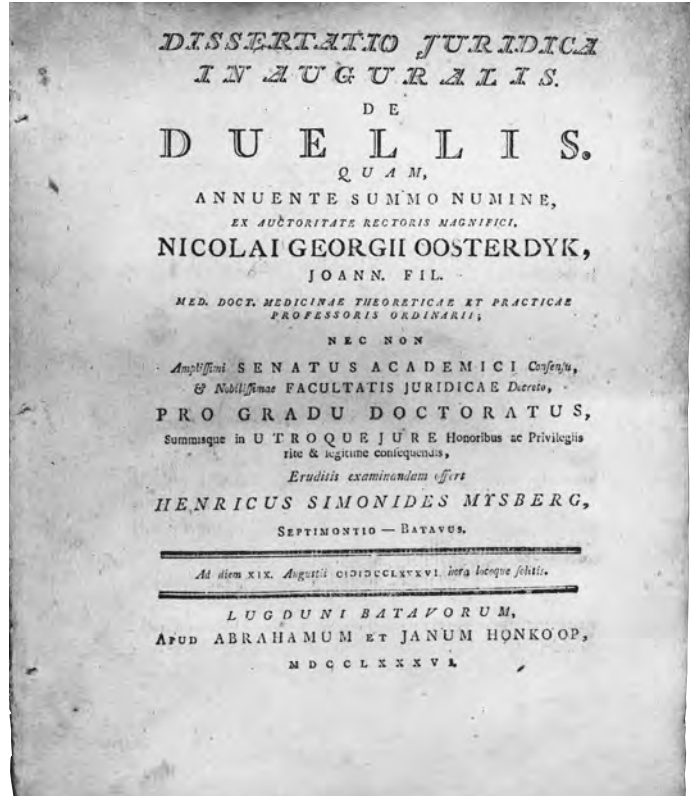
22 HvH inv. nr. 5601.4 dossier Brender a Brandis, 1800.

23 Archief krijgsraad ’s-Gravenhage inv. nr. 11, vonnis A. Neefe 25-2-1799. Neefe had een korporaal die hem van de andere duellist wilde scheiden een dodelijke verwonding toegebracht. Hij werd daarvoor tot de strop veroordeeld.

24 Archief krijgsraad ’s-Gravenhage, inv. nr. 23, vonnis E. de Graat 5-8-1805.

25 *De philantropie of menschenvriend* 5 (1761) nr. 228, p. 41.

1. Titelpagina dissertatie Henricus Mysberg (Leiden 1786).

tal duels dat in Den Haag is uitgevochten. Het lijkt geen twijfel dat slechts een klein deel van de in het Haagse Bos uitgevochten duels door het Hof is berecht. Vooral duels waarbij doden of zwaargewonden vielen kwamen voor de rechter. Zoals verderop nog zal blijken was het verschil tussen een spontane vechtpartij met blanke wapens (slag- en steekwapens) en een duel vaak moeilijk aan te tonen, te meer omdat de combattanten en aan hen welgezinde getuigen doorgaans probeerden het gevecht als een toevallige rencontre voor te stellen. Dat maakte de berechting van duels waarbij geen of lichte verwondingen waren toegebracht tot een ondankbare aangelegenheid. De verleiding om weinig of geen werk van dit soort zaken te maken moet zeer groot zijn geweest.

Het is duidelijk dat er veel meer duels zijn geweest dan er berecht werden. Maar hoeveel? Anders gezegd: met welke factor moet het aantal duels met dodelijke afloop worden vermenigvuldigd om een indruk te krijgen van het totaal? De *Pall Mall Gazette*, een Londense krant die veel aandacht besteedde aan duels, heeft in 1890 allerlei statistische gegevens gepubliceerd over 2759 Italiaanse duels uit de jaren 1879-1889. Een vijftigtal – nog geen 2% – van deze duels leidde tot de dood van een der duellisten.²⁶ Slechts 7% betrof pistool- en

²⁶ 'Duelling statistics', in: Carl A. Thimm, *A complete bibliography of fencing and duelling* (Londen 1896), p. 459-460. Voor schattingen van mortaliteitspercentages zie ook Kevin McAleer, *Duelling. The cult of honor in fin-de-siècle Germany* (Princeton 1994), p. 224, noot 43.

revolverduels, de resterende 93% werd ‘op de punt’ (met blanke wapens) uitgevochten. In dit opzicht zijn deze Italiaanse duels vergelijkbaar met de Haagse uit de zeventiende en achttiende eeuw, die voor 91% uit duels met blanke wapens bestonden (zie tabel 3). In pistoolduels lag het percentage dodelijke slachtoffers veel hoger. Volgens Britse gegevens had één op de veertien pistoolduels (7%) een dodelijke afloop.²⁷ Van de Parijse pistoolduels uit de jaren 1830 schijnt zelfs ongeveer een derde fataal te zijn geëindigd, maar later daalde de mortaliteit van Franse pistoolduels sterk.²⁸

Het onderzoek in het archief van het Hof van Holland leverde zoals gezegd dertien dodelijke slachtoffers op. Via andere bronnen zijn nog eens drie gedode Haagse duellisten uit de periode 1600-1800 achterhaald. Een van die drie dook op uit een analyse van de door de Haagse vierschaar uitgesproken doodvonnissen uit de achttiende eeuw: de in 1709 tot de strop veroordeelde duellist Gijsbrecht van Leeuwen doodde zijn tegenstander.²⁹ De twee andere gedode duellisten – beiden uit de zeventiende eeuw – kwamen aan het licht bij het literatuuronderzoek. Eén van die gevallen betreft een Hamburgse student die in 1690 door een Deense medestudent tijdens een duel in het Haagse Bos werd neergestoken. De Leidse universiteit vond dat deze zaak tot de competentie van de academische vierschaar behoorde en het Hof van Holland legde zich daarbij neer.³⁰ Steekproeven in het archief van de Haagse krijgsraad, waarvan de oudste stukken uit 1680 dateren, leverden geen aanwijzingen op voor competentieconflicten tussen het Hof van Holland en de krijgsraad over de berechting van militairen die in het Haagse Bos hadden geduelleerd.³¹ Het ziet ernaar uit dat de krijgsraad er geen moeite mee had om deze militairen door het Hof te laten berechten. Omdat het archief van de Haagse krijgsraad fragmentarisch is bewaard kan echter geen zekerheid worden verkregen over de bemoeienis van deze instantie met duels in het Haagse Bos of elders in Den Haag. Hoe dan ook, de zestien opgespoorde dodelijke slachtoffers van Haagse duels zijn een minimum. De hierna volgende, op dat aantal gebaseerde schattingen geven dus een ondergrens aan.

Zoals gezegd zijn de Hollandse duels in de achttiende eeuw minder gewelddadig geworden. Om die reden mogen we de voor Italië gevonden verhouding tussen het aantal duels met dodelijke afloop en het totaal aantal duels niet zo maar op de Haagse gegevens loslaten. In de zeventiende eeuw moet die verhouding veel kleiner zijn geweest dan 1 : 50. Laten we zeggen: 1 : 25, dus een verdubbeling van het percentage duels met dodelijke afloop. Als we dan voor de minder ruwe achttiende eeuw een verhouding van 1 : 40 aanhouden komt het

²⁷ Kiernan, *The duel*, p. 143.

²⁸ McAleer, *Dueling*, p. 248 noot 46.

²⁹ Getraceerd aan de hand van A.J. van Weel, ‘De strafvonnissen van de Haagse Vierschaar in de periode 1700-1811’, in: *Jaarboek Die Haghe* (1984), p. 135-189; aldaar, bijlage 1 (doodvonnissen), p. 180-184. Onder andere gezien het ‘gedaen appel’ (uitdaging) kwam de vierschaar tot de conclusie dat het gevecht in kwestie ‘niet anders conde werden aengesien als voor een puijrduel’ (Gemeentearchief’s-Gravenhage, Oude rechterlijke archieven inv. nr. 107, vonnis van 7 juni 1709).

³⁰ Jacques R.W. Sinninghe, *Het Haagse Bos* (’s-Gravenhage 1956), p. 15-16; G.D.J. Schotel, *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875), p. 320. Ook in de zaak tegen de Engelse student David Whyte, die in Den Haag kapitein Holstein tijdens een duel had verwond, eiste de Leidse universiteit dat het Hof de berechting aan de academische vierschaar zou overlaten (Schotel, *Academie Leiden*, p. 320 en de daarbij behorende noot op p. 385).

³¹ Archief krijgsraad ’s-Gravenhage inv. nr. 65, vonnissen 1680-1740.

totaal voor de periode 1600-1800 op minimaal 450 Haagse duels, gemiddeld 2,3 per jaar. Uiteraard wordt dat gemiddelde zwaar gedrukt door de duelarme eerste driekwart van de achttiende eeuw. In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw, toen het duelleren in Holland op zijn hoogtepunt was, lag het gemiddelde op minimaal vijftien duels per jaar.

Den Haag was als hofstad, garnizoensplaats en politiek centrum van de Republiek een trefpunt van edelen en militairen, de categorieën die met studenten de meeste lust tot duelleren toonden. De Haagse aantallen zijn dus niet representatief voor de Hollandse steden in het algemeen. Het totaal van 450 Haagse duels is zoals gezegd een minimum: in werkelijkheid kunnen het er best een paar honderd meer zijn geweest. Voor het hele gewest Holland lijkt een minimum van duizend duels in de periode 1600-1800 een redelijke gissing.

Geografische en sociale herkomst van duellisten

In tabel 1 is de geografische herkomst van de bij uitdagingen en feitelijke duels betrokken tegenstanders weergegeven. Bijna de helft kwam van buiten de Noordelijke (Republiek) en Zuidelijke (Spaanse/Oostenrijkse) Nederlanden. Onder de buitenlanders waren Fransen en Engelsen het sterkst vertegenwoordigd. De buitenlanders zijn vermoedelijk voor het overgrote deel militairen in Staatse dienst geweest. Van negen buitenlanders staat dat vast, van elf anderen was het beroep niet te achterhalen.

Tabel 1. Geografische herkomst van partijen in Haagse duelzaken voor Hof van Holland, 1600-1800

Republiek en Zuidelijke Nederlanden	30
Frankrijk	9
Engeland	7
Duitse Rijk	2
Zweden	2
Onbekend	4
Totaal	54

Uit de krappe meerderheid van de autochtonen (56%) blijkt duidelijk dat onder Nederlanders relatief weinig animo tot duelleren bestond. Dit gegeven wordt bevestigd door een andere bron: de archieven van de Leidse academische vierschaar, die belast was met de berechting van door studenten begane delicten. De repertoria op de criminele klachtboeken over de periode 1594-1755 vermelden acht duelzaken.³² Bij twee daarvan waren Neder-

³² Over het werkelijke aantal duels zegt dit weinig of niets omdat academische rechtbanken – evenals het Hof van Holland – over het algemeen niet optraden tegen duels waarbij geen doden of zwaargewonden vielen (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier eeuwen Nederlandsch studentenleven* (Voorburg z.j.), p. 169).

landse combattanten betrokken.³³ Dat is opmerkelijk weinig, ook wanneer we bedenken dat in de periode 1575-1794 42% van de Leidse studenten uit het buitenland kwam. Bij een evenredige vertegenwoordiging hadden onder de zestien combattanten van de acht duels negen Nederlanders moeten zijn. Het waren er maar vier.³⁴

Een Duitser die aan het eind van de zeventiende eeuw Leiden bezocht noteerde het volgende over het eergevoel van de Nederlanders:

‘Unterdessen gehen alhier [= Leiden] nicht so viel Duell und Tödtschläge vor, als auff der Teutschen Academien, weil die Holländer kein gross wesen von den Ehrenzeichen machen, und nicht sonderlich empfindlich sind’.³⁵

Recent historisch onderzoek heeft uitgewezen dat Nederlanders wel degelijk gevoelig waren voor beledigingen.³⁶ Het gezegde dat schelden geen zeer doet is karakteristiek voor de moderne westerse samenleving, die in tegenstelling tot haar pre-industriële voorganger een zwak ontwikkeld eergevoel kent. Tot diep in de negentiende eeuw was eer inderdaad teer: niet alleen in de hogere kringen maar ook bij het gewone volk.

Duelleren was een expressie van de opvatting dat beledigingen alleen door bloedvergieten kunnen worden uitgewist. Die gedachte leefde bij Noord-Europeanen – Duitsers uitgezonderd – minder dan bij Zuid-Europeanen, die een grotere neiging vertoonden om eer op de fysieke persoon te betrekken.³⁷ De geringe affiniteit met geweld is typerend voor de consensuscultuur van de Republiek, waar de besluitvorming in gilden, waterschappen, stadsbesturen, gewestelijke Staten en Staten-Generaal berustte op overleg, samenwerking en bereidheid tot het sluiten van compromissen.

In de Republiek bleef duelleren hoofdzakelijk beperkt tot de adel, militairen en studenten. Studenten zijn in tabel 2 niet vertegenwoordigd omdat Den Haag geen universiteitsstad was.

33 Nationaal Archief, Archief academische vierschaar Leiden, inv. nrs. 33-34 repertoria op de criminele klacht- en civiele dingboeken, 1596-1755. De herkomst van de studenten is vastgesteld met behulp van G. du Rieu (ed.), *Album studiosorum academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MCML* (Leiden 1941).

34 Percentage berekend aan de hand van tabel 1 in H.T. Colenbrander, *De herkomst der Leidsche studenten*, in: *Pallas Leidensis* (Leiden 1925), p. 275-303; aldaar, p. 292-293.

35 Geciteerd naar Schotel, *Academie Leiden*, p. 311-312.

36 Zie onder andere Erik-Jan Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (diss. Tilburg 1996; Assen 1996); Herman Roodenburg, ‘Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans’, in: *Volkkundig bulletin* 22 (1996), p. 129-147; themanummer *Volkkundig bulletin* 18 (1992). Een bibliografisch overzicht van het Nederlandse onderzoek op dit gebied is opgenomen in ‘Eer en belediging’, themanummer van *Leidschrift* 12 (1996), p. 152-155.

37 Anton Blok, ‘Eer en de fysieke persoon’, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980), p. 211-230. Over Duitsland als uitzondering zie McAleer, *Duelling*, p. 5.

Tabel 2. Sociale herkomst van partijen in Haagse duelsaken voor Hof van Holland, 1600-1800

Edelen	21
Militairen (exclusief edelen)	14
Advocaat	3
Koetsier	1
Lijfknecht	1
Klerk	1
Kanunnik St. Pieter Utrecht	1
Koopman	1
Onbekend	11
<hr/>	
Totaal	54

Behalve de consensuscultuur verklaart de geringe invloed van de traditionele adellijke waarden waarom het duel in de Republiek nooit zo populair is geworden als in Frankrijk en Duitsland.³⁸ In de door en door burgerlijke samenleving van de Republiek, die werd gedomineerd door de in beginsel vredelievende Hollandse koopmanselite, was de adel geen belangrijke politieke machtsfactor.³⁹ Tot op zekere hoogte verburgerlijkte de levensstijl van de adel. Daar stond wel een tendens tot aristocratisering van de regenten tegenover, maar deze ging niet zover dat de adellijke opvattingen over het point d'honneur gemeengoed werden onder de regentenelite. De Zeeuwse advocaat J. Moorman (1696-1743) kon het duelleren van militairen nog enigszins billijken:

‘Maar dat luiden van den burgerstaat, levende in eene republicq als de onze, meest uit koop- en neringdoende luiden bestaende, zich mede eershalven hebben verplicht geoordeelt, om de mode der duellen aan te nemen, zulks schynt de uiterste buitensporigheid’.⁴⁰

Constantijn Huygens ontstak in woede toen hij hoorde dat zijn aan de Illustre School te Breda studerende zoon Lodewijk had geduëlleerd met een medestudent. De schermlessen die hij zijn zonen had laten geven waren bedoeld als training in zelfverdediging ‘mais nullement pour s’en prevaloir comme soldats, à quoy ils ne sont nij nez nij nourris’.⁴¹ Toch was Huygens een zeer eergevoelig man. Eer is een belangrijk thema in zijn gedichten en Huygens voerde maar wat graag zijn titels, of die nu gekocht waren (heer van Zuilichem)

³⁸ Roodenburg, ‘Eer en oneer’, p. 136-137.

³⁹ Over het machtsverlies van de adel in de zestiende eeuw zie H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de eerste helft van de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (’s-Gravenhage 1984), p. 152, 155, 185-187.

⁴⁰ Moorman en Van Hasselt, *Verhandeling*, p. 189.

⁴¹ *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens*, dl. 1 (’s-Gravenhage 1888), brief van Constantijn Huygens aan André Rivet 18-3-1649, p. 103.

of verleend (ridderslag door de Engelse koning Jacobus II).⁴² Huygens' eerbefesef was geïnternaliseerd en niet gekoppeld aan zijn fysieke persoon.

De afkeer van duels deelde Huygens met de Hollandse regenten in het algemeen. Duellerende regentenzons maakten hun familie te schande, vooral als ze hun tegenstander doodden of zelf omkwamen in het gevecht.⁴³ Onder de burgerlijke elite gold het afwijzen van een duel als verstandig. Een anekdote die dat illustreert komt voor in de memoires van de befaamde avonturier Giacomo Casanova. Tijdens zijn eerste verblijf in Holland (1758) reed de Italiaan op een dag in een postsjees naar Amsterdam. Er kwam een tegenligger aan waarvan de koetsier wilde dat Casanova's sjees zou uitwijken. Volgens de koetsier van Casanova was dat onmogelijk, maar de man bleef aandringen. Casanova verzocht toen diens meester, een knappe jongeman, zijn koetsier opdracht te geven om uit te wijken: 'Dit is een postwagen, mijnheer [postwagens hadden voorrang, I.M.], en bovendien ben ik een buitenlander.' Omdat de jongeman niet ontvankelijk was voor die argumenten trok Casanova zijn degen en sommeerde hem uit te stappen of met zijn koets opzij te gaan. De Hollander antwoordde daarop lachend dat hij geen degen bij zich had en trouwens om zo'n futiliteit nooit zou duelleren. Uiteindelijk bond de Hollander in en gaf zijn koetsier opdracht de koets langs de kant van de weg te zetten.⁴⁴

Het toeval wilde dat Casanova de jongeman de dag daarop ontmoette ten huize van de Amsterdamse koopman Hendrik Hooft. Het bleek de verloofde te zijn van de eveneens aanwezige Marie Casanova of Casenove (geen familie van Giacomo), een Franse vriendin van Hoofts dochter Hester. Giacomo maakt een ironische opmerking over het incident, waarna de jongeman – een zoon van de Rotterdamse burgemeester Van der Hoeven – het hele verhaal in geuren en kleuren vertelde. De daarop volgende reacties van het gezelschap zijn typerend. De Française is ontstemd omdat haar verloofde heeft geweigerd te duelleren, terwijl vader en dochter Hooft dat juist heel verstandig vinden:

'(...) juffrouw Casanova [zei] hem [= Van der Hoeven] bits dat hij mijn uitdaging had moeten aanvaarden. Hester wierp tegen dat hij meer moed had getoond door naar rede te luisteren, en mijnheer Hooft verklaarde zich nadrukkelijk met zijn dochter akkoord. Toch bleef het eigenzinnige meisje, nadat ze allerlei romaneske ideeën ten beste had gegeven, tegen haar aanstaande pruilen'.⁴⁵

De oude Hollandse adel deelde over het algemeen niet de bezwaren tegen het duelleren. In bepaalde omstandigheden kon een edelman nu eenmaal niet met goed fatsoen aan een

42 Over eer als literair thema bij Huygens zie: Elisabeth Keesing, *Constantijn en Christiaan* (Amsterdam 1983), p. 26.

43 De Vos, *Beantwoording der prijs-vrage*, p. 97; C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering* (Amsterdam 1986), p. 51.

44 Giacomo Casanova, *Hollands avontuur* (Amsterdam 1991), p. 25.

45 Casanova, *Hollands avontuur*, p. 36-37. Volgens de memoires heeft Casanova tijdens zijn drie verblijven in Holland (1758-1760, 1783) twee keer geduellerd – één keer met Van der Hoeven en één keer met een onbekende Fransman in het Haagse Bos – en twee keer geweigerd in te gaan op een uitdaging (*Hollands avontuur*, p. 45-46, 79, 83, 95).

duel ontkomen, zo was het algemeen gevoelen onder de adel. Margarieta Huijssen, de echtgenote van graaf Willem van Dohna, die in 1671 Jan van der Mijle in een duel doodde, vond het optreden van haar man alleszins te billijken omdat het hier ging om 'een genoegsame nootsakelen defensie van sijn eer als een cavalier en soldaet'.⁴⁶

Opmerkelijk vanwege de lage status van de combattanten was het duel tussen de koetsier Gerrit Geerlich en de lijfknecht Jan Lijders, dat in juni 1736 plaatsvond. Na een nauwgezet gerechtelijk vooronderzoek kwam de procureur-generaal van het Hof tot de conclusie dat hier sprake was van een duel omdat het gevecht 'niet is voorgevallen op een immediaat vooraffgegaane rusie, en sulx niet kan worden aengesien als in haastigheid bij forma van onverwagt rencontrer [=rencontre] te sijn gebeurt, ne maar integendeel is gevolgt op een voor aff gegaane uijt-daging, off provocatie (...)'.⁴⁷ Behalve de zaak Geerlich/Lijders berechtte het Hof nog één ander duel tussen twee burgers (de advocaten Doedijns en Van Hemert) en een zaak waarin een burger (de Engelsman Gringand), een andere burger (Gringands landgenoot Harvey) had uitgedaagd.⁴⁸

Onder officieren was het een communis opinio dat gewone soldaten niet mochten duelleren, niet met elkaar en al helemaal niet met een officier.⁴⁹ Een officier diende in principe alleen te duelleren met een andere officier (meestal van adel) of een niet-militaire edelman. De in tabel 2 opgevoerde militairen hadden voorzover bekend⁵⁰ allen een officiersrang, op één cadet na – dus een aankomend officier – die met een bevriende klerk duelleerde. Dat laatste geval is ook uitzonderlijk omdat dit het enige door het Hof van Holland berechte duel was waarin een militair aantrad tegen een burger.⁵¹

Twee zaken betroffen de uitdaging van een officier door een burger. Beide keren weigerde de officier op de uitdaging in te gaan.⁵² In een niet door het Hof berechte Alkmaarse casus uit 1734 daagde een militair een burger uit. Officier Johan Kien had het aangelegd met de vrouw van de Alkmaarse schepen Nicolaas Knuyse. Toen Knuyse zich daarop beledigend over Kien uitliet daagde deze hem uit tot een duel. Na Knuyse's weigering trakteerde Kien de schepen op een dracht zweepslagen en liet hem vervolgens 'onder groot be-toon van beleefdheid' de deur uit. De vroedschap van Alkmaar nam deze vernedering van haar medelid hoog op. In december 1734 werd Kien veroordeeld tot de duizelingwekkend hoge boete van 3500 gulden.⁵³

46 HvH inv. nr. 5290.6 dossier Dohna, 1671 (ongedateerd rekest van Margarieta Huijssen, gravin van Dohna).

47 HvH inv. nr. 5444.1 dossier Geerlich/Lijders, 1740.

48 HvH inv. nr. 5658 vonnis van 26-1-1695; HvH inv. nr. 5271.1 dossier Gringand, 1663.

49 De Vos, *Beantwoording der prys-vrage*, p. 63.

50 Van één militair kon de rang niet worden vastgesteld.

51 HvH inv. nr. 5601.4 dossier Brender a Brandis, 1800.

52 HvH inv. nr. 5253.20 dossier Van Westrenen, 1655; HvH inv. nr. 5533.14 dossier Van Nispen, 1787.

53 C.W. Bruinvis, 'Menton, de Blois van Ginderdeuren, Boschaert, Kien', in: *De Navorscher* 62 (1913), p. 164-168; aldaar p. 167.

Aanleidingen tot duels

De kraamkamer van de meeste duels was een herberg of kroeg. In een nevel van alcohol zwelt een mug makkelijk op tot olifant. In vier gevallen kwam het duel rechtstreeks voort uit een dronkenmansruzie over de gang van zaken tijdens een spelletje kaart of triktrak dan wel over de daarbij opgelopen schulden.⁵⁴ Vaak is de in de processtukken beschreven aanleiding van een verbijsterende onbenulligheid, althans voor ons die wel de kale feiten vernemen maar niet het klankbord kennen dat de beledigende woorden of handelingen heeft versterkt.

Na een avondje uit op 2 november 1666 krijgen twee zeventienjarige pages van Maurits van Nassau la Lecq onenigheid over wat ze de volgende morgen zullen gaan doen. De een, Wolfert Aelbrecht graaf van Hoorn, zegt tegen de ander, Georg Christiaan graaf van Oldenburg, dat hij geen zin heeft met hem de Lutherse kerk en andere plekken in Den Haag te bezichtigen. Hierover ontstaat een knallende ruzie, die tenslotte uitmondt in een duel dat de jonge graaf van Oldenburg het leven kost.⁵⁵

In aanwezigheid van anderen trekt de Franse edelman Jean d'Argentin een paar keer aan de mantel van zijn collega-militair Eduard Meurskens. De woedende Meurskens reageert met een ultieme belediging: hij geeft d'Argentin een *soufflet* (klap in het gezicht). Een *soufflet* vormde de opmaat tot heel wat duels. Zo ook in dit geval, het eerste duel dat door het Hof van Holland is berecht (1616).⁵⁶

'Een eerlyck man sal liever een wondinge verdragen als een *soufflet*', aldus Pappus von Tratsberg in zijn commentaar op de artikelbrief voor het Staatse leger uit 1705.⁵⁷ Artikel 34 van dit reglement op de krijgstucht bepaalt dat degene die een *soufflet* heeft gegeven ten overstaan van zijn compagnie er een terug zal krijgen van zijn slachtoffer en vervolgens uit de compagnie zal worden gezet.⁵⁸ Hoe zwaar een *soufflet* werd opgenomen blijkt ook uit een passage in *De iure belli ac pacis* ('Het recht van oorlog en vrede'), waarin Hugo de Groot zich verzet tegen de door sommige theologen verdedigde opvatting dat enkel en alleen het dreigen met het geven van een oorvig het rechtvaardigt om de bedreiger te doden.⁵⁹

Een *soufflet* was de lont in het kruitvat dat op 1 mei 1655 in een logement op de Vijverberg ontplofte. De eenentwintigjarige Utrechter Martinus van Westrenen had zich daar gemengd in een gezelschap waaronder zich enkele Amsterdamse regenten bevonden die in Den Haag waren om deel te nemen aan vergaderingen van de Staten van Holland. Telkens wanneer er werd getoast op de gezondheid van prins Willem en het welvaren van de Staten van Holland weigerde Van Westrenen mee te doen. Bovendien maakte hij de Statenleden

54 HvH inv. nr. 5320.28 dossier Schot, 1679; HvH inv. nr. 5333.5 dossier Chevalier de Sison, 1682; HvH inv. nr. 5658 vonnis van 2-6-1701; HvH inv. nr. 5659, vonnis van 14-7-1705.

55 HvH inv. nr. 5279.1 dossier Van Hoorn, 1667.

56 HvH inv. nr. 5221.4 dossier d'Argentin, 1616.

57 P. Pappus von Tratsberg, *Corpus iuris militaris waer in begrepen 't Hollandts kryghs-recht en articulbrief* ('s-Gravenhage 1726), p. 153.

58 Aldaar, p. 152.

59 A.W.P. Weitzel, 'Het tweegevecht', in: *Militaire spectator* 11 (1843), p. 206-213; p. 235-242; p. 257-262; aldaar, p. 259.

herhaaldelijk uit voor hondsvot (letterlijk: ‘hondenkut’),⁶⁰ het scheldwoord dat het vaakst voorkomt in de verhoren van duelzaken. Hierop sloeg een van de aanwezigen hem ‘om d’ooren’. Een razende Van Westrenen daagde de uitdeler van de oorvijg uit tot een duel, waarop deze niet inging.⁶¹

Een weigering om mee te proosten vormde de aanleiding tot nog twee andere uitdagingen tot een duel. In 1664 werd tijdens een danspartij gedronken op de gezondheid van de hertog van Holstein. Kapitein Gijsbert van Hardenbroek wilde het in de kring rondgaande glas doorgeven aan Lodewijk Aelbert van Beieren, graaf van Warfusé, maar deze weigerde het aan te pakken en gebruikte daarbij beledigende woorden. Van Hardenbroek daagde hem daarop uit tot een duel, dat direct daarna in het Voorhout werd uitgevochten.⁶²

Een zekere Querenaing – voornaam onbekend – schoof in mei 1671 aan bij stamgasten die zaten te tafelen in een Haags etablissement. Omdat Querenaing zich uitgaf voor een Fransman – later bleek hij Brabander van geboorte te zijn – werd er geproost op de gezondheid van de Franse koning. Daarna dronken de disgenoten op achtereenvolgens het welvaren van de Staten-Generaal, de Staten van Holland en de prins van Oranje. Omdat Querenaing demonstratief had geweigerd deel te nemen aan die santés gaf majoor Schot hem een soufflet, waarop een uitdaging volgde.⁶³

De politieke onrust van 1787 creëerde een voedingsbodem voor duels.⁶⁴ Veel opzien baarde de confrontatie tussen twee leden van de Staten-Generaal: de patriotsgezinde jonkheer Jan Anthony d’Averhoults en Willem baron Tuyll van Serooskerken (een broer van Belle van Zuylen), die de stadhoudelijke partij was toegedaan. Op 16 juni 1787 had Tuyll al een paar keer aanstalten gemaakt om d’Averhoults met zijn degen aan te vallen, zowel in de vergaderzaal van de Staten als op het Binnenhof. Over het verdere verloop van deze affaire bestaan verschillende lezingen. Volgens een daarvan kwam het uiteindelijk tot een duel in het Haagse Bos waarbij geen bloed vloeyde. Een andere lezing is dat de twee heren na aankomst in het Haagse Bos te elfder ure van het gevecht afzagen en de zaak in der minne schikten. Sommigen betwijfelden of aan het point d’honneur wel recht was gedaan: Tuyll zou zich ‘lacheus’ hebben gedragen. Averhoults verdedigde hem tegen die aantijging via een ingezonden brief in een Haagse krant, waarin hij verklaarde dat Tuyll zich in deze kwestie als ‘een braaf en eerlyk man’ had gedragen.⁶⁵

In juni 1618 verijdelde prins Maurits een duel tussen zijn aanhanger François van Aerssen en Oldenbarnevelts schoonzoon Cornelis van der Mijle (grootvader van de eerder ge-

60 *Woordenboek der Nederlandsche taal*, dl. VI (’s-Gravenhage 1912), kol. 918. In het hedendaagse Duits is het woord *Fotze* nog steeds gangbaar als scabreuze aanduiding van de vagina.

61 HvH inv. nr. 5253.20 dossier Van Westrenen, 1655.

62 HvH inv. nr. 5657 vonnis van 22-2-1664.

63 HvH inv. nr. 5290.14 dossier Querenaing, 1671.

64 Over het buiten de Amsterdamse stadsmuren uitgevochten duel tussen het patriotsgezinde vroeidschapslid Hovy en de Oranjegezinde burgemeester Van der Goes zie het pamflet *De geest van dr. Ludeman met zyn onderhoorige geesten (...)* (z.p., z.j.) en J.H. Hovy, ‘Het leven van de patriot Lodewijk Hovy (1740-1822)’, in: *Jaarboek Amstelodamum* 79 (1987), p. 125-162; aldaar, p. 142-143.

65 HvH inv. nr. 5533.13 dossier Tuyll/d’Averhoults, 1787; *De Navorscher* 27 (1886), p. 111-112; Simone Dubois, ‘Belle van Zuylen en Den Haag’, in: *Jaarboek Die Haghe* (1984), p. 111-133; aldaar, p. 131.

noemde gedode duellist Jan van der Mijle). Van der Mijle dacht dat de door hem gehate Van Aerssen achter een grof, tegen Oldenbarnevelt gericht schotschrift zat en diende hem van replek in een ander, al even beledigend pamflet. Uiteindelijk besloten de twee aartsvijanden te duelleren, wat door Maurits werd voorkomen.⁶⁶

Een krenking van de familie-eer vormde de aanleiding tot het geruchtmakende duel op 26 september 1653 waarin François van Oudewerve, heer van Adrichem, werd gedood door Willem van der Goes. Tijdens een proces over de betaling van tienden had Van Oudewerve Willems broer Maarten van der Goes, de advocaat van Van Oudewerves tegenpartij, willen vernederen door te wijzen op het standsverschil tussen hen beiden: zijn ouders waren van adel, die van Van der Goes slechts burgers. Daarop bracht Van der Goes de adellijke afkomst van Van Oudewerve in diskrediet door er allesbehalve fijntjes op te wijzen dat Van Oudewerves vader bij de geboorte van François nog niet getrouwd was met zijn moeder, een dienstmeid. Van Oudewerve probeerde die dag meermalen vergeefs om met Maarten van der Goes af te rekenen. Vijf dagen later zocht hij zijn belediger thuis op en daagde hem onder veel gescheld ('hondsvot', 'reeckel') uit tot een duel. Omdat Maarten 'een man van de lange tabbert ende geen man van vechttten of smijten was' nam broer Willem – wiens beroep onbekend is – zijn plaats in.⁶⁷

In de nacht van 5 op 6 september 1800, omstreeks drie uur, werd in het Haagse Bos een duel uitgevochten dat was uitgelokt door een opmerking die de beschonken cadet Jan Brender a Brandis zich even tevoren tegenover zijn vriend Jacobus Ohmstede had laten ontvallen. Tot ontsteltenis van Ohmstede beweerde Brender a Brandis dat hij er geen been in zag de vrouw, zuster of meisje van zijn beste vriend te 'debaucheren'.⁶⁸

De gedachte dat duels meestal vanwege een vrouw werden uitgevochten is – althans wat Nederland betreft – een misvatting.⁶⁹ Slechts twee van de door het Hof van Holland berechte duels hadden een amoureuze achtergrond.⁷⁰ Een van die duels draaide om de achttienjarige Machtilda van Buren. Zowel luitenant Wigbold van Heeckeren van Barlham als vaandrig Pierre de Drevon de Montargues, een page van stadhouder Willem V, had zijn zinnen gezet op dit meisje uit een vooraanstaande familie. Tijdens een hofbal liep de animositeit tussen de twee rivalen zo hoog op dat er een duel van kwam. Drevon liet daarbij het leven.⁷¹

Uit de literatuur is nog een ander 'romantisch' Haags duel bekend. Het vond op 19 juni 1646 plaats in het Haagse Bos. Tegenover elkaar stonden toen Jacques graaf de l'Espinau

66 J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, dl. III. Bestand 1609-1619 (Haarlem 1966), p. 588-589.

67 HvH inv. nr. 5248.13 dossier Van der Goes, 1653; C.J. Gonnet (ed.), *Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes (1659-1672)*, 2 dln. (Amsterdam 1899, 1909), dl. 1, p. IV-VI.

68 HvH inv. nr. 5603.13 dossier Brender a Brandis/Ohmstede, 1800.

69 McAleer vestigt de aandacht op nationale verschillen in de aanleidingen tot duels. In het negentiende-eeuwse Frankrijk, Italië en Hongarije ging het vaak om politieke conflicten. In het toenmalige Engeland en Amerika hadden duels zelden een amoureuze achtergrond. In Duitsland was dat wel vaak het geval (McAleer, *Dueling*, p. 157, 159, 169).

70 HvH inv. nr. 5271.11 dossier Du Plessis, 1663; HvH inv. nrs. 5557.17 en 5563.4-8, dossiers Van Heeckeren van Barlham c.s., 1790-1791.

71 Zie over dit duel: *Haagsch Jaarboekje* (1891), p. 28-31; idem (1895), p. 43-44; *De Navorscher* 86 (1937), p. 161 en de daar aangehaalde krantenartikelen.

en Philips van Bohemen, een zoon van de winterkoningin Elizabeth van Bohemen. L'Espinay was een flamboyant heerschap dat in Frankrijk al de nodige duels had uitgevochten. In 1639 moest hij vanwege een liefdesaffaire naar Nederland vluchten. Hij had het namelijk aangelegd met de *maîtresse en titre* van Gaston d'Orléans. Van zijn broer, koning Lodewijk XIII, had Gaston het advies gekregen l'Espinay te laten vermoorden. De graaf deed ook in Den Haag van zich spreken. Er gingen geruchten dat hij liefdesbetrekkingen onderhield met de winterkoningin en later met haar dochter Louise. Het eerste was vermoedelijk niet waar, het laatste waarschijnlijk wel. Philips van Bohemen kreeg genoeg van de praatjes over de relaties van l'Espinay met zijn moeder en zuster. Dat was de aanleiding tot het genoemde duel, waaraan de schout en zijn rakkers al kort na het begin een eind maakten. Daags daarop werd l'Espinay langs de openbare weg vermoord door Philips en twee van diens kompanen. Philips, die naar het buitenland vluchtte, probeerde de moord te verdoezelen door te beweren dat l'Espinay tijdens een duel was gedood.⁷²

De meest bizarre aanleiding tot een duel in de onderzochte Haagse casussen bestond in een uit de hand gelopen grap. In een etablissement op het Buitenhof verklaarde advocaat Jacob Doedijns op 6 februari 1694 aan zijn collega Daniël van Hemert dat hij bereid was hem zijn bul voor honderd gulden te verkopen. Van Hemert ging op het aanbod in onder voorwaarde dat er een notarieel contract van de transactie zou worden opgesteld waarin Doedijns afstand deed van alle aan de bul verbonden rechten. Doedijns reageerde daar lacherig op, maar Van Hemert bleef op de verkoop aandringen en liet zelfs een notaris komen om de akte te passeren. De gemoederen raakten zo verhit dat Van Hemert Doedijns uitdaagde tot een duel, dat direct daarna werd uitgevochten. Van Hemert heeft het niet kunnen navertellen en de gevluchte Doedijns moest voortaan door zijn familie worden onderhouden.⁷³

De uitdaging

De partijen in een duel zijn vooraf overeengekomen een gevecht aan te gaan. Dat is ook het belangrijkste onderscheid tussen een duel en een gewone vechtpartij met wapens.⁷⁴ De zeventiende- en achttiende-eeuwse wetgeving en rechtspraak waren in het bijzonder gebeten op de initiatiefnemer van die overeenkomst: de uitdager. Het uitdagen op zich vormde een delict dat zwaar werd gestraft, ook wanneer de uitgedaagde het liet afweten. Zo bedreigde het plakkaat van 1684 op het duelleren door militairen een uitdager met ontslag uit dienst plus een boete die varieerde tussen een tiende en een derde van zijn bezittingen.⁷⁵

72 C.A. van Sypesteyn, 'De moord van l'Espinay bij het Halstraatje te 's-Gravenhage 20 juni 1646', in: C.A. van Sypesteyn, *Holland in vroegere tijden. Merkwaaardige personen en schetsen uit het maatschappelijk leven* (Den Haag 1888), p. 23-54.

73 HvH inv. nr. 5658 vonnis van 26-1-1695; P.J. Buijnsters, 'Hendrik Doedijns en zijn Haagse Mercurius (1697-1699)', in: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw* (Utrecht 1984), p. 47-57; aldaar, p. 49.

74 Vgl. B.J. Stokvis, 'Tweegevecht', in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 40 (1930), p. 120-177; aldaar, p. 136.

75 C. Cau e.a., (ed.), *Groot placquet-boeck vervattende de placqueten, ordonnancien ende edicten van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden* (...), dl. 4 ('s-Gravenhage 1705), kol. 162.

Van zestien duelzaken voor het Hof van Holland zijn details bekend over de wijze van uitdaging ('appel', 'uiteisching'). In elf gevallen betrof het een mondelinge uitdaging en in vier een schriftelijke uitdaging via een kartel. Advocaat Van Hemert daagde zijn confrère Doedijns herhaaldelijk mondeling uit en één keer door hem een handschoen in het gezicht te gooien: een reminiscentie aan de middeleeuwse ridders die een handschoen voor de voeten van hun tegenstander wierpen, waarna deze de uitdaging kon accepteren door de handschoen op te nemen.⁷⁶

Zowel de schriftelijke als de mondelinge uitdaging kon worden overgebracht door de uitdager zelf of via een tussenpersoon (knecht of bevriende secondant). Over de bewoordingen van de mondelinge uitdagingen geven de processtukken weinig bijzonderheden. Van de schriftelijke uitdagingen is er één bewaard gebleven.⁷⁷ De uitdager was de Engelsman Charles Gringand, de uitgedaagde diens landgenoot John Harvey. Over de onenigheid tussen dit tweetal is niet veel meer bekend dan in het kartel wordt medegedeeld. Voor het Engelse origineel zie afbeelding 2. De onderstaande Nederlandse vertaling werd in opdracht van het Hof van Holland gemaakt.

'Onvergelijckelicke schelm,

Aengesien ghij desen dach soo onbeschaemt sijt geweest, dat ghij dorst zeggen dat ick niet dorfde doen als u te suffleteren [=een oorvijs toedienen], soo dient dan dese om u te laten weten,⁷⁸ dat van u coopmans pack naalden tot den degen daarvan ghij mij bedroogen hebt, ick u verbinde om te kiezen ende mij te renconteren desen avont, ofte op morgen vroegh inde maliebaan, alwaer ghij sult vinden hem die u viandt is totter doot.

Was onderteekent: Charles Gringand

Ter sijden stont: Geeft den brenger deses een antwoord, op dat ghij mij niet meer poltron [=lafaard] noempt, ofte ick u sonder getuijge.

uijt het Noorteijnde van den Hage desen 26 maij 1663 oude stijl.'

In oktober 1790 daagde Wigbold van Heeckeren zijn rivaal in de liefde Pierre de Drevon via een kartel uit. Drevon liet Van Heeckeren per brief weten dat hij niet als eerste in zijn familie een lafaard wilde zijn en dus op de in het kartel aangegeven tijdstip en plaats zou verschijnen. Toen het moment daar was liet hij het echter afweten. Van Heeckeren en zijn drie secondanten gingen naar Drevons logement om verhaal te halen, maar ze troffen hem

⁷⁶ HvH inv. nr. 5658 vonnis van 26-1-1695; F.A. Stoett, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden* (Zutphen 1905, tweede druk), nr. 710.

⁷⁷ HvH inv. nr. 5271.1 dossier Gringand, 1663.

⁷⁸ Er volgt nu een cryptische passage. Ik geef mijn interpretatie voor een betere: Gringand tart ('ick u verbinde') Harvey om zijn veilige bestaan als naaldenkoopman op het spel te zetten door te duelleren met het zwaard waarmee hij hem tevoren zo achterbaks heeft aangevallen.

2. Kartel waarin Charles Gringand John Harvey uitdaagt tot een duel, 1663. Nationaal Archief, Archief Hof van Holland.

Unparalleled villainy:

Since thou hast been so impudent this day, as to
say I dare do nothing but cuff thee, These
are therefore to let thee know that from the
pedlers pack needle to y^e sword thou shalt hit
me or, I conjure thee to make choice and meet
this evening, or y^e morrow morning in y^e pal-
= male where thou shalt finde him that
is thy Enemy till death.

and if I receive an answer that
to thou mayst no more call me
coward, or I shall without a
witness,

Charles Gringand.

from y^e Northend of y^e Hague
this 26th May 1663. o.s.

thuis niet aan. Een van de secondanten schreef ter plekke een briefje waarin Drevon op het hart werd gedrukt zich alsnog als een militair te gedragen, zo niet dan zouden ze hun overste inlichten over zijn laaghartige gedrag. Die nacht om half een overhandigde de hospes van Drevon hem het briefje dat de heren hadden achtergelaten. De hospes verklaarde later dat Drevon na lezing van het briefje ‘eenigzints droefgeestig’ was en nog steeds in een timide stemming verkeerde toen hij de volgende ochtend omstreeks negen uur de deur uitging, op weg naar het duel dat hem fataal zou worden.⁷⁹

Wanneer een uitdaging onbeantwoord bleef werkte dat meestal als een rode lap op een stier. In oktober 1786 wees vaandrig Frans van der Hoop een uitdaging van advocaat Jan

79 HvH inv. nrs. 5557.17 en 5563.4-8 dossiers Van Heeckeren van Barlham c.s., 1790-1791.

van Nispen af, waarbij hij verwees naar de strenge Hollandse plakkaten: voor een duel buiten Holland zou hij eventueel wel geporteerd zijn. Van Nispen dreigde hem op publieke plaatsen te zullen ‘prostituieren’ wanneer hij zou volharden in zijn weigering. Een maand of vier later kwamen Van der Hoop en Van Nispen elkaar toevallig in Den Haag tegen. Van Nispen ging voor Van der Hoops paard staan en eiste opnieuw een duel – niet buiten de provincie, maar in de duinen of het Haagse Bos. Een gevecht op leven en dood nog wel. Van Nispen wilde dat beiden twintig of dertig dukaten zouden meenemen; de overwinnaar zou zich uit de voeten maken met het geld van de gedode tegenstander. Van der Hoop zei daarop ‘t is wel’ en reed weg. Hij meldde het geval aan zijn meerderen, die hem groot gelijk gaven: hij moest zijn ‘monteering’ (uniform) niet laten onteren door te duelleren met iemand als Van Nispen. Op advies van zijn superieuren lichtte Van der Hoop het Hof in over de zaak.⁸⁰

In het geval van de hiervoor genoemde pseudo-Fransman Querenaing ontladde de woede van een gefrustreerde uitdager zich in een bizarre actie. Querenaing had majoor Schot drie kartels gestuurd, die stuk voor stuk waren genegeerd. De uitzinnige Querenaing liet toen drieduizend exemplaren drukken van een biljet ‘voll van injurieuse, vuijle ende choquanten termen’ en dreigde deze in heel Holland te ‘laten aenplacken ende stroijen’ (afb. 3). Hij begon ze in Den Haag te verspreiden. Toen de hospes van majoor Schot daarover geruchten hoorde ging hij op onderzoek uit. In het Voorhout trof hij een ‘aen een koocker van een boom’ aangeplakt biljet aan en later kreeg hij van een soldaat een exemplaar dat ‘in de Pooten’ was gevonden.⁸¹

Locatie

Voor het uitvechten van een duel werd meestal een afgelegen plek gekozen: niemand zat te wachten op de belangstelling van toeschouwers die justitie konden inlichten. Dertien van de tweeëntwintig door het Hof van Holland berechte duels vonden plaats in het Haagse Bos (inclusief Maliebaan). Vanwege zijn open plekken en lange lanen (goede vluchtwegen) leende dit bos zich uitstekend voor duels.⁸² Zes locaties bevonden zich eveneens buiten of aan de rand van de stad, waaronder enkele in of bij de duinen. Van één duel is de plek onbekend. Drie duels werden in de Haagse binnenstad uitgevochten. Kapitein Van Hardenbroek wilde met de graaf van Warfusé naar het Haagse Bos gaan, maar zijn tegenstander was zo ongeduldig dat de degens al op het Voorhout uit de schede werden getrokken.⁸³ De twee eerder genoemde pages van prins Maurits van Nassau la Lecq begonnen hun ge-

80 HvH inv. nr. 5533.14 dossier Van Nispen, 1787.

81 HvH inv. nr. 5290.14 dossier Querenaing, 1671.

82 Sinnighe, *Haagse Bos*, p. 13.

83 HvH inv. nr. 5657 vonnis van 22-2-1664.

3. Exemplaar van Querenaings smaadbiljet, 1671. De scheuren zijn op last van het Hof van Holland aangebracht. Nationaal Archief, Archief Hof van Holland.

vecht buiten op straat en zetten het daarna voort in de kelder van het huis van de prins.⁸⁴ De advocaten Doedijns en Van Hemert gingen elkaar op het Buitenhof te lijf.⁸⁵

Tijdstip

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat duels meestal 's morgens in alle vroegte werden uitgevochten, om er zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan te geven. Dit bleek echter slechts het geval bij twee van de duels waarvan het tijdstip precies of bij benadering bekend is. Zeven duels vonden later in de ochtend plaats (vanaf een uur of negen), vier 's middags, twee 's avonds en één omstreeks drie uur 's nachts.

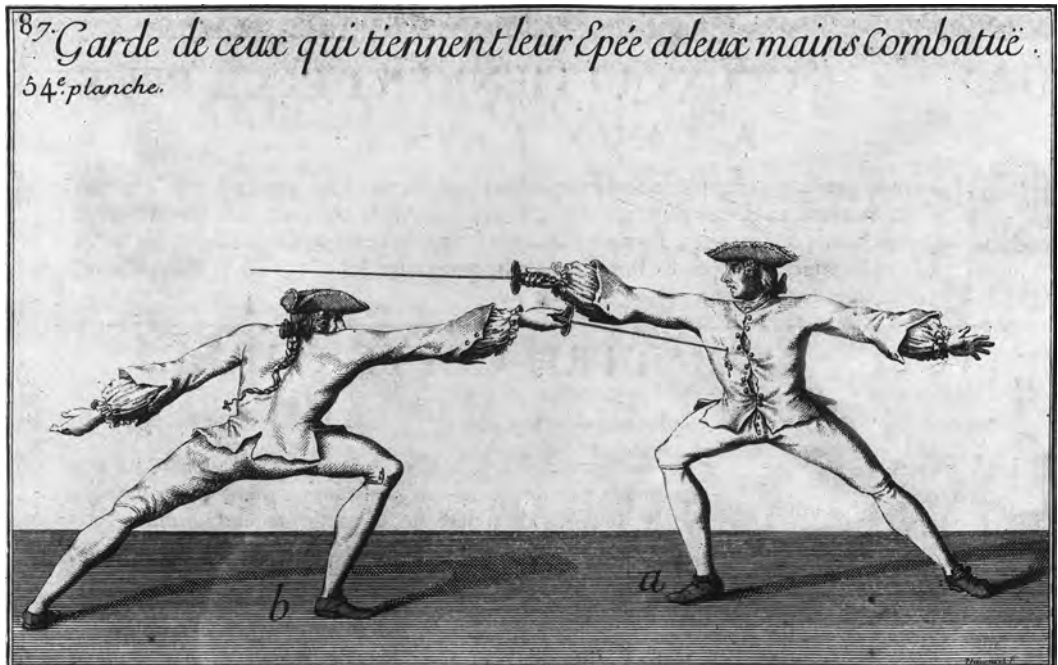
Van zestien duels kon de interval tussen het ontstaan van de daaraan ten grondslag liggende onenigheid en het tijdstip van het gevecht worden bepaald. Zes van deze duels volgden direct op een woordenwisseling, vijf daags erna (meestal de morgen na een ruzie tijdens de voorafgaande avond of nacht) en één twee dagen later. In de resterende vier gevallen ging het om het beslechten van ruzies die enkele weken, maanden of langer dan een jaar oud waren.

Wapens

Tijdens de Republiek werd meestal geduelleerd met degens (zwaarden met een lange, vrij smalle, aan twee kanten geslepen kling en een gecompliceerd gevest ter bescherming van

⁸⁴ HvH inv. nr. 5279.1 dossier Van Hoorn, 1667.

⁸⁵ HvH inv. nr. 5658 vonnis van 26-1-1695.

4. Gravure uit Pierre Jacques François Girard, *Traité des armes (...) enseignant la manière de combattre de l'épée (...)* ('s-Gravenhage 1740).

de hand) of rapieren (degens met een zeer lange en smalle kling).⁸⁶ De in tabel 3 voorkomende duels op sabel (recht of gebogen steekwapen met een aan één kant geslepen kling) dateren beide uit 1800, de begintijd van het sabelduel. In het duel d'Argentin/Meurskens (1616) waren beide partijen gewapend met zowel een rapier als een ponjaard (korte degen).⁸⁷ Deze combinatie van een aanvalswapen (degen) met een verdedigingswapen (ponjaard, 'pareerdolk') raakte in de loop van de zeventiende eeuw in onbruik doordat onder invloed van de Franse schermschool de tamelijk logge rapieren van weleer, die werden gebruikt om te steken, stoten en houwen, plaats maakten voor kortere, alleen voor steken en stoten bestemde degens (afb. 4).⁸⁸

De eerder genoemde koetsier Geerlich en lijf knecht Lijders vochten met hartsvangers (voor de jacht bestemd kort zwaard of korte sabel), nadat Lijders eerst een gevecht op de vuist had geweigerd. Het duel werd uitgesteld tot de volgende dag omdat Geerlich eerst ergens een hartsvanger moest lenen.⁸⁹ Opmerkelijk is dat Lijders niet met zijn tegenstander op de vuist wilde gaan. Kennelijk vond deze knecht van een gescheiden majoorvrouw een gevecht met

⁸⁶ De ontwikkeling van degens en rapieren wordt uitvoerig beschreven in R.B.F. van der Sloot, 'Duelleerwapens I', in: *Antiek 1* (1966/1967), p. 14-21; 'Duelleerwapens II', in: *Antiek 1* (1966/1967) p. 3-10; aldaar, p. 3-7. Zie ook J.P. Puype, *Blanke wapens. Nederlandse slag- en steekwapens sinds 1600* (Lochem 1981), p. 10, 33.

⁸⁷ HvH inv. nr. 5221.4 dossier d'Argentin, 1616.

⁸⁸ Van der Sloot, 'Duelleerwapens I', p. 16; Puype, *Blanke wapens*, p. 10.

⁸⁹ HvH inv. nr. 5444.1 dossier Geerlich/Lijders, 1740.

blote handen beneden zijn waardigheid. Volgens het huidige Nederlandse wetboek van strafrecht hoeven er in een tweegevecht niet per se wapens te worden gebruikt.⁹⁰ In vroeger eeuwen gold het vechten op de vuist of met platvloerse wapens zoals stokken en messen als iets waaraan alleen het gepeupel zich overgaf. ‘Jeu de main, jeu de vilain’, zei François van Aerssen toen hij in 1669 een slag met een rotting (wandelstok) van Jan Rammelman afweerde. Van Aerssen gaf Rammelman vervolgens met zijn rapier een klap op de schouder en vertelde later aan ieder die het horen wilde hoe hij hem tot ridder had geslagen.⁹¹

Het pistoolduel kwam pas in de tweede helft van de achttiende eeuw in zwang, toen deze mode zich vanuit Engeland over het Continent verspreidde.⁹² Toch werd ook voordien wel met pistolen geduëlleerd. De Dresdner Gemäldegalerie bezit een schilderij van de Haarlemmer Philips Wouwerman (1619-1668) dat een ruitersduel uitbeeldt. Het toont twee ruiters op een wei die van dichtbij op elkaar schieten, onder het toeziend oog van secondanten.⁹³

Tabel 3. Wapens in Haagse duelsaken voor Hof van Holland, 1600-1800

soort wapens	aantal duels
degens, rapieren, stokkades*	12
sabels	2
rapieren in combinatie met ponjaards	1
hartsvangers	1
niet nader te identificeren blanke wapens	3
pistolen	1
pistolen in combinatie met degens	1
onbekend	1
totaal	22

* stokkade = bepaald soort degen

Aan twee van de duels in tabel 3 kwamen pistolen te pas (Van Luyt/Van Dorp, 1665; Du Closel/Hamer, 1705). Baron van Luyt en jonkheer Arend van Dorp wisselden tijdens hun ruitersduel eerst pistoolschoten uit en zetten het gevecht daarna voort met degens.⁹⁴ Kennelijk was het een algemene gewoonte om vooraf de afmetingen van de te gebruiken blanke wapens te vergelijken.⁹⁵ Soms werd door loting bepaald wie het langste wapen mocht heb-

90 C.P.M. Cleiren en J.F. Nijboer (ed.), *Strafrecht* (Deventer 2002, veertiende druk), p. 648. Over de discussie of het gebruik van wapens al dan niet een vereiste is voor een tweegevecht zie Stokvis, ‘Tweegevecht’, p. 130-134.

91 HvH inv. nr. 5657 vonnis van 21-9-1669.

92 Van der Sloot, ‘Duelleerwapens II’, p. 8; R. Baldick, *The duel. A history of duelling* (Londen 1970), p. 74.

93 C. Hofstede de Groot, *Beschreibendes und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragendsten Holländischen Mäler des XVII Jahrhunderts*, 10 dln. (Stuttgart-Parijs 1907-1928), dl. 2, nrs. 817, 817a.

94 HvH inv. nr. 5258.4 dossier Van Luyt, 1658.

95 HvH inv. nr. 5253.11 dossier Jhonson, 1655; HvH inv. nr. 5290.6 dossier Dohna, 1671.

ben.⁹⁶ Kapitein Kier daagde in 1658 overste Fucx uit de volgende dag naar de Maliebaan te komen met twee degens waaruit Fucx zelf zou mogen kiezen.⁹⁷

Secondanten

Bij vijf van de tweeëntwintig duels is geen informatie beschikbaar over het al dan niet aanwezig zijn van secondanten. In dertien gevallen werd minstens één van de duellisten bijgestaan door één of meer als zodanig aangeduide ‘secondes’ (vrienden of kennissen) of knecht(en). Het duel tussen de graaf van Dohna en Jan van der Mijle, dat op 26 oktober 1671 ’s avonds om een uur of elf in het Haagse Bos plaatsvond, werd zowel door secondanten als knechten bijgewoond. Vier knechten lichtten met brandende toortsen het strijdtoneel bij.⁹⁸

Secondanten moesten toezien op een ordelijk verloop van het duel. Als lid van de Raad van State heeft stadhouders Willem II er ooit voor gepleit de strafbaarheid van secondanten op te heffen, in de overtuiging dat hun aanwezigheid het duellieren minder gevaarlijk maakte.⁹⁹ Het kwam echter nogal eens voor dat de secondanten zelf bij het gevecht betrokken raakten. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij het duel tussen de graaf van Dohna en Jan van der Mijle. Ook tijdens het duel op 14 juli 1657 tussen de Zweedse edelman Gustavus Sparre en kapitein d’Alonne deed zich een dergelijke onregelmatigheid voor. Een op het lawaai afgekomen boswachter verklaarde later te hebben gezien hoe Sparre, d’Alonne en hun secondanten Treuleben en Langerak ‘alle vier seer furieuselick vochten’. Later zou Langerak Treuleben ervan beschuldigen hem te hebben aangevallen. Tijdens de vechtpartij liep Langerak verwondingen op die hij allesbehalve manmoedig incasseerde. Hij was ‘seer lamenterende en krijtende als een kind’ en riep ‘help, help, och Heere, help!’. De chaos werd nog groter toen de ‘knijnhond’ van de boswachter zich stortte op de spiljoen (kleine jachthond) die een van de vechtersbazen had meegebracht. Langerak schreeuwde naar de boswachter: ‘Laet de honden vechten, lieve man, haelt volck om te helpen!’¹⁰⁰

Nog ernstiger misdroegen zich de secondant en de knecht van de Fransman Chevalier de Sion, die op 16 februari 1682 aantrad tegen zijn landgenoot Jacques du Four. Samen met Chevalier de Sion vielen ze op een gegeven moment Du Four aan en doodde hem ter plekke.¹⁰¹

Omstreeks 1800 was het minder gebruikelijk om secondanten in te schakelen. Op die manier dachten duellisten hun kansen tijdens een eventuele rechtszaak te kunnen vergroten:

96 HvH inv. nr. 5601.4 dossier Brender a Brandis, 1800.

97 HvH inv. nr. 5258.11 dossier Fucx/Kier, 1658.

98 HvH inv. nr. 5290.6 dossier Dohna, 1671.

99 B.P. de Beaufort, *Beschouwingen over het tweegevecht* (Utrecht 1881), p. 98.

100 HvH inv. nr. 5256.18 dossier Sparre, 1657.

101 HvH inv. nr. 5333.5 dossier Chevalier de Sison, 1682.

‘Men vecht nu bijkans nimmer, of althans veel zeldzamer, en tenzij men verraad vermoede, met seconden. Men geeft slechts den wenk, zijn partij daar of daar te zullen ontmoeten; buiten die poort, op dat bastion zich te zullen laten vinden. (...) Men geeft aan zulks den naam van *bloote rencontre*, evenals of men op den gemeenen weg moorddadig aangevallen, uit nood zijn leven verdedigen moest’.¹⁰²

Zonder secondanten was het veel gemakkelijker om wanneer het tot een rechtszaak kwam een duel voor een spontane schermutseling te laten doorgaan. Secondanten die hun aanwezigheid bij het duel wilden verklaren door zich als toevallige passanten voor te doen hadden tijdens de verhoren wel wat uit te leggen.

Verloop van het gevecht

De ongeschreven erecode van het duel verbood het inhakken op een tegenstander die zich niet kon verdedigen omdat hij zijn wapen had laten vallen of weerloos op de grond lag. Tijdens een duel op 18 juni 1663 tussen de Fransman Du Plessis en zijn rivaal in de liefde jonkheer Hendrik van Nassau, heer van Ouderkerk aan de IJssel, viel de laatste na enige schermutselingen op de grond en werd vervolgens door Du Plessis beetgepakt. Blijkens een verklaring van Hendrik van Nassau’s knecht, die het duel bijwoonde, ontspan zich toen de volgende dialoog:

‘Du Plessis: Chante ou demande la vie!

Van Nassau: Je ne veux pas chanter ny demander la vie!

Du Plessis: Vous estes trop brave garçon pour vous tuer.

Van Nassau: Tselve is in u macht niet’.

Waarop Du Plessis ‘*Laissions*’ zei en zijn tegenstander losliet. Terwijl Van Nassau opstond maakte Du Plessis hem zijn degen afhandig. Vergeefs eiste Van Nassau zijn wapen terug. Later kreeg hij zijn degen thuisbezorgd.¹⁰³

Een duel *au premier sang* (in het Nederlands bekend als ‘op het eerste bloed’) kon al bij het vloeien van de eerste druppel bloed zonder eerverlies worden beëindigd.¹⁰⁴ In het zeventiende-eeuwse Holland was dit type duel ongebruikelijk, zo niet totaal onbekend. In de achttiende eeuw werd er minder bloed vergoten bij duels. Dat het duel *au premier sang* toen in brede kring bekend was blijkt uit een in 1739 door de Haagse krijgsraad behandeld degenduel tussen Gerrit van Osch en Thomas de Vree. Van Osch wilde op een gegeven mo-

¹⁰² De Vos, *Beantwoording der prijs-vrage*, p. 61.

¹⁰³ HvH inv. nr. 5271.11 dossier Du Plessis, 1663.

¹⁰⁴ Over de rituele betekenis van het bloedvergieten in duels zie: François Billacois, *Le duel dans la société française des XVIe-XVIIe siècles. Essai de psychologie historique* (Parijs 1986), p. 332-337.

ment het gevecht beëindigen ‘waerop Thomas de Vree was antwoordende “Neen, daer moet eerst bloedt sijn” en hebbende alsdan sijne wonden al vegtende bekoomen’.¹⁰⁵ Tijdens het duel tussen de reeds genoemde cadet Jan Brender a Brandis en de klerk Jacobus Ohmstede werd Brender a Brandis als eerste gewond. Ohmstede deed daarna enkele passen achteruit om zijn tegenstander in de gelegenheid te stellen het gevecht te staken, wat deze weigerde. Pas na een tweede verwonding was hij bereid er een punt achter te zetten.¹⁰⁶

In het ruitervedstrijd op pistolen en degenen tussen baron van Luyt, zoon van de graaf van Flo-drop, en jonkheer Van Dorp werd de laatste in beide benen geschoten. Na vervolgens ook nog een steekwond te hebben opgelopen vond Van Dorp het welletjes en verklaarde aan Van Luyt ‘contentement te nemen’. Van Luyt antwoordde ‘dat het best was dat sylieden goede vrunden bleven’. Hij beloofde een chirurgijn naar Van Dorp te zullen sturen en ging zijns weegs. De zwaargewonde Van Dorp werd door zijn knecht uit het zadel gehesen en in een voorbijkomende koets geladen.¹⁰⁷

Tegenover de voorbeelden van ridderlijke duels staan enkele tweegevechten waarin het er allesbehalve sportief aan toeging. Jean d’Argentin kreeg tijdens zijn tweegevecht met Eduard Meurskens twee steken in zijn zij, maar revancheerde zich door Meurskens zo krachtig te treffen dat hij zijn rapier met geweld uit het lichaam van zijn tegenstander moest trekken. Terwijl Meurskens zijn op de grond gevallen rapier wilde oprapen stak d’Argentin hem ‘aleer hy weder op zijn postuij was’ enkele keren met zijn ponjaard. Kort daarop overleed Meurskens aan zijn verwondingen. De toedracht van dit duel is bekend uit getuigenverklaringen van twee jongens die de duellisten uit nieuwsgierigheid naar het Haagse Bos waren gevolgd.¹⁰⁸

Het dodelijk slachtoffer van een ander duel werd door zijn tegenstander achtergelaten met de degen nog in zijn borst.¹⁰⁹ De secondanten in het duel tussen de Franse kapiteins Soullies en Rioles begroeven het lijk van Rioles ter plekke in het Haagse Bos.¹¹⁰ Het duel tussen Drevon en Van Heeckeren, waarbij eerstgenoemde om het leven kwam, wekte grote verontwaardiging onder de Haagse haute volée toen uit de lijkschouwing bleek dat dit gevecht ‘meer na een wreedaardige moort dan een gewoon duel geleek’. Stadhouder Willem V ‘was niet weinig ontevreden’ over de omstandigheden waaronder zijn page om het leven was gekomen.¹¹¹

¹⁰⁵ Archief krijgsraad 's-Gravenhage inv. nr. 65, vonnissen 1680-1740.

¹⁰⁶ HvH inv. nr. 5603.13 dossier Brender a Brandis/Ohmstede, 1800.

¹⁰⁷ HvH inv. nr. 5258.4 dossier Van Luyt, 1658.

¹⁰⁸ HvH inv. nr. 5221.4 dossier d’Argentin, 1616.

¹⁰⁹ HvH inv. nr. 5320.28 dossier Schot, 1679.

¹¹⁰ HvH inv. nr. 5658 vonnis van 2-6-1701.

¹¹¹ De Navorscher 86 (1937), p. 161; Haagsch Jaarboekje (1895), p. 43-44.

Formaliseringsgraad van de duels

De hedendaagse beeldvorming over duels wordt bepaald door de stereotiepe uitbeelding ervan in romans, verhalen, toneelstukken, opera's en films. We zien het duidelijk voor ons: een ruiter in zwierige cape overhandigt het met zwarte lak verzegelde kartel; uitdager en uitgedaagde nemen alle tijd om zich voor te bereiden op een gevecht met een mogelijk noodlottige afloop (testament!); secondanten lopen af en aan in de hoop op de valreep nog een verzoening te bewerken en trommelen een arts of chirurgijn op die direct eerste hulp kan bieden; bij het ochtendkrieken klinkt het geratel van koetsen die naar de afgesproken plek rijden (achter de ruitjes somber gezwijg); na aankomst groeten de combattanten elkaar hoffelijk (*toujours la politesse*) en nemen evenals de secondanten hun posities in (bij pistoolduel: dramatische stappen ter bepaling van de afgesproken onderlinge afstand); volgt de uitwisseling van schoten of het wapengekletter (staaltje van fair play: een van de duellisten laat zijn rapier vallen, de tegenstander reikt 't hem aan); einde van het gevecht (naar keuze: bij eerste druppel bloed – toesnellende secondanten roepen het verlossende 'Halt, bloed!' – of na ernstige verwonding); ratelende koetsen keren huiswaarts (*fade out*).

Is dat scenario ver bezijden de werkelijkheid? Over het algemeen verliepen de negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse duels inderdaad volgens een vast draaiboek. Secondanten en duellisten hielden zich meestal aan de regels die te vinden waren in handzame boekjes en dikke naslagwerken zoals een driedelige *Ratgeber in Ehrenfragen aller Art* (Berlijn, 1909-1911) en het bijna zeshonderd pagina's tellende internationaal georiënteerde handboek *La science du point d'honneur* (Parijs, 1894).¹¹² De uitbreiding, verscherping en codificatie van de regels hangen samen met het in zwang raken van pistoolduels, die veel riskanter waren dan duels op blanke wapens.

Hoe meer het duel was geformaliseerd, des te groter het onderscheid met een gewone vechtpartij met wapens. Strengere voorschriften verhoogden de kans op een eerlijke krachtmeting. Bovendien was met de reglementaire vereiste voorbereidingen de nodige tijd gemoeid, waardoor ruimte werd geschapen voor een afkoelingsperiode die tot annulering van het gevecht kon leiden.

Ook in vroeger eeuwen bestonden dergelijke regels en gewoontes. P. van der Schelling verwijst in zijn vervolg op Van Alkemade's *Behandeling van het kamp-regt* (derde druk 1740) naar 'zekere coustumen, en regels, ontrent het beschouwen der wapenen, en het gewaad der partyen, het staaken van het gevegt, enz. waar van de zorg, en het opzicht aan de seconden meestal werd aanbevolen'.¹¹³ Helaas treedt hij daarover niet in details. Een van de bekendste Nederlandse etiquetteboeken uit de achttiende eeuw, *Het groot ceremonie-boek der beschaafde zeden* van C. van Laar (Amsterdam, 1755), was dan weliswaar onder anderen bestemd voor 'heeren van den deegen'(edelen en hoge militairen) maar die vonden daarin

¹¹² A. Croabbon (pseudoniem van A. Corbabon), *La science du point d'honneur* (Parijs 1894) verwijst op p. 400 onder het kopje 'règles du duel en Hollande' naar Joachim (pseudoniem), *Gids in zaken van eer voornamelijk ten dienste van officieren (...)* (Hoorn [1889]).

¹¹³ Van Alkemade en Van der Schelling, *Kamp-regt*, p. 451.

niet hoe ze zich bij een duel moesten gedragen. Integendeel, duelleren wordt in dit etiquetteboek als een ‘doemwaardige gewoonte’ bestempeld.¹¹⁴

Kenmerkend voor een duel met een hoge formaliseringsgraad zijn een schriftelijke uitdaging, een ruime interval – minstens enkele uren – tussen uitdaging en duel, procedures voor de keuze van de te gebruiken wapens, de aanwezigheid van secondanten en een dokter of chirurgijn, regels voor een ordelijk verloop en duidelijke afspraken over het moment waarop het gevecht beëindigd moet worden (bijvoorbeeld ‘op het eerste bloed’).

Getoetst aan die criteria was de formaliseringsgraad van de onderzochte duels over het algemeen laag. Doorgaans werd volstaan met een mondelinge uitdaging, niet zelden volgde het gevecht direct op de ruzie die er de aanleiding van vormde, in veel gevallen ontbraken er secondanten en wanneer die er wel waren namen ze soms deel aan het gevecht, tegenover ridderlijke duels stonden brute slachtpartijen en meestal bestonden er geen afspraken over het over het moment van beëindiging. Tussen een loepzuiver formeel duel en een informele schermutseling lag een groot grijs gebied. Het onderscheid tussen die twee viel vaak moeilijk te maken. Ook het Hof van Holland had daar een harde dobber aan.

Gerechtig vooronderzoek

De staatkundige structuur van de Republiek maakte het misdadigers betrekkelijk makkelijk aan berechting en straf te ontkomen. Op strafrechtelijk gebied werkten de soevereine gewesten nauwelijks samen en van internationale uitlevering was al helemaal geen sprake. Wanneer een misdadiger erin slaagde het gewest waarin de misdaad was gepleegd te ontvluchten was hij normaliter veilig. Tegenover zware straffen stond een kleine pakkans.

In achttien van de zevententwintig door het Hof behandelde duels konden de verdachte duellisten of uitdagers wegens voortvluchtigheid niet worden verhoord en moest het Hof een verstekvonnis wijzen. In twee van die achttien gevallen liet de verdachte wel iets van zich horen. Martinus van Westrenen, aangeklaagd wegens belediging van de Staten van Holland en uitdaging tot een duel, had de wijk genomen naar Woerden, de Hollandse stad die het dichtst bij de grens met Utrecht lag. Van daaruit diende hij bij de Staten van Holland een rekest in om zijn spijt over het gebeurde te betuigen.¹¹⁵ De koetsier Gerrit Geerlich stuurde vanuit zijn toevluchtsoord, het Gelderse Fraterswaard, een schriftelijke verklaring naar het Hof waarin hij zijn lezing over het gevecht met Jan Lijders gaf.¹¹⁶

Bij twaalf van de dertien duels met dodelijke afloop sloeg de overwinnaar op de vlucht, zonder dat hij later kon worden gearresteerd. De zwaar getroffen Jan van der Mijle overleed pas zeventien dagen na het duel. Op zijn ziekbed werd hij bewaakt en stevig aan

¹¹⁴ C.v.L., *Groot-ceremonieboek*, p. 470.

¹¹⁵ HvH inv. nr. 5253.20 dossier Van Westrenen, 1655.

¹¹⁶ HvH inv. nr. 5444.1 dossier Geerlich/Lijders, 1740.

de tand gevoeld.¹¹⁷ Secondanten in duels met dodelijke afloop namen meestal eveneens de wijk, zodat ze niet konden worden gehoord en berecht. Van de negen tweegevechten waarbij geen doden vielen verschenen in drie gevallen beide duellisten voor het Hof.

In duelszaken stond het Hof voor de opgave om te bewijzen dat het gevecht in kwestie geen toevallige rencontre maar een formeel duel was geweest. Soms viel dat makkelijk aan te tonen, in het bijzonder wanneer er een kartel of ander schriftelijk bewijs van uitdaging was. Meestal moest het Hof zich echter behelpen met getuigenverklaringen. Getuigen die de verdachte welgezind waren hadden sterk de neiging om feiten die op een formeel duel wezen te verdoezelen of glashard te ontkennen. Bij de verhoren gingen de gecommiteerden van het Hof naarstig op zoek naar aanwijzingen voor een formeel duel, zoals de aankoop van pistolen in de dagen voorafgaand aan het gevecht.¹¹⁸ Ook werd gelet op voorbereidingen tot een snelle aftocht na het duel en het transporteren van eventuele slachtoffers, bijvoorbeeld het lenen van paarden of het huren van koetsen.¹¹⁹ Verder was het Hof sterk geïnteresseerd in getuigenverklaringen over de kleding die de verdachten van een duel tijdens het gevecht droegen. Duellisten trokken alvorens te gaan vechten bovenkleding zoals mantel of wambuis uit, niet alleen met het oog op de bewegingsvrijheid maar ook om te laten zien dat zij geen verborgen wapens bij zich hadden of iets droegen – bijvoorbeeld sleutels of een beurs – waarop slagen konden afketsen. Wanneer die staat van ontkleding aan de hand van getuigenverklaringen kon worden vastgesteld, gold dat als een zeer sterke aanwijzing voor een opzet op duellieren. De knecht van Hendrik van Nassau beweerde in een poging om zijn meester te sauveren dat deze had gevochten ‘sonder wambais ofte ijert anders aff te leggen’.¹²⁰ Tijdens het proces tegen Pieter Gassinjet, die vanwege zijn verwondingen naar een boswachterswoning was overgebracht, legde de boswachter de belastende verklaring af dat hij de verdachte in zijn hemd had aangetroffen.¹²¹

Militairen waren over het algemeen bereid hun van duellieren beschuldigde collega dekking te geven. Gassinjet beweerde tijdens zijn verhoor dat zijn zware hoofdwond was veroorzaakt door een val in een scherp voorwerp. De legerchirurgijn die hem in de boswachterswoning had verbonden bevestigde tijdens het gerechtelijk vooronderzoek die verklaring: ook tegen hem had Gassinjet gezegd dat hij in een scherp voorwerp was gevallen. Maar tegen collega-militairen vertelde de chirurgijn een heel ander verhaal. Van Gassinjet zelf had hij gehoord dat het hem niet was gelukt de sabelslagen tijdens zijn duel met ritmeester Klamberg goed te pareren.

Aan de camouflagebereidheid van vrienden, kennissen en collega's waren wel grenzen. Toen luitenant Cassin hoorde hoe zijn collega Chevalier samen met zijn secondant en knecht zijn tegenstander Du Four had afgeslacht was hij hoogst verontwaardigd. Tegenover het Hof verklaarde Cassin

117 HvH inv. nr. 5290.6 dossier Dohna, 1671.

118 HvH inv. nr. 5256.18 dossier Sparre, 1657.

119 HvH inv. nr. 5256.18 dossier Sparre, 1657; inv. nr. 5285.12 dossier Turck, 1670; inv. nr. 5370.24 dossier Oxenstierna, 1699.

120 HvH inv. nr. 5271.11 dossier Du Plessis, 1663.

121 HvH inv. nr. 5617.9 dossier Gassinjet, 1800-1802.

‘que s’il [=Chevalier] avoit tué a la facon que nous dison honneste i auroy peut estre trouvé des moyens pour luy donné toute les satisfaction imaginable mais que pour un sellerat [=scelerat] qui fait un assassin il est obligé de paiyer de son corps et de son bien selon le droit de iustice’.¹²²

In de zaak tegen de graaf van Dohna werd het Hof niet alleen tegengewerkt door de twee secondanten – die in tegenstelling tot de graaf wel gehoor gaven aan de dagvaardingen – maar ook door de dodelijk getroffen Jan van der Mijle, die het duel zeventien dagen overleefde. Uiteindelijk legde Van der Mijle op zijn sterfbed een bekentenis af waaruit bleek ‘dat dit geen rencontre maar een formeel geappointeert duell is geweest’.¹²³ Tevoren had Van der Mijle het doen voorkomen dat het ging om een toevallige vechtpartij. De zaak was extra gecompliceerd omdat de geraadpleegde medici en chirurgijns – tientallen in totaal – het er niet over eens waren of Van der Mijles dood rechtstreeks dan wel indirect in verband stond met de toegebrachte verwondingen. Was dat laatste het geval, dan kon de graaf van Dohna alleen het toebrengen van verwondingen (‘vulneratio’) ten laste worden gelegd – een composibel delict – en geen doodslag (‘non de occiso’).¹²⁴

Aanklacht en vonnis

Wanneer de procureur-generaal niet in staat was zijn vermoeden tot een vooraf beraamd, door beide partijen overeengekomen gevecht overtuigend te bewijzen, kon hij altijd nog gebruik maken van een achterdeurtje in het duelleerplakkaat uit 1657. Aan het slot daarvan wordt namelijk de mogelijkheid geopend om een rencontre te berechten als ware het een duel.¹²⁵ De procureur-generaal in het proces tegen luitenant Willem Turck voerde in zijn intendit zelfs aan dat het plakkaat van 1657 zich voornamelijk tegen het vechten zelf richt en stelde de uitdaging daaraan ondergeschikt. Op die manier rechtvaardigde hij de toepassing van het plakkaat op een gevecht dat duidelijk geen formeel duel is geweest. Volgens zijn aanklacht was de toedracht als volgt. Op 2 april 1670 omstreeks zes uur ’s avonds maakte Reindert van Haeften, evenals Turck een Gelders edelman, een wandeling in de Maliebaan samen met Turck, enkele andere heren en drie dames. Van Haeften, die met de dames voorop liep, werd opeens van achteren door Turck aangevallen, wat hem dwong zijn degen te trekken om zich te verdedigen. Tot drie keer toe werden de vechtenden door omstanders gescheiden.¹²⁶

122 HvH inv. nr. 5333.5 dossier Chevalier de Sison, 1682.

123 HvH inv. nr. 5290.6 dossier Dohna, 1671.

124 HvH inv. nr. 5290.6 dossier Dohna, 1671; Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, dl. 2, p. 301, 303, 345.

125 Cau, *Groot-placaetboek*, dl. 2 (’s-Gravenhage 1664), kol. 462. Vgl. ook het advies van procureur-generaal C.F. van Maanen inzake het rekest van Jan Brender a Brandis om door het Hof in subsidie te worden ontvangen (HvH inv. nr. 5601.4 dossier Brender a Brandis, 1800). Van Maanen bespreekt hierin de implicaties van de genoemde bepaling aan het slot van het plakkaat.

126 HvH inv. nr. 5285.12 dossier Turck, 1670. Onder de achttiende-eeuwse strafvonnissen van de Haagse vierschaar komt behalve het eerder genoemde duel met dodelijke afloop nog een ander ‘duel’ voor. Het vonnis verwijst naar ’s lands wetten en plak-

De geschetste omstandigheden – de aanwezigheid van enkele dames, geen enkele aanwijzing voor een uitdaging – vallen moeilijk te rijmen met een vooraf door beide partijen overeengekomen duel. Integendeel, Van Haeften lijkt nolens volens in het gevecht te zijn betrokken. Hij ging trouwens vrijuit in deze zaak. Wellicht heeft de procureur-generaal het plakkaat van 1657 in stelling willen brengen omdat de hondsbrutale Turck door het Hof in 1667 wegens gewelddadigheden tegen een deurwaarder al tot eeuwige verbanning was veroordeeld. Hoe dan ook, de behandeling van deze duelzaak is zeer uitzonderlijk. In alle overige aanklachten leverden de procureurs-generaal het bewijs dat er sprake was van een formeel duel of ze lieten het onderscheid tussen duel en rencontre rusten.

Naar hedendaagse terminologie maakt een duellist die zijn tegenstander doodt zich schuldig aan doodslag met voorwaardelijke opzet, tenzij het duel werd aangegaan op leven en dood (in welk geval er sprake is van voorbedachte raad en opzet op levensberoving). Zeventiende- en achttiende-eeuwse aanklagers en rechters splitsten delicten tegen het leven niet uit. In de vraag of een duellist die zijn tegenstander had gedood of zwaar verwond wel of geen opzet tot doodslag c.q. het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel kon worden verweten verdiepten zij zich niet of nauwelijks. Termen als ‘moord’, ‘doodslag’, ‘manslag’ en ‘nederslag’ werden door elkaar gebruikt.¹²⁷

Van vijf zaken (duels en uitdagingen daartoe) is noch een intendit noch een vonnis gevonden, wat erop wijst dat ze zijn geseponeerd of gecomposeerd.¹²⁸ In twee gevallen is alleen het intendit overgeleverd. Van de twintig zaken waarvan we het vonnis kennen betreffen er zestien veroordelingen bij verstek.

De zaak tegen Jean d’Argentin (1616) is de enige waarin het Hof de doodstraf heeft opgelegd. In principe kon het Hof dat alleen doen wanneer de verdachte had bekend.¹²⁹ Afgezien van d’Argentin, die na zijn arrestatie een bekentenis aflegde, werden alle combatanten in een duel met dodelijke afloop na vier keer te zijn gedagvaard bij verstek veroordeeld tot eeuwige verbanning uit Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht, met dien verstande dat zij bij een eventuele latere arrestatie alsnog de doodstraf zouden krijgen. Verder werden al hun bezittingen verbeurd verklaard. De straffen voor duellisten die hun tegenstander niet hadden gedood varieerden tussen twee en achttien jaar, al dan niet in combinatie met ontzetting uit overheidsfuncties en een geldboete.

Van de secondanten in duels met een dodelijke afloop werd er één veroordeeld tot eeuwige verbanning plus een boete van duizend gulden en verlies van zijn ambt (ontslag uit militaire dienst). Negen anderen kregen straffen variërend tussen twee en twaalf jaar ver-

katen ‘op het stuk van de duellen’. Uit de beschrijving blijkt echter duidelijk dat het hier een ordinair dronkenmansgevecht betrof. Voorzover uit de beschrijving is op te maken vocht de een met blote handen en de ander met een mes. Allermindst een formeel duel dus (Van Weel, ‘Haagse Vierschaar’, noot 102, p. 177-178; Gemeentearchief ’s-Gravenhage/Oude rechterlijke archieven inv. nr. 109, vonnis 14-7-1763).

¹²⁷ Vgl. Van Weel, ‘Haagse Vierschaar’, p. 151.

¹²⁸ Over het componeren in duelsaken zie Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, dl. 2, p. 303 en het advies van procureur-generaal Van Maanen in HvH inv. nr. 5601.4 dossier Brender a Brandis, 1800 (vgl. noot 125).

¹²⁹ Marie Charlotte le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (diss. Leiden 2001), p. 213.

banning. Drie secondanten werden niet veroordeeld. Een van hem was baron van Langerak, de huilebalk in het duel Sparre/d'Alonne. In tegenstelling tot de secondant van de tegenpartij, Treuleben, was hij niet op de vlucht geslagen. Tijdens zijn verhoor voerde Langerak ter zijner decharge aan dat zijn aanwezigheid bij het duel alleen had gediend 'om tot het uijterste toe de voornoemde twee querellerende personen te assopiëren'.¹³⁰

In de vijf uitdagingszaken werd twee keer een vonnis gewezen. De al meermalen genoemde Martinus van Westrenen kreeg een verbanning van tien jaar opgelegd wegens uitdaging in combinatie met majesteitsschennis. In zijn aanklacht kwalificeerde de procureur-generaal het uitschelden van de Staten van Holland als een crimen laesae majestatis. Hij plaatste deze belediging in het ruimere verband van de tegen de Staten gerichte 'seer factieuse discoursen ende lasterlijcke propoosten' die de laatste tijd hand over hand toenamen.¹³¹

Voor de Brabander Querenaing, die drie kartels had verstuurd, luidde het vonnis eeuwige verbanning terwijl bovendien het aangetroffen kartel en de in de Haagse binnenstad gevonden smaadbiljetten in het openbaar zouden worden gelacereert (lacereren=(ver)scheuren).¹³² In de twee bewaard gebleven biljetten zijn inderdaad scheuren aangebracht (afb. 3).

Gratieverlening

De ter dood veroordeelde d'Argentin kreeg van prins Maurits gratie, dit zeer tegen de zin van het Hof dat met een snelle tenuitvoerlegging van het vonnis een afschrikwekkend voorbeeld had willen stellen. Tijdens het vooronderzoek had Maurits – de president van het Hof – al geprobeerd om d'Argentins berechting over te hevelen naar de krijgsraad. Het Hof weigerde daaraan mee te werken omdat het delict in kwestie niet militair was 'maar alleenlyck een uitvoeringe van sijne [= d'Argentins) particuliere passien'. Maurits voerde voornamelijk politieke argumenten aan voor de gratieverlening. De Franse ambassadeur had zich persoonlijk sterk gemaakt voor d'Argentin, een edelman. De Franse koning mocht niet gebruuskeerd worden: die betaalde immers uit eigen zak het Franse regiment waartoe d'Argentin behoorde.¹³³

Uiteindelijk haalde het Hof bakzeil, ook al omdat het 'in goede eenicheyt ende correspondentie' wilde blijven met zijn president. Wel legde het naar aanleiding van deze zaak een aantal vragen aan de Staten van Holland voor, onder andere over de vrijheden die Maurits zich bij de gratieprocedure had gepermitteerd.¹³⁴ Een delicate kwestie, ook al omdat

¹³⁰ HvH inv. nr. 5256.24 dossier Treuleben, 1657.

¹³¹ HvH inv. nr. 5253.20 dossier Van Westrenen, 1655.

¹³² HvH inv. nr. 5290.14 dossier Querenaing, 1671.

¹³³ HvH inv. nr. 386 missive van het Hof aan de Staten van Holland 7-10-1616.

¹³⁴ De Staten stelden een commissie in om met Maurits over deze kwesties te overleggen. Over dit onderhoud is verder niets bekend (Nationaal Archief/Archief Staten van Holland inv. nr. 49, Resoluties Staten zitting 28-11 t/m 22-12-1616, p. 40).

werd betwist dat de stadhouder van Holland naast de Staten bevoegd was tot het verlenen van gratie.¹³⁵

De Staten van Holland kondigden in het plakkaat van 1657 aan nooit remissie of pardon aan een duellist te zullen geven, wie er ook voor hem zou interveniëren.¹³⁶ Later hebben ze toch water bij de wijn gedaan, zoals blijkt uit de pardonnering van duellisten in 1672 (graaf van Dohna) en 1673 (Willem van der Goes). Intussen was er een *modus vivendi* gevonden voor de gratieprocedure. Het Hof bracht een advies uit, waarna stadhouder en Staten ieder afzonderlijk hun fiat aan de verlening van het pardon moesten geven.¹³⁷

De graaf van Dohna, die in maart 1672 tot eeuwige verbanning was veroordeeld, kreeg ruim een half jaar later gratie.¹³⁸ Van der Goes moest er aanzienlijk langer op wachten: pas twintig jaar na zijn vlucht naar het buitenland keerde hij in de schoot van zijn familie terug. Na de inwilliging van het gratieverzoek liet Adriaan van der Goes de stadhouder polsen of zijn broer hem soms van dienst kon zijn door ‘een of ander raers’ uit zijn ballingsoord Wenen mee te brengen. Willem III wimpelde dat aanbod aanvankelijk af omdat ‘het naer corruptie soude smaecken’, maar gaf bij nader inzien te kennen het wel op prijs te zullen stellen wanneer Willem eens zou willen uitkijken naar enkele Hongaarse eenden voor zijn collectie exotische vogels.¹³⁹

Behandeling van dode duellisten

Voor dodelijke slachtoffers van duels had het plakkaat uit 1657 postume straffen in petto. Was de gesneuvelde niet de uitdager dan mocht zijn lijk alleen ‘s avonds of ‘s nachts worden begraven, zonder vertoon van blazoenen of familiewapens en alleen vergezeld door de dragers. Met zo’n schamele uitvaart moest bijvoorbeeld de familie van de twintigjarige Jan van der Mijle genoegen nemen. Als we Adriaan van der Goes mogen geloven bracht de afwezigheid van wapens en ceremonieel in dit geval ‘geen swaricheyt’ met zich mee omdat de overledene ‘de leste van die familie’ was.¹⁴⁰

Wanneer de dode de uitdager tot het duel of de veroorzaker van de daaraan ten grondslag liggende ruzie was geweest, diende volgens het plakkaat uit 1657 zijn lijk op het schavot aan een paal ‘ofte op andere schandelijke maniere voor alle de wereldt ten toon gestelt, ofte tot een spectacul ghelaten worden’.¹⁴¹ Het plakkaat uit 1684 op het duelleren door militairen is op dit punt nog iets specifieker: artikel 9 bepaalt dat het lijk aan de galg

135 Van Alkemade en Van der Schelling, *Kamp-regt*, p. 459-467.

136 Cau, *Groot placaet-boeck*, dl. 2, kol. 461.

137 Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, dl. 2, p. 455-459.

138 Aldaar, dl. 2, p. 412, 421, 501.

139 Aldaar, dl. 1, p. XVII.

140 Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, dl. 2, p. 345. Jan van der Mijle was op het moment van zijn overlijden de laatste mannelijke nakomeling van Petronella van Wassenaar en wijlen Adriaan van der Mijle (D. van Duijn, ‘De nakomelingen van Oldenbarnevelt’, in: *Nederlandse Leeuw* 85 (1968), kol. 382-414; aldaar, kol. 386).

141 Cau, *Groot-placaetboeck*, dl. 2, kol. 461.

moet worden gehangen.¹⁴² De weduwe Van der Mijle heeft nog een paar dagen in spanning gezeten of het lijk van haar zoon op het schavot zou terechtkomen.¹⁴³ Minstens vier dodelijke slachtoffers in Haagse duels zijn blijkens de processtukken de uitdager geweest. Wat er precies met hun lijken is gebeurd viel niet te achterhalen. Vermoedelijk hebben ze, net als hun eerder genoemde Middelburgse *partners in crime*, met één been aan de galg gebundeld.

¹⁴² Aldaar, dl. 4, kol. 162.

¹⁴³ Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, dl. 2, p. 301, 303.

VERLEKKERD OP GEITENMELK EN EEN KALKOENHOEDSTER

OVER DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE WET VAN 6 APRIL 1847¹

Dat de grondwet van het jonge België veel vrijheden bevatte, is welbekend.² Eén van de belangrijkste speerpunten van die constitutie was de vrijheid van meningsuiting.³ Die werd nog extra gespecificeerd door de vrijheid van drukpers expliciet te waarborgen. De afkeer van de strenge repressie van de Zuidelijke oppositiepers onder Willem I⁴ had gezorgd dat de persvrijheid bijzondere garanties kreeg.⁵ Censuur, borg of andere preventieve maatregelen werden verboden, en voor de strafrechtelijke verantwoordelijkheid werd een getrap systeem geïnstalleerd.⁶ De beoordeling van politieke en persmisdriven kwam niet toe aan beroepsrechters, maar aan een jury.⁷

De grondwetgever oordeelde dat de perswetgeving meer dan enkel constitutionele bepalingen verdiende. Er moesten specifiekere regels komen om de persvrijheid te reguleren. Toen op 7 februari 1831 de Grondwet werd afgekondigd, besloot die met de mededeling dat er voor sommige zaken een afzonderlijke wet moest komen, onder meer voor de pers en de jury.⁸ Op 20 juli 1831 vaardigde de Volksraad,⁹ net voor ze uiteen ging, een decreet op de pers uit, waarin de meest repressieve Hollandse perswetten afgeschaft werden en de nieuwe perswetgeving werd uitgewerkt.¹⁰ De procedure voor de vervolging van politieke en persmisdriven was de dag ervoor geregeld in het jurydecreet.¹¹ De leden van de constituanten beseften dat niet alles op punt stond en decreteerden dat de volgende legislatuur het persdecreet moest herzien.¹² Dat gebeurde nooit; het decreet is nog steeds ten dele van kracht.¹³

De rechtspraktijk van het jonge België toonde verschillende onvolkomenheden in de

1 Met dank aan Jos Monballyu, Fred Stevens en Gustaaf Janssens voor hun commentaren en inlichtingen.

2 Voor een opmerkelijke nuancering van het vermeende progressieve karakter van deze constitutie, zie: A. De Dijn, 'In overeenstemming met onze zeden en gewoonten. De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie (1815-1830)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CXVII (2002) 1, p. 25-45.

3 Art. 14 GW (huidig art. 19).

4 A. Vermeersch, 'Willem I en de pers in de Zuidelijke Nederlanden, 1814-1830', in: C. Tamse, en E. Witte (ed.), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel 1992), p. 310-321.

5 Voor een contemporaine bespreking: H. Schuermans, *Code de la presse ou commentaire du décret du 20 juillet 1831 et des lois complémentaires de ce décret* (Brussel 1861, en Brussel 1881).

6 Art. 18 GW (huidig art. 25).

7 Art. 98 GW (huidig art. 150).

8 Art. 139 GW. Pers en jury stonden bovenaan de lijst.

9 Over de terminologische verantwoording van de begrippen Volksraad en Hoofdbewind, in plaats van de algemener gebruikte termen Nationaal Congres en Centraal Comité: M. Magits, *De Volksraad en de opstelling van de Belgische Grondwet van 7 februari 1831. Een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van de Belgische Konstitutie*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, V.U.Brussel, 1977, XIII-XV.

10 Decreet 20/07/1831 (voortaan aangeduid als 'persdecreet'). *Bulletin officiel des décrets du Congrès national de la Belgique et des arrêtés du pouvoir exécutif*, 1831, nr. LXXIV, p. 840-845.

11 Decreet 19/07/1831 (voortaan aangeduid als 'jurydecreet'). *Bulletin officiel des décrets du Congrès national de la Belgique et des arrêtés du pouvoir exécutif*, 1831, nr. LXXV, p. 852-861.

12 Art. 17 persdecreet.

13 Een wet van 19 juli 1832 verlengde de geldigheid van het persdecreet tot 1 mei 1833, een wet van 6 juli bevestigde het decreet voorgoed vanaf 17 juli 1833. *Pasinomie*, 1831-32, p. 403 en 1833, p. 174-175.

perswetsgeving, zowel procedureel als inhoudelijk. Een opvulling van die juridische leemtes drong zich op. Een van de eerste belangrijke wijzigingen¹⁴ van de perswetsgeving kwam er naar aanleiding van een concreet voorval. Toen enkele satirische geesten die met Leopold I gespot hadden voor het gerecht moesten komen maar vrijuit gingen, schoot de politiek in actie en maakte werk van de wet van 6 april 1847. Deze bijdrage behandelt de achtergronden van het proces en de wetgevende reactie die erop volgde.¹⁵

1 Spotten met Leopold I

In het najaar van 1846 werd in de satirische oppositiepers een spotcampagne opgezet tegen Leopold I. De onvrede die dit wekte bij gerecht en politiek zou er al snel voor zorgen dat het liberale Belgische persregime enkele significante inhoudelijke restricties kreeg opgelegd. Toch was dit niet de eerste keer dat de vorst het voorwerp van spot en satire was. Sinds Leopold I Koning der Belgen was, hadden verschillende oppositiebewegingen hun ongenoegen over hem geuit. De belangrijkste bezwaren tegen Leopolds koningschap waren zijn buitenlandse origine en de weelde waarin hij, op kosten van de arme belastingbetaler, leefde. De republikeinse sympathieën werden er vaak niet minder om.¹⁶

In de nazomer van 1846 verbleef Leopold in Tirol. De alpenlucht moest zijn sukkelende gezondheid goed doen. De exclusieve kuur deed de vorst deugd, zo getuigde hij, maar kon niet alle kwaaltjes wegnemen:

‘L’air des montagnes commence à me faire beaucoup du bien, mais je n’ai pu me débarrasser d’un rhume compliqué.’¹⁷

Het hooggebergte was een bron van inspiratie voor de satirische pers. Het Franse maandblad *Le Charivari* nam de gezondheidskuur van de Belgische vorst gretig op de korrel.¹⁸ In ‘Le lait de chèvre appliqué au régime constitutionnel’ werd Leopold voorgesteld als een lekkerbek, meer bepaald een liefhebber van geitenmelk. Hij was een verwend man zonder al te veel verplichtingen die zich zonder schroom te goed kon doen aan de geneugten van

14 De wet van 25 juli 1834 had de orangistische propaganda verboden en was opgeheven met het verdrag van de XXIV artikelen tussen België en Nederland in 1839. T. Luykx, ‘Over de orangistische pers in België’, in: *Album Prof. Dr. K. Baschwitz* (Amsterdam 1956), p. 12-25.

15 Enkele elementen uit voorliggend artikel komen ook beknopt aan bod in: M. Debaere, *De pers voor de jury. Persprocessen voor het Hof van Assisen van Brabant, 1830-1847*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven, 1986.

16 Leopold kreeg eerst aanvallen te verduren van orangistische signatuur, later ook uit het meetingmilieu en de satirische pers in het algemeen. C. Bötting, *On rira toujours. De Brusselse satirische pers in de jaren 1830-1870*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven, 1993, p. 50-52.

17 Brief Leopold aan d’Anethan, 16/09/1846. Papieren d’Anethan, Ministerie van Buitenlandse Zaken, microfilm 530, nr. 526.

18 Het Parijse blad *Le Charivari* (1832-1882) verwees met zijn naam naar het middeleeuwse gebruik waarbij het volk protesteerde door op potten en pannen te slaan. De vele karikaturen, onder meer van de beroemde lithograaf Honoré Daumier (1808-1879), legden de basis voor een internationale reputatie, met een internationale bloei van ‘charivarische’ bladen tot gevolg. U. Koch en P.-P. Sagave, *Le Charivari : die Geschichte einer Pariser Tageszeitung im Kampf um die Republik (1832-1882)* (Keulen 1984). Ook in België was er *Le Charivari belge* (1854-1859), dat zowat de opvolger werd van *L’Argus* (1845-1853).

het leven. Maar niet iedereen gunde de vorst een luilekkerleven. Tijdens de moeilijke economische tijden van de tweede helft van de jaren 1840 was zijn onbezorgde levenswandel een doorn in het oog van hen die het moeilijk hadden.¹⁹

De Brusselse drukker Pierre Armand Parys nam het artikel van *Le Charivari* op in zijn blad *L'Argus* van 27 september 1846 en voegde enkele scherpe zinnen toe. De vorst was volgens hem een onvermoeibaar parasiet: nadat hij in Tirol eerst alle geitenmelk opgesoupeerd had, kon hij naar België terugkeren om het geld van de arme belastingbetaler te verbrassen.²⁰ Wat hij op de troon deed, was een ordinaire komedie.²¹ In de editie van 18 oktober 1846 stond de vorst in *L'Argus* opnieuw voor joker: volgens het blad was het niet toevallig dat 'Cobourg' bijna een anagram was van 'gros bouc'.²² Vier dagen later verscheen in hetzelfde blad onder de titel 'Le lait de chèvre ou le roi têteur' een liedjestekst waarin bezongen werd hoe de koning van geit naar geit holt, zonder ooit het hoofd te verliezen:

'Têtez, têtez, brave Cobourg,
La chèvre qui fait votre amour
[...]
Avec chette chèvre si chère
Vous pouvez encore être père
[...]
Il court de chevrette en chevrette
Et jamais il ne perd la tête.'²³

De beeldspraak van de berggeit werd niet alleen in *L'Argus* gebruikt. Ook de Brusselse boekenventer Charles Verrassel vond het een leuk thema. Hij bedacht een prent waarop de vorst zich in officierskostuum laafde aan de melk van een ezelin, die getooid was met een vrouwenhoofd. Boven de tekening stond te lezen dat er een probate remedie was voor iedereen met gezondheidsproblemen. Alle beroemde geneesheren adviseerden het voorbeeld van een 'illustre voyageur' te volgen: geiten- of ezellinnenmelk gaan drinken in Zwitserland. Onderaan de prent gaf Leopold zijn commentaar op de kuur. Hij deed dat weliswaar in het Frans, maar kon blijkens zijn accent toch zijn Duitse afkomst niet verloochenen:

19 De mechanisering van de textielnijverheid en de opeenvolgende mislukte aardappeloogsten tekenden de economische crisis van de tweede helft van de jaren 1840. Over de impact van de crisis op de publieke opinie: G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997), p. 77-119.

20 'Lorsque Léopold aura suffisamment sucé le lait des chèvres du Tyrol, il reviendra sucer l'argent des contribuables, c'est un homme infatiguable'. *L'Argus*, 27/09/1846.

21 'Léopold est allé en Tyrol prendre du lait de chèvre pour se rétablir la poitrine; on prétend en effet, qu'il a la poitrine aussi abimée qu'un comédien qui monterait sur les planches depuis 40 ans: la comparaison est juste: seulement ce n'est point sur les planches, mais sur le trône que Léopold joue la comédie'. *L'Argus*, 27/09/1846.

22 *L'Argus*. 18/10/1846.

23 *L'Argus*. 22/10/1846.

Volgens de karikatuur 'Le lait d'anesse', die de Brusselse venter Charles Verrassel had laten maken, draaide de gezondheidskuur van Leopold I om meer dan louter frisse lucht. RABHG, HAB, 850/857, doss. 5, st. 16 bis.

'Tertyfel che ofse teja pocoub diré te mon vie mais chamais comme tan les Suisse che chantez touchour le chanson te Madame Grégoire. A comme l'on tirait comme l'on tirait...'²⁴

De spot aan Leopolds adres beperkte zich niet tot de geitenmetafoor. *Méphistophélès*, het al vaak veroordeelde antiklerikale en satirische blad waaraan de reeds vermelde Parys nog meegewerkt had,²⁵ publiceerde op 22 oktober 1846 het stuk 'La gardeuse de dindons'.²⁶ Het verhaal zelf hield weinig nieuws in; 'La gardeuse d'oies' was een bekend sprookje.²⁷ Niet alleen het verhaal was allegorisch, ook het woordgebruik was ambigu. Een *gardeuse de*

²⁴ *Le lait d'anesse*. RABHG (=Rijksarchief van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest), HAB (=Hof van Assisen van Brabant), 850/857, doss. 5, st. 16 bis.

²⁵ *Méphistophélès* (1831-1862) was een antiklerikaal blad met op het titelblad de afbeelding van een duivel (Méphisto) die een priester aftuigt die de grondwet aan stukken scheurt. J. Demeulemeester, *Méphistophélès: sociale tendenzen in een satirische krant*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.Gent, 1969.

²⁶ *Méphistophélès*, 22/10/1846. RABHG, HAB, 850/857, doss. 2, st. 3.

²⁷ Het sprookje van de gebroeders Grimm verhaalt hoe een prinses door haar kamermeisje gedwongen wordt met haar van kleren te wisselen, zodat de prins aan wie ze uitgehuwelijkt werd het verkeerde meisje tot bruid neemt. De eigenlijke prinses werd ganzenhoedster. Toen de oude koning ontdekte hoe de vork aan de steel zat, kon de prins uiteindelijk toch met de echte prinses huwen.

²⁸ *Trésor de la Langue Française Informatisé*. <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>

dindons was een mooie boerenmeid, een dindon een kalkoense haan en een verwaande betweter.²⁸

Het stuk in *Méphistophélès* was bedoeld voor de goede verstaander: er stonden geen afbeeldingen bij en nergens werd de vorst bij naam genoemd. Drukker Verrassel pakte het minder subtiel aan. Hij bracht een nieuwe karikatuur uit waarin de vorst in de paleistuin van Laken met een vangnetje de kalkoenhoedster achterna joeg. Een priester probeerde de lustige koning in bedwang te houden. In het opschrift, een letterlijk citaat uit *L'Argus*, werd de vorst als een liefhebber van vrouwelijk schoon geportretteerd.²⁹ Dat Leopold een scheve schaats durfde te rijden, was niet helemaal uit de lucht gegrepen: zijn affaire met de jonge juffrouw Claret was een publiek geheim.³⁰

Josse Sacré, een andere Brusselse drukker, sprong ook op de kar van de geitenallegorie. Hij drukte twee *chansonnettes comiques* af met in de hoofdrol 'Popol'. Omdat de vorst tijdens zijn reis met zijn minnares niet snel genoeg geitenmelk kon vinden, laafde hij zich maar aan de blanke boezem van zijn reisgezellin...³¹

2 De aarzelende reactie van het gerecht

Niet iedereen vond de spot met Leopold I amusant. Op 4 november 1846, ongeveer rond de tijd waarop de vorst naar België terugkeerde, gooiden enkele monarchistische sympathisanten de vitrines van Parys en Sacré in.³² Het antwoord van de satirische pers was even streng als laconiek. *Méphistophélès* schreef verontwaardigd dat reactie van de royalisten rijkelijk laat was, en bovendien was plunderen bij de gewone man weinig kies; dat moest men bij de rijken doen.³³ *L'Argus* liet zich evenmin intimideren door het koningsgezinde relletje en herhaalde het geitenrelaas:

'[...]
C'est mardi que l'airain de la garde comique,
Par vingt-un craquemens de son tonnerre étique,
Publira que Cobourg, vrai pasteur de troupeau,
Daigne parler au peuple en gardant son chapeau.
C'est mardi qu'un monarque, amateur de laitage,
De la Suisse quittant le rian pâturage
Et de son Amalthée abandonnant le pis,

²⁹ *La gardeuse de dindons*. RABHG, HAB, 850/857, doss. 5, st. 16 ter.

³⁰ V. Viaene, *Belgium and the Holy See from Gregory XVI to Pius IX (1831-1859)*. *Catholic Revival, Society and Politics in 19th-Century Europe* (Kadoc-studies, XXVI; Leuven 2001), p. 447.

³¹ *Impromptu pour joindre à la caricature de l'anesse*. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk. Het andere, titelloze gedicht ontbreekt in het dossier.

³² Brief procureur des konings Verheyen aan de Bavay, 05/11/1846. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

³³ 'Pillages', *Méphistophélès*, 08/11/1846. RABHG, HAB, 850/857, doss. 5, st. 16 ter.

³⁴ 'Ouverture des chambres', *L'Argus*, 08/11/1846. Akte van beschuldiging, *La Belgique judiciaire*, 14/02/1847, kol. 184-185. Het

fera montre au public de ses traits récrépis;
Ce sera magnifique !
[...]’³⁴

Nu bleek dat een deel van de publieke opinie geschoffeerd was, schoot ook het gerecht in actie. Daar wist men al een tijdje van de spotcampagne, maar aanvankelijk werd vervolging niet opportuun geacht. De correspondentie tussen minister van Justitie d’Anethan³⁵ en procureur-generaal de Bavay,³⁶ reveleert de gerechtelijke en politieke kijk op de impact die de vervolging van de pers op de publieke opinie kan hebben. Toen d’Anethan de Bavay om uitleg vroeg, wees die prompt op het zwakke punt van de perswetgeving. Een vervolging zou volgens hem contraproductief werken. De aandacht zou het schandaal tot veel te grote proporties kunnen opblazen, zeker indien het tot een assisenproces zou komen:

‘Je suis tout disposé, Mr. le Ministre, à poursuivre des images aussi scandaleux, mais je me demande si la poursuite n’augmenterait pas elle même le scandale que l’auteur a voulu atteindre. Je pense que la question est assez délicate pour être sérieusement examinée et j’atteindrai vos ordres avant de commencer une instruction.’³⁷

D’Anethan deelde de mening van de Bavay, maar betreurde dat het Brusselse gerecht niet onmiddellijk had ingegrepen. Procureur des konings Verheyen had hem de problemen meteen moeten signaleren.³⁸ Toen de Bavay twee dagen later de liedjesteeksten van *Sacré* naar het ministerie zond, schreef hij bezorgd dat de hele campagne deel zou kunnen uitmaken van een ruimer complot. *Méphistophélès* had immers in zijn laatste nummer de revolutie aangekondigd voor 27 februari. De procureur-generaal vreesde buitenlandse financiële steun en meende dat de Staatsveiligheid extra waakzaam moest zijn:

‘Je suis loin de croire à la réussite d’un semblable projet, mais lorsque je considère cette masse de mauvais journaux, [...], je ne puis m’empêcher de croire à de sourdes menées qui ont pour but de soulever les populations et d’amener, si on le pouvait, une perturbation générale. Je pense, Mr. le Ministre, que l’administration de la sûreté publique devrait avoir l’oeuil ouvert sur tout cela, et qu’il faudrait expulser impitoyablement et dans le plus bref délai, tous les étrangers qui participent à ces oeuvres scandaleuses. Il importerait peut être aussi de faire le compte de ce que doit coûter chacun des nouveaux jour-

exemplaar van de krant ontbreekt in het dossier.

³⁵ Jules-Joseph d’Anethan (1803-1888) was na een carrière bij het parket verschillende keren minister en ook senaatsvoorzitter, wat hem de titel van minister van staat opleverde. In deze kwestie was hij minister van Justitie in de regering de Theux de Meylandt (1846-1847). *Biographie nationale*, XXIX, kol. 93-96.

³⁶ Charles-Victor de Bavay (1801-1875) bouwde een steile carrière uit bij de staande magistratuur, was onder meer openbaar aanklager in de beruchte zaak ‘Risquons-tout’ (1848). *Biographie nationale*, XXXIV, kol. 48-58; R. Passemiers, *C.V. de Bavay, l’homme de tous les pouvoirs et tous les ministères*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1974.

³⁷ Brief de Bavay aan d’Anethan, 23/10/1846. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

³⁸ Brief d’Anethan aan de Bavay, 27/10/1846. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

³⁹ Brief de Bavay aan d’Anethan, 29/10/1846. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

naux; Ceux qui le rédigent ne possèdent ordinairement rien, et l'argent qu'exige leur service journalier doit provenir de quelque part.³⁹

'Cette circonstance n'autoriserait elle pas à croire que la Hollande paie les nombreux libelles dont nous sommes assaillis chaque jour. C'est une question qu'il serait peut être important de vérifier'⁴⁰

D'Anethan beaamde dat de vreemdelingen die de beledigingen zouden orkestreren, uitgezeten moesten kunnen worden.⁴¹ Op 8 november 1846 besloot hij dat er toch een gerechtelijk onderzoek ingesteld moest worden. De volgende dag viel het gerecht binnen bij de journalisten en de drukkers van de gewraakte stukken. Het onderzoek werd minutieus gevoerd. Om de geografische impact van de campagne te kunnen inschatten, werden rogatoire commissies naar andere steden gestuurd. Uit de geringe resultaten van die commissies bleek dat de campagne een nagenoeg exclusief Brusselse kwestie was.⁴²

'Le Roi tôteur' bleek geschreven door Philippe Wuillot, en Parys had het afgedrukt in zijn blad *L'Argus*. Andere artikels werden in de brievenbus gevonden⁴³ en werden door Deschamps gecorrigeerd, die zelf 'La gardeuse de dindons' geschreven had.⁴⁴ Clement Michaels had het stuk 'Pillages' geschreven, dat Dewallens gedrukt had.⁴⁵ Verrassel bedacht als uitgever zelf zijn karikaturen maar had die laten tekenen door een vreemdeling, in ruil voor enkele franken. 'Le lait d'ânesse' was door Jean-François Loux gedrukt in een oplage van 1050 exemplaren, van 'La gardeuse de dindons' verschenen slechts 100 stuks.⁴⁶ Eén van de *chansonnettes comiques* was van de hand van Pierre Joseph Dudart. Het andere lied beweerde Sacré per post gekregen te hebben. Hij liet één van zijn letterzetters, Martin Maes, de verantwoordelijkheid voor de liedjestekst op zich nemen, zogezegd omdat hij het zelf te link vond. Het onderzoek maakte duidelijk dat Maes slechts een marionet was.⁴⁷ Alle verdachten verklaarden dat het niet de bedoeling was geweest om de vorst te beledigen.

Na het onderzoek kwam de zaak voor de raadkamer van de Brusselse rechtbank van eerste aanleg. De rechters gingen in op het requisitoir van procureur des konings Verheyen en oordeelden dat voor acht van de tien verdachten een verdere vervolging nodig was. Maes en Loux werden buiten vervolging gesteld. Van de eerste was gebleken dat hij niet de ware auteur was van het *Impromptu pour joindre à la caricature de l'anesse d'Arcadie*. De tweede was als steendrukker slechts een uitvoeringsagent van uitgever Sacré en kon dus niet als verant-

40 Brief de Bavay aan d'Anethan, 04/11/1846. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

41 Brief d'Anethan aan de Bavay, 06/11/1846. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

42 Processen-verbaal rogatoire commissies Antwerpen, Luik, Gent. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerde stukken.

43 Periodieken van allerlei slag hadden wel vaker een brievenbus waarin men al dan niet anoniem zijn eigen geschreven bijdrage kon deponeren opdat ze in het blad gepubliceerd zou worden. Deze praktijk bleek in persprocessen vaak een probleem om de auteursvraag op te lossen.

44 Farde Parys, Wuillot, Deschamps. RABHG, HAB, 850/857, doss. 3.

45 Farde Deschamps, Dewallens, Michaëls. RABHG, HAB, 850/857, doss. 2.

46 Farde Loux, Verrassel. RABHG, HAB, 850/857, doss. 5.

47 Farde Sacré, Dudart, Maes. RABHG, HAB, 850/857, doss. 4.

48 Requisitoir procureur des konings, 01/12/1846. RABHG, HAB, 850/857, doss. 1, nr. 7; Ordonnantie Raadkamer, 02/12/1846.

woordelijk beschouwd worden.⁴⁸ Een week later verwees de kamer van inbeschuldigingstelling de acht naar het Brabantse hof van assisen.⁴⁹ Ze werden beschuldigd van het beleiden en lasteren van de persoon van de koning, een inbreuk op art. 3 van het persdecreet.⁵⁰

3 Een opmerkelijke vrijspraak

De zaak kwam op 10 februari 1847 voor de Brabantse jury, hoewel de Bavay nog geprobeerd had de affaire vroeger op de agenda te plaatsen.⁵¹ Het hof besliste meteen dat het proces achter gesloten deuren moest doorgaan. Kennelijk wou men zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan de zaak geven en sensatiezoekers in de rechtszaal vermijden. Wellicht vreesde men vooral journalisten die de pikante details van het proces breed in hun kolommen zouden kunnen uitsmeren. Enkel *La Belgique judiciaire* berichtte over wat zich in de gerechtszaal had afgespeeld.⁵²

Hoewel het verslag het niet aangeeft, kan aangenomen worden dat de verdachten een aparte plaats in de gerechtszaal innamen,⁵³ vergezeld van hun advocaten.⁵⁴ Bij het voorlezen van de akte van beschuldiging, werden niet alleen de feiten die de verdachten ten laste gelegd werden aangehaald, ook de bedenkelijke reputatie van de belangrijkste verdachten werd in de verf gezet.⁵⁵ De Bavay verwees naar de rol die Parys vroeger al gespeeld had in satirische bladen als *L'Argus*, *Méphistophélès* en *Uylenspieghel*,⁵⁶ en de verschillende veroordelingen die hij daarvoor opgelopen had. Van Wuillot werd vermeld dat hij zich in 1838 nog hoogst verontwaardigd getoond had toen hij door het gerecht hoofdredacteur van *Méphistophélès* genoemd werd. Dat hij nu zomaar meewerkte met één van de gewezen spilfiguren van dat blad, was veelzeggend. Ook Deschamps' naam was bezoedeld: in 1835 had hij na gesjoemel ontslag moeten nemen als gemeenteontvanger te Bergen, en raakte in het satirische persmilieu verzeild. De verschillende gebeurtenissen waren het resultaat van duidelijk overleg en moesten daarom op éénzelfde proces behandeld worden. Anderen, zoals

RABHG, HAB, 850/857, doss. 1, nr. 8. De twee kwamen op het proces wel nog als getuigen à charge aan bod. *La Belgique judiciaire*, 14/02/1847, kol. 204-205.

49 Requisitoir procureur-generaal, 08/12/1846. RABHG, HAB, 850/857, doss. 1, niet genummerd stuk; Arrest kamer van inbeschuldigingstelling, 09/12/1846. RABHG, HAB, 850/857, doss. 1, niet genummerd stuk.

50 Art. 3 persdecreet: 'Quiconque aura méchamment et publiquement attaqué soit l'autorité constitutionnelle du Roi, soit l'inviolabilité de sa personne, soit les droits constitutionnels de sa dynastie, [...], ou bien aura, de la même manière, injurié ou calomnié la personne du roi, sera puni d'un emprisonnement de six mois à trois ans.'

51 Brief de Bavay aan voorzitter hof van assisen Brabant Percy, 15/12/1846. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

52 *La Belgique judiciaire*, 14/02/1847.

53 Bij politieke en persprocessen kreeg de verdachte *une place distincte*: niet zoals bij het gemeen recht op de bank van beschuldigen, maar aan de kant van de verdediging. Art. 8, derde lid jurydecreet.

54 Sommigen onder de advocaten, zoals Lucien Jottrand, waren echte specialisten in het pleiten van persaffaires. Over Jottrand: W. Roosels, *De Nederlandsche Waal: Lucien Jottrand (1804-1877)*. Onuitgegeven verhandeling, K.U.Leuven, 2000.

55 Akte van beschuldiging, *La Belgique judiciaire*, 14/02/1847, kol. 184-188. Het klad van de akte bevindt zich in het dossier: RABHG, HAB, 850/857, niet genummerde stukken.

56 *Uylenspieghel* (1835-1838) was een zusterblad van *Méphistophélès*.

57 Meester Picard, de raadsman van Wuillot, pleitte wel nog tegen de eenheid van misdadig opzet. *La Belgique judiciaire*, 14/02/1847, kol. 202.

De amoreuze escapades van Leopold I inspireerden Verrassel tot een persiflage op het sprookje van de ganzenhoedster. RABHG, HAB, 850/857, doss. 5, st. 16 ter.

Sacré en Dudart, waren dan weer op de kar gesprongen uit puur winstbejag. Kortom, de jury mocht niet lichtzinnig oordelen.

Na het voorlezen van de akte begonnen de debatten.⁵⁷ Eerst moest de jury zich buigen over de auteursvraag.⁵⁸ Elke verdachte deed zijn aandeel in de feiten uit de doeken. Dat ze daarbij hun zin voor scherts niet verloren waren, bewees Verrassel, die met zijn vertoning de lachers op zijn hand kreeg. Toen de voorzitter hem vroeg waar hij als tekenaar het idee van de karikatuur vandaan haalde, haalde hij een pakket tevoorschijn waarover een grote, rode doek hing. Hij stapte naar voor en toverde twee speelgoedfiguurtjes te voorschijn. 'Là voilà l'idée', kraaide hij en toonde twee miniatuurezeltjes met de hoofden van een priester en een soldaat.⁵⁹

Iedereen, behalve uitgever Dewallens, werd door de jury als auteur van één van de verschillende drukwerken beschouwd. Dewallens werd buiten vervolging gesteld, waarna de debatten over de schuldvraag begonnen.⁶⁰ Aangezien het rechtsgevoel van de jury zou be-

58 Art. 11 persdecreet.

59 La Belgique judiciaire, 14/02/1847, kol. 203.

60 La Belgique judiciaire, 14/02/1847, kol. 204.

61 Hahn en Picard. La Belgique judiciaire, 14/02/1847, kol. 206.

62 D'Aguilar. La Belgique judiciaire, 14/02/1847, kol. 206-207.

palen of de feiten al dan niet beledigend waren, schuwde men in de rechtszaal niet alle retorische registers open te trekken.

Alle verdachten probeerden hun handen in onschuld te wassen en verklaarden dat ze nooit de bedoeling gehad hadden om de persoon van de koning aan te vallen. Ze hadden zelfs geen idee waar de vorst zich bevond. De advocaten van de verdediging stelden hun cliënten voor als apolitieke naïevelingen die niet voldoende konden inschatten wat hun publicaties teweeg zouden brengen.⁶¹ Meester d'Aguilar, raadsman van Verrassel, stak een ferm betoog af en benadrukte de jarenlange tolerantie jegens politieke karikaturen. Ze moesten als een onderdeel van de politieke zeden beschouwd worden, net zoals dat in Frankrijk, de Verenigde Staten en Engeland het geval was. Ter illustratie toonde hij de jury verschillende karikaturen die nooit de aandacht van het gerecht gewekt hadden. Hetzelfde gold voor de liedjesteksten: waren dat niet de karikaturen van weleer? Hij verwees daarbij naar de uitspraak die Mazarin deed over de hekkeliedjes van de belastingplichtige onderdanen aan zijn adres: 'Laissez-les chanter, pourvu qu'ils paient'.⁶²

In zijn repliek herhaalde de Bavay nogmaals uitvoerig de argumenten van zijn akte van beschuldiging. *Méphistophèlès* en *L'Argus* waren vulgaire lasterblaadjes, die wegens hun vele veroordelingen door elk eerbaar man misprezen en geminacht werden. De campagne was een complot, begeesterd door 'un esprit d'Outre-Moerdyk'. Om die bewering te staven verwees hij naar de vriendschap tussen Deschamps en de uitgaven van het orangistische *Le Lynx*.⁶³ Ontkennen dat de vorst het mikpunt van spot was, getuigde bovendien van verre gaande lafhartigheid.

Na drie dagen, op 13 februari, moest de jury zich beraden over de schuldvraag. Hoewel het moeilijk kon betwijfeld worden dat in de stukken in kwestie aan Leopold I gerefereerd werd, oordeelde de jury dat er geen kwaadwilligheid in het spel was.⁶⁴ Artikel 3 van het persdecreet stipuleerde dat de aanval niet alleen *publiquement* maar ook *méchamment* gebeurd moest zijn, wat volgens de gezworenen niet het geval was. Na een opmerkelijk snelle rechtsgang ging iedereen dus vrijuit.⁶⁵

De satirische pers verkneukelde zich dat d'Anethan en de Bavay in het stof hadden moeten bijten. Ook Ferdinand Broglia, een satiricus-journalist met een hele rist veroordelingen voor persdelicten op zijn naam,⁶⁶ kon zijn leedvermaak niet verbergen. Voor *Le Flambeau*⁶⁷ verzamelde hij de teksten die door het gerecht vervolgd waren.⁶⁸ De compilatie kreeg een inleiding waarin de minister door het slijk gehaald werd. Het gerecht duldde de

63 Het satirisch-liberale *Le Lynx* was opgericht in de nadagen van het liberale stichtingscongres van 1846. Voor de rest is er weinig over bekend.

64 Antwoord jury schuldvraag, 13/02/1847. RABHG, HAB, 850/857, niet genummerd stuk.

65 De uitspraak volgde drie maanden nadat vervolging was ingesteld, terwijl op dat moment de gemiddelde termijn tussen vervolging en uitspraak ongeveer zeven maanden bedroeg. Debaere, *De pers voor de jury*, p. 108-109.

66 De Italiaanse immigrant en sensatiejournalist Ferdinand Broglia was inzake persmisdriven de meest frequente beklagde voor het Brabantse assisenhof, en benutte daar telkens maximaal de hiaten in de perswetgeving. Debaere, *De pers voor de jury*, p. 83-86.

67 *Le Flambeau*, een in de 19de eeuw vaak voorkomende tijdschrifttitel, was een schimpblad waarover voor de rest niets bekend is.

68 *Le Flambeau*, 21/02/1847. RABHG, HAB, 848/850, doss. 2, st. 2.

69 Arrest hof van beroep Brussel, kamer van inbeschuldigingstelling, 22/04/1847. RABHG, HAB, 848/850, doss. 2, st. 23.

70 Het laatste stuk in het dossier is de akte van beschuldiging die de Bavay opgemaakt had. Akte van beschuldiging. RABHG,

spot niet en stelde vervolging in. Broglia moest samen met de drukker, Adolphe Serres, voor assisen komen, eveneens op basis van artikel 3 van het persdecreet.⁶⁹ Over hoe het proces afgelopen is, is niets bekend.⁷⁰

4 Een haastige aanpassing van de wetgeving

Nu gebleken was dat artikel 3 van het persdecreet onvoldoende bescherming bood om de vorst voor laster en beledigingen te vrijwaren, oordeelde de politiek dat het opportuun was de perswetgeving aan te passen. Op 18 februari, amper vijf dagen na de vrijspraak door het assisenhof, diende d'Anethan een wetsontwerp in.⁷¹

Artikel 3 van het persdecreet was immers de enige bepaling die aanvallen jegens de figuur van de vorst strafbaar stelde. Het Strafwetboek van 1810 bevatte geen enkele bepaling omtrent het beledigen van de koning. Toch zorgden de verschillende regimes voor wettelijke bescherming. In Frankrijk bevatten de latere wetten van 17 mei 1819 en 25 maart 1822 uitdrukkelijke bepalingen,⁷² en met de wet van 1 juni 1830 wou ook het Hollandse bewind de vorst beschermen.⁷³ Ook de Volksraad wou de vorst van het jonge koninkrijk beschermen. De commissie die werk moest maken van het persdecreet baseerde zich, op enkele verschillpunten na,⁷⁴ op de Hollandse wet. Wat de koninklijke familieleden betrof, werd enkel gestipuleerd dat er *ex officio* vervolging ingesteld kon worden, de rest was gemeen recht.⁷⁵

Hoewel het wetgevend initiatief van d'Anethan voor een groot stuk ingegeven was door de voorbije gebeurtenissen, werd de wijziging in de eerste plaats gemotiveerd op basis van de grondwettelijke onschendbaarheid en onverantwoordelijkheid van de vorst. Om zich persoonlijk te kunnen verdedigen, had hij telkens ministeriële goedkeuring nodig.⁷⁶ De vorst was dus als het ware weerloos.⁷⁷

Het wetsontwerp wou geenszins de koning als constitutionele instelling extra beschermen. De monarchie *an sich* ter discussie stellen bleef toegelaten. Het was immers niet de bedoeling het republicanisme in zijn uitingvrijheid te beknotten.⁷⁸ De Volksraad be-

HAB, 848/850, doss. 2, niet genummerd stuk.

71 *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 820 en 857-858; *La Belgique judiciaire*, 18/03/1847, kol. 345-356.

72 Art. 4, 9 en 10 wet 17 mei 1819; art. 2 wet 25 wet 1822.

73 Art. 1 wet 01/06/1830. De eerste vier artikels van het wetsontwerp van 16 mei 1829 bevatten soortgelijke bepalingen, maar werden uiteindelijk geschrapt. Schuermans, *Code de la presse*, 154.

74 De strafmaat was lager en het begrip 'koninklijke waardigheid' werd geschrapt wegens 'te sentimenteel en romantisch'. De definitieve redactie bevatte bij wijze van tegengewicht twee maal de kwalificatie 'constitutioneel'. E. Huytens, *Discussions du Congrès national de Belgique*, III, p. 593 en 606.

75 Art. 10 persdecreet.

76 Art. 63 GW (=huidig art. 88), art. 64 GW (=huidig art. 106). Over de evolutie van deze ministeriële goedkeuring: M. Magits, A. Backs en W. Van Gijsegem, 'Politieke spelregel of juridisch afdwingbare rechtsregel? De 'constitutionele' gewoonte in België sinds 1830', in: H. Van Goethem (ed.), *Gewoonte en recht* (Iuris Scripta Historica, XVI; Brussel 2002), p. 19-69.

77 De liberaal Charles Rogier (1800-1885) verwoordde het zo: 'Attaquer le Roi, c'est faire un acte de courage aussi grand que d'attaquer une femme qui elle non plus peut se défendre'. *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1279.

78 Precies deze mogelijkheid tot discussie over de positie van de kroon verklaarde volgens d'Anethan het gebruik van het woord 'méchamment' in de tekst van art. 3 van het persdecreet. *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1257.

79 Dit mag blijken uit art. 4 van het persdecreet, dat een afwijkende en soepeler regeling instelde voor laster tegenover ambtena-

schouwde een vrije en performante pers als de waakhond van de belangen van de rechtsstaat.⁷⁹ Wat wel extra bescherming verdiende, zo leerden de recente gerechtelijke ervaringen, was de persoonlijke levenssfeer van de vorst en zijn familie.⁸⁰

D'Anethan wou duidelijk een veel strengere repressie voor het persoonlijk beledigen van de koning en stelde strenge straffen voor. Wie schuldig bevonden werd, kon tot drie jaar gevangenisstraf en 3000 fr. boete veroordeeld worden, riskeerde uit zijn burgerlijke rechten ontzet te worden en kon bovendien onder politietoezicht geplaatst worden.⁸¹ Ook de procedure moest volgens het ontwerp gewijzigd worden om een snellere rechtsgang te verzekeren. De zaak moest meteen in de lopende reeks assisenzittingen ondergebracht kunnen worden en wie niet verscheen kon meteen aangehouden en beboet worden. Bovendien kon slechts cassatieberoep tegen het arrest van verwijzing aangetekend worden nadat het assisenhof al een uitspraak gedaan had.⁸²

De nieuwe wet was duidelijk gemodelleerd naar de vrijspraak door de Brabantse jury. De door art. 3 van het persdecreet vereiste *animus nocendi*, de achillespees van het proces, werd niet langer als een constitutief element beschouwd. Elke belediging, onder welke vorm ook, moest in aanmerking kunnen komen om vervolgd en bestraft te worden. D'Anethan koos bewust de term *offense*, een containerbegrip dat het breedste scala aan mogelijke aanvallen op de vorst kon omvatten,⁸³ en dus veel algemener was dan het specifieke *injure* of *calomnie*:

‘Le mot *offense* est très général, j’en conviens : mais il me semble qu’en pareille matière il faut un terme qui prévienne tout impunité. Il me semble que toute espèce d’irrévérence envers ce personnage auguste qui doit rester entouré du respect de tous, que toute irrévérence quelconque doit être punie, et que le mot le plus large qu’on puisse employer est nécessairement celui qu’il faut choisir.’⁸⁴

De reacties van de centrale sectie op d'Anethans ontwerp waren niet onverdeeld enthousiast, integendeel. De vage bepalingen, de weinig gelukkige timing en het ontbreken van de

ren en uitoefenaars van het openbaar gezag om kritiek op de overheid mogelijk te maken.

⁸⁰ Art. 2 wet 06/04/1847. Wie tot de leden van de koninklijke familie werden gerekend was een feitenkwesitie. Ondanks het protest van August Orts werd in de lijn van d'Anethan geopteerd voor een niet-limitatieve bepaling met appreciatiebevoegdheid voor de rechters. *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1305-1306.

⁸¹ Art. 1, 2 en 3 ontwerp d'Anethan. *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 856-857.

⁸² Art. 4, 5, 6 en 7 ontwerp d'Anethan. *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 856-857. De nieuwe regeling inzake cassatieberoep was een reactie tegen die frequent misbruikte mogelijkheid. Door cassatieberoep aan te tekenen en daarna opnieuw in te trekken, kon de rechtsgang aanzienlijk vertraagd worden. Aangezien verdachten van persmisdriften volgens art. 9 van het persdecreet niet in voorlopige hechtenis genomen konden worden, was dat een interessant middel om langer op vrij voeten rond te lopen.

⁸³ Het enige voorgaande opduiken van de term *offense* in de Belgische rechtsgeschiedenis was bij het ontwerp voor de herziening van het strafwetboek dat Joseph Lebeau in 1834 presenteerde. De belangrijkste criticus van dat ontwerp, de Gentse penalist Haus, was ook op dit punt scherp. C. Laurent, *Etudes sur les délits de presse* (Brussel 1871), p. 181-182.

⁸⁴ *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1257.

⁸⁵ *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1160-1162.

⁸⁶ Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862) was de voorman van de doctrinaire liberalen, notoir vrijmetselaar en stichter van de Université Libre de Bruxelles. *Biographie nationale*, XXVI, kol. 617-621.

⁸⁷ *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1255-1259.

vereiste van kwaad opzet deed velen de wenkbrauwen fronsen.⁸⁵ In de plenaire zitting reageerden vooral de liberale parlementsleden erg lauwtjes, hun voorman Pierre-Théodore Verhaegen⁸⁶ op kop.⁸⁷ Hun pogingen om *offense* te vervangen door het juridisch veel precieuzere *outrage*, leverden echter geen succes op. Het ontwerp verried duidelijk de verkramppte reactie van een slecht verliezer. Rechtsgeleerden zoals Auguste Orts⁸⁸ staken hun misprijzen niet onder stoelen of banken. In een bijdrage aan *La Belgique judiciaire* oordeelde hij dat het ontwerp een slordig stukje haastwerk was waarvan de maatschappelijke relevantie zeer beperkt was.⁸⁹ Nu het bestaansrecht van het jonge België niet meer gecontesteerd werd, was een nieuwe, strenge wet niet langer nodig:

‘Quoi! le gouvernement du Roi vient prétendre, à la face du pays et de l’Europe, que la royauté belge, en 1847, est plus compromise qu’en 1831! Qu’il lui faut pour la soutenir plus que ce qui l’a protégée efficacement contre l’Orangisme s’appuyait sur l’étranger armé, que l’opinion réunioniste et l’opinion républicaine étaient des vaincus de la veille.’⁹⁰

Indien de bestaande procedure niet goed was, moest die maar aangepast worden.⁹¹

In de Kamer werd het ontwerp van d’Anethan aangenomen nadat de scherpe kantjes ervan af waren gevijld.⁹² Politietoezicht werd niet toegestaan, evenmin als de boete voor de betichte die niet kwam opdagen. Wie tijdens het proces verdween zou toch definitief berecht kunnen worden.⁹³ De zaak kon enkel in de lopende reeks zittingen ingeschoven worden als de betichten daarin toestemden.⁹⁴ Een niet opgedaagde betichte die aangehouden werd kon tegen betaling van een borg voorlopig vrij komen.⁹⁵ Uitstel van cassatieberoep was niet mogelijk, maar het Hof van Cassatie moest zich wel met onmiddellijke voorrang over de zaak buigen.⁹⁶ De verjaringstermijn voor ambtshalve vervolging bleef zoals voorheen bij de korte termijn van drie maanden. Verzachtende omstandigheden konden tot strafvermindering leiden.⁹⁷ In de Senaat werd het ontwerp zonder veel discussie en met een grote meerderheid aangenomen.⁹⁸

88 Auguste Orts (1814-1880) was advocaat, historicus, publicist, liberaal politicus, docent aan de Université Libre de Bruxelles, en lange tijd de sterke man achter *La Belgique judiciaire*. Zie *Biographie nationale*, XVI, kol. 334-342.

89 *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1269; *La Belgique judiciaire*, 18/03/1847, kol. 345-356. Ook de latere doctrine hekelde de slechte formulering van de wet. Laurent, *Etudes sur les délits de presse*, p. 180-187.

90 *La Belgique judiciaire*, 18/03/1847, kol. 351.

91 *La Belgique judiciaire*, 18/03/1847, kol. 355.

92 De Kamer keurde de wet goed met 59 stemmen tegen 20. *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1339; Wet 6 april 1847, *Pasinomie*, 1847, p. 177-183. De wet werd op 6 april afgekondigd en verscheen twee dagen later in het Staatsblad. De officiële Nederlandse vertaling kwam er op 29 december 1929. *Moniteur belge*, 8 april 1847 en *Belgisch Staatsblad*, 29 december 1929.

93 Art. 5 Wet 6 april 1847.

94 Art. 4 Wet 6 april 1847.

95 Art. 6 Wet 6 april 1847.

96 Art. 7 Wet 6 april 1847.

97 Art. 8 Wet 6 april 1847.

98 De Senaat besprak het ontwerp in plenaire zitting op 31 maart en op 1 april. Hij keurde de wet goed met 24 stemmen tegen 1, plus 2 onthoudingen. *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1376-1386.

99 Over de op 13 februari 2005 afgeschafte wet-Faider: K. Breugelmans, ‘Les lois belges dites ‘Faider’ (1852) et ‘Tesch’ (1858): la liberté de la presse et les offenses envers les chefs d’états étrangers’, in: H. Van Goethem, L. Waelkens en K. Breugelmans (ed.), *Libertés, pluralisme et droit. Une approche historique. Actes du colloque d’Anvers (27-30 mai 1993)* (Brussel 1995), p. 213-225.

Omdat het over elke mogelijke vorm van belediging ging, was de wet meer dan een aanpassing van de perswetting. Ook toespraken of gescandeerde leuzen vielen onder het toepassingsveld van de wet, dus betrof het een inhoudelijke inperking van de vrije meningsuiting in het algemeen. Om te vermijden dat een eenvoudige onbeleefdheid of het niet volgen van het protocol vervolgd zou worden, werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat het over een *cri*, *menace* of *discours* moest gaan. Naar aanleiding van de wet van 22 december 1852, de zogeheten wet-Faider die de belediging van buitenlandse staatshoofden regelde,⁹⁹ werd gespecificeerd wat de wetgever met *cri*, *menace* of *discours* bedoelde:

‘Le sens de ces mots est celui d’une publicité effective et complète, suivant les paroles de M. De Broglie, rapporteur de la chambre des pairs sur la loi de 17 mai 1819 ; les discussions de la loi française ne permettent pas de se méprendre sur la nécessité d’une prolotion, ce que la loi romaine appelait *convicium vociferatione*.’¹⁰⁰

Om persoonlijke conversaties uit te sluiten werd in het ontwerp het werkwoord *proférer* opgenomen, maar dat werd om louter grammaticale redenen geschrapt.¹⁰¹ Dat het recente gerechtelijke fiasco nog in het achterhoofd spookte, bleek ook uit enkele andere opmerkingen. Zo moesten de beledigingen niet rechtstreeks aan de koning geuit worden. Bovendien moest het mogelijk zijn elke beledigende allusie te vervolgen, ongeacht de uitingswijze.¹⁰²

Procedureel had de wetswijziging weinig gevolgen. Hoewel het nieuwe misdrijf de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van de koning en zijn familie betrof, werd het gekwalificeerd als een politiek misdrijf, dat door het Hof van Assisen beoordeeld moest worden. Of het al dan niet een permisdrijf was, was van ondergeschikt belang. Gezien het publieke karakter van het misdrijf bleef vervolging *ex officio* uiteraard mogelijk.¹⁰³

5 De schampere reactie van Leopold

Leopold, die er sowieso naar verlangde een absoluut vorst te kunnen zijn, had de hele heisa meewarig gevolgd.¹⁰⁴ Hij had het dan ook nooit hoog opgehad met de constitutionele vrijheden, die zijn bewegingsvrijheid te zeer beperkten. Zijn wens over meer preroga-

100 *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1852-53, p. 207 ; Schuermans, *Code de la presse*, p. 159.

101 *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 1160.

102 *Annales parlementaires*, Chambre des représentants, 1846-47, p. 865 en 1257.

103 Het parket moest wel eerst het fiat van de minister van justitie krijgen. *Pandectes belges*, ‘Attaque contre le roi’, kol. 1057, nr. 47.

104 De archiefstukken van het kabinet van Leopold I, bewaard in het Archief van het Koninklijk Paleis, bevatten nauwelijks dossiers over binnenlandse politiek, en niets over het onderwerp van voorliggend artikel. Enkel de papieren d’Anethan, bewaard op het ministerie van Buitenlandse Zaken, bevatten relevante informatie.

105 Leopold weigerde begin 1830 de Griekse kroon, iets wat hem later speet omdat het in 1832 een absolute monarchie werd, met Lodewijk I van Beieren op de troon: ‘Car là (=Griekenland) le Roi est encore autre chose qu’une fiction maintenue pour pouvoir

tieven te kunnen beschikken deed hem meermaals verzuchten de Griekse troon geweigerd te hebben.¹⁰⁵ Ook de vrije pers werd door de vorst niet als een zegen beschouwd. Integendeel, van alle constitutionele vrijheden was de persvrijheid hem de grootste doorn in het oog.¹⁰⁶ De vrije pers was volgens hem niet zozeer de spreekbuis van de parlementaire en buitenparlementaire oppositie, maar een haard van roddel en achterklap. In 1836 ventileerde hij nog zijn ongenoegen aan zijn nichtje, prinses Victoria van Engeland:

‘Il ne faut se soucier de ce que disent les journaux. Leur pouvoir est une fiction malsaine et leurs campagnes sont caractérisées par la plus mauvaise foi et les plus grands mensonges. Si tous les directeurs des journaux dans les pays où la liberté de la presse existe, se réunissaient en congrès, nous aurions là un équipage auquel on ne confierait pas un chien de valeur, encore moins son honneur et sa réputation.’¹⁰⁷

Zijn misprijzen betekende niet dat de koning zich niet inliet met de pers. Als zelfbewust actor op het politieke toneel participeerde hij onrechtstreeks in bladen als *L'Indépendant*, *Le Politique* en *The Times*.¹⁰⁸

Leopold gaf een erg persoonlijke invulling aan zijn koninklijke opdracht en vereenzelvigde zichzelf met België, wat onder meer zijn buitengewone diplomatieke activiteit verklaart.¹⁰⁹ Volgens hem was de positie van de monarchie van cruciaal belang voor het voortbestaan van het land. Het monarchale instituut moest met de nodige égards behandeld worden en afdoende bescherming krijgen. De nieuwe wet kon daarom niet zijn volledige goedkeuring wegdragen. Dat het enkel om de persoon van de koning ging, en niet over het koningschap *tout court*, was hem niet naar de zin. Om de maatschappelijke stabiliteit te garanderen achtte Leopold een wet met een ruimer toepassingsveld wenselijker. Een klein land als België kon aan dergelijk gekrakeel zelfs ten onder gaan:

‘Si la loi qu’on vient de voter, peut faire sentir la nécessité d’une loi plus générale sur la presse, cela venait considérablement encore augmenter son mérite. Je ne pense pas que dans un petit pays dont la nationalité n’est pas très robuste, une pluie d’injures puisse

toujours avoir quelqu’un sous la main auquel on puisse impunément dire les injures imaginables.’ Brief Leopold aan Louise-Marie, 16/11/1842 in: J. Tordoier, ‘Vorsten en koninklijke families’, in: G. Janssens en J. Stengers (ed.), *Nieuw licht op Leopold I en Leopold II*. *Het archief Goffine* (Brussel 1997), p. 45-47. Voor gelijkaardige citaten: Viaene, *Belgium and the Holy See*, p. 149.

¹⁰⁶ A. Vermeersch en H. Wouters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers, 1830-1838*, p. 73-81; Viaene, *Belgium and the Holy See*, p. 147-148.

¹⁰⁷ Brief Leopold aan Victoria, 18/11/1836, in: C. Bronne (ed.), *Lettres de Léopold Ier, premier roi des Belges* (Brussel 1943), p. 137-138.

¹⁰⁸ Leopold beschikte in het binnenland over *Mémorial*, het latere *L'Indépendant* (via vertrouwensman Jean-Baptiste Nothomb) en *Le Politique*. Vanaf 1832 probeerde hij de invloed van de Franse vorst Louis-Philippe en diens tussenpersoon baron Fain aan te wenden om het redactionele beleid van *The Times* te kunnen bijsturen. Brief Leopold aan Le Hon, 08/1832, in: Bronne, *Lettres de Léopold Ier*, p. 137-138; Vermeersch en Wouters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers*, p. 61-68 en 73-81.

¹⁰⁹ V. Viaene, ‘Leopold I, de Belgische diplomatie en de cultuur van het Europese concert, 1831-1865’, in: P. Van Kemseke (ed.), *Diplomatieke cultuur* (Leuven 2000), p. 125-140.

¹¹⁰ Brief Leopold aan d’Anethan, 29/03/1847. Papieren d’Anethan, Ministerie van Buitenlandse Zaken, microfilm 530, nr. 526. De onderstrepingen in de tekst zijn van de hand van Leopold.

être soutenue par les hommes plus ou moins appelés aux affaires sans grand danger et sans dissoudre la société politique.

Dans les grands empires la force des choses, le poids de l'énorme machine affaiblissent un peu le résultat, il n'en est pas de même dans un pays qui n'a que les éléments d'existence politique que nous lui connaissons, il devrait finalement tomber en morceaux.¹¹⁰

6 Conclusie

Uiteindelijk bleek het liberale persvrijheidsideaal van de grondwetgever niet altijd even werkbaar te zijn. De pers bestond niet alleen uit nobele pennenridders die ijverden voor een betere wereld. De confrontatie met satire, laster, roddel en achterklap scherpte de realiteitszin van de wetgever aan. De wet van 6 april 1847 bleek evenwel een gelegenheidswet te zijn die sterk te lijden had onder de haast waarmee ze gerealiseerd werd. Om zo snel mogelijk de persoon van de vorst en zijn familie te beschermen, was men erg snel te werk gegaan. De wetgever had daardoor de kans gemist om structurele aanpassingen te doen aan het persdecreet, dat op dat moment bijna zestien jaar oud was en waarvan in de rechtspraktijk al verschillende onvolkomenheden en onduidelijkheden aan het licht waren gekomen, bijvoorbeeld de veroordeling bij verstek. De wet was in hoofdzaak een materiële verstrakking. Het was nochtans een prima gelegenheid om de problemen en hiaten in de bestaande strafprocedure voor persmisdrijven op te lossen. De kans om het formeel strafrecht voor persmisdrijven duidelijker en coherenter te formuleren, werd slechts ten dele te baat genomen.

In een ruimere context was dit alles verre van betekenisloos. Het gaf duidelijk blijk van een ideaal dat nagestreefd werd. De wet van 6 april 1847 toont hoe het recht een groter project dient, in *casu* het beklemtonen van het aura en gezag van vorst en dynastie. De vorst moest als ijkpunt van moreel gezag beschermd worden tegen vileine aanvallen. Hij was immers de verpersoonlijking bij uitstek van het jonge België, met een navenante symboolwaarde. Om het imago van het koninkrijk in binnen- en buitenland hoog te houden moest het beeld van een groot en geliefd vorst zoveel mogelijk gehandhaafd worden. De verbeelding van een traditie van sterke en gewaardeerde koningsfiguren in de Belgische contreien moest gekoesterd worden. Het is een niet te veronachtzamen aspect van de bekende 'invention of tradition'¹¹¹ waar de jonge Belgische natie tijdens de negentiende eeuw hard aan werkte.¹¹²

¹¹¹ Naar het befaamde werk van Eric Hobsbawm en Terence Ranger. E. Hobsbawm en T. Ranger (ed.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

¹¹² Voor de positionering van Leopold I in het 'belgicistische' project: M. De Smaele, 'Hier zijn wij! Een sociaal-politieke benadering van de nationale viering van het zilveren ambtsjubileum van Leopold I (1856)', in: *De negentiende eeuw*, XXVI (2002) 1, p. 17-49; G. Janssens, 'Het pact tussen vorst en natie', in: R. Hoozee, J. Tollebeek, en T. Verschaffel (ed.), *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Gent 2000), p. 160-165.

¹¹³ Over de wet Faider: cf. supra.

¹¹⁴ Art. 132, 134, 135, 137 ontwerp Strafwetboek, voorgesteld in de Kamer op 20 januari 1858. De bepalingen haalden de definitieve tekst niet omdat men de bepalingen inzake de persvrijheid wou herzien bij een toekomstige algemene herziening van de

Het beledigen van staatshoofden zou enkele jaren later voor meer juridische hoofdbreken zorgen, wanneer in de jaren 1850 een lastercampagne aan het adres van Napoleon III tot twee nieuwe wetten leidde.¹¹³ Maar ook bij deze aangelegenheden werd verzuimd een structurele herziening van de procedure voor persmisdriven door te voeren. Toen later een nieuw strafwetboek werd voorbereid, wou men de materie in het gemene strafrecht inbrengen. Er werd werk gemaakt van nieuwe artikels die de persoon van de koning moesten beschermen, maar de bepalingen haalden de definitieve redactie niet.¹¹⁴ Uiteindelijk bleef het aantal vervolgingen op basis van de wet van 6 april 1847 eerder beperkt, hoewel de koningen ook later nog het mikpunt van spot waren.¹¹⁵ De publiciteit van een assisenproces en het in alle opzichten arbitraire oordeel van de jury droegen daar ongetwijfeld toe bij. Tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw vervulde de wet wel nog een rol om radio- en televisie-uitzendingen waarin de vorst beledigd werd te kunnen verbieden, net zoals het enkele keren de rechtsgrond was voor inbeslagname van enkele bladen die de koning en zijn familie in hun hemd hadden gezet.¹¹⁶

perswetgeving. Over het verloop en de afloop: Laurent, *Etudes sur les délits de presse*, p. 185-187; J.S.G. Nypels, *Legislation criminelle de la Belgique ou commentaire et complément du Code pénal belge* (Brussel 1869), II, p. 86, 98 en 107. Schuermans, *Code de la presse* (1861), p. 162-168.

115 L. Van Ypersele, 'L'image du roi dans la caricature politique en Belgique', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVI (1996) 1-2, p. 133-164. Voor enkele andere zaken die voor het Brabantse assisenhof kwamen: RABHG, HAB, 1195/1987 (1889); *Ibidem*, 1223/2050 (1892); *Ibidem*, 1239/2108 (1895); *Ibidem*, 1240/2113 (1895); *Ibidem*, 1241/2119 (1895); *Ibidem*, 1278/2185 (1899).

116 J. Velaers, *De beperkingen van de vrijheid van meningsuiting* (Antwerpen-Apeldoorn 1991), p. 453, noot 306-308. Ook de vermelde wetten Faider en Tesch werden na WO II nog eens van onder het stof gehaald om enkele scherpe stukken die de Belgisch-Congolese diplomatieke betrekkingen verzuurden de pas af te snijden. T. Luykx, 'Negentiende-eeuwse pers-processen en hun invloed op de Belgische perswetgeving' in: *Actuele problemen rond krant, radio en T.V.* (Publikaties van het seminarie voor pers- en communicatie-wetenschap, 1; Gent 1967), p. 30-42.

AN ANECDOTE, A FOOTNOTE*

Es ist eine alte Geschichte
Doch bleibt sie immer neu;
Und wem sie just passiert,
Dem bricht das Herz entzwei.
Dichter unbekannt**

I The anecdote: a book review

In the fateful year 1968 I happened to write a book review for the *Nederlands Juristenblad*, the general dutch lawyers weekly, formally also the mouthpiece of the general Dutch Lawyers' Society, and of which I became a member of the Board of Editors in 1975, a post I held until October 2003. At the time I had half the age I seem to carry now and I was toiling at a doctoral thesis on the procedural treatment of foreign law in civil proceedings. The Board of Editors entrusted me with the task to review *Die Anwendung ausländischen Rechts im internationalen Privatrecht*, containing a number of papers read at a colloquium to celebrate the fortieth anniversary of the Max-Planck-Institute for foreign law and private international law in the summer of 1966. The topic and its treatment by a great number of famous scholars were vital to my work on the thesis, so I did not hesitate for a second and accepted the invitation to write a *compte-rendu*.

Some introductory remarks concerning the anniversary which occasioned the event were called for. Max Rheinstein had written a short historical essay on the successive avatars of the Hamburg Max-Planck-Institute: the Münchener Institut für Rechtsvergleichung established by Ernst Rabel at the end of the first World War in 1917 and later their migration to Berlin in 1926 into the Kaiser Wilhelm-Institut, which was considered to be the predecessor of the Hamburg Max-Planck-Institut. Writing about the prosperity, and indeed the historical necessity of the comparative work accomplished in Berlin, Rheinstein remarks, more or less as an aside: 'Meine Mitgliedschaft im Stab des Kaiser-Wilhelm-Instituts endete 1933.(...) 1939 kam Rabel selbst nach den Vereinigten Staaten.'

At the end of the war the physical remains of the institute were divided over Berlin and

* Dit opstel verscheen oorspronkelijk met dezelfde titel in het *Festschrift für Erik Jayme*, München: Sellier European Law Publishers, twee delen (2004), pp. 387-402. Voor deze herpublicatie zijn enige kleine wijzigingen en verbeteringen aangebracht.

** As Heinrich Heine was suppressed in vain in popular songbooks during the Third Reich. Cf. J. Presser, *Ich weiss nicht was soll es bedeuten*. Introduction to an anthology of his poems (Den Haag 1956) p.5.

‘the constraint emergency quarters’¹ in Tübingen, and had to be reassembled afterwards. The Kaiser Wilhelm-Gesellschaft was disincorporated by the allied occupational authorities, and a new Max-Planck-Gesellschaft was established to replace it. Germany was in ruins after the breakdown of the naziregime. ‘In der schwersten Zeit übernahm Prof. Hans Dölle die Leitung.’ Not only of the Hamburg Institute, but finally even as vice-president of the whole Max-Planck-Gesellschaft.

A few years earlier, in 1963, Hans Dölle had been honoured with a *Festschrift* in two volumes at the occasion of his seventieth anniversary: *Vom deutschen zum europäischen Recht*, in which scores of hotshots, both from Germany and abroad made their appearance. The last contribution, prepared by the librarian of the Max-Planck-Institut, Hans Peter des Coudres, concerned the legal writings of the septuagenarian. It started with his dissertation in 1921 and ended, for the time being, in 1963, with a preface to Imre Zajtay’s book on the procedural treatment of foreign law in French private international law, which showed, not for the first time, that the author was interested in the same topic as I was.

Librarians tend to be meticulous and precise, and to strive for completeness. Thus we find a whole number of writings as from 1933 which hint at the legal developments in the Nazi-era. ‘Das bürgerliche Recht im nationalsozialistischen deutschen Staat. Ein Vortrag’ is one of the entries. I started to read a few articles which were available in the Amsterdam University Library. And I was shocked by their contents.

Not being a very heroic young scholar, collaborator at the Amsterdam Centre for Foreign Law and Private International Law (established in 1948 by Isaak Kisch and Johannes Offerhaus and dissolved in the Nineties through spending cuts and reorganisations), I tuned down my indignation that a clear nazi had been allowed to rise to such heights after the war, and wrote in my review one subdued sentence about him. It read:²

After the war(...) the institute flourished abundantly under the energetic leadership of Prof. Dr Hans Dölle, who, by the way, was not totally flawless during the nazi period.

II The anecdote: a correspondence

Early December 1968 I received a letter, dated the 29th of November, from none other than Prof. Dr. P.H. Neuhaus, the well-known senior scholar of the Hamburg Institute, who, during the war, had helped to preserve the Kaiser Wilhelm-Institut through very difficult times. I may be permitted to quote this and the following letters, as they show rather convincingly, I think, that the efforts to give the past of the Third Reich a place in our contem-

¹ Max Rheinstein, ‘Obituary: In Memory of Ernst Rabel’, in: *American Journal of Comparative Law* 5 (1956), p. 185-196 (at 194), also in Hans G. Leser (ed.), *Max Rheinstein Gesammelte Schriften/Collected Works*, (1979) Vol. I, p. 199ff. (at 208).

² *Nederlands Juristenblad* 1968, 2 november, p. 976-979, at 977.

Hans Dölle (1893-1980). Photograph: Archives for the History of the Max Planck Society, Berlin-Dahlem

porary ways of thinking still met with strong resistance in 1968. The three words ‘nicht ganz fleckenlos’ engendered many more in the ensuing chain of letters. I read:

Mit lebhaften Bedauern lese ich, dass Sie in NJB 1968, 977 unseren früheren Institutsdirektor beiläufig als in der Naziperiode nicht ganz fleckenlos apostrophieren. Ich befürchte, dass Sie da – mittelbar oder unmittelbar – einer von bestimmter Seite gegen Herrn Dölle geführten Verleumdungskampagne zum Opfer gefallen sind. Kennen Sie wirklich sein Verhalten von 1933-1945, angefangen von seinem Protest gegen die Hissung der Hakenkreuzfahne auf der Bonner Universität im März 1933 bis hin zu dem Anerkennungsschreiben der Straßburger Fakultät nach Kriegsende für sein höchst korrektes Benehmen während der dortigen Besatzungszeit? Mit dem Vorwurf, den Sie erheben, tadeln Sie mittelbar auch diejenigen, die im Sommer 1945 Herrn Dölle zum Institutsdirektor bestellt haben, näm-

lich den damaligen Kultusminister Professor Carlo Schmid sowie den damaligen Hochschulreferenten und jetzigen Bundesverfassungsrichter Professor Hans Rupp. Wer hat so in den tragischen Konflikt zwischen Vaterlandsliebe und Menschlichkeit gestanden, dass er über die Bewährung eines Deutschen in der Hitlerzeit besser urteilen könnte als jene Männer? Ihre Erklärung, Herr Dölle sei 'nicht ganz fleckenlos', – ohne speziellen Anlass im Rahmen einer sonst streng sachlichen Buchbesprechung abgegeben – impliziert doch den Vorwurf bemerkenswert starker Befleckung. Diesen Vorwurf hätten Sie zumindest durch konkrete Tatsachen belegen müssen. (Dass die bloße Zugehörigkeit zur NSDAP nach den damaligen Umständen keinen Vorwurf begründet, haben selbst die sonst so mechanisch urteilenden amerikanischen Denazifizierer anerkannt.)

Ich möchte hoffen, sehr geehrter Herr Dr. d'Oliveira, dass Sie die Beleidigung Herrn Dölles in angemessener Form revozieren, damit ich Ihnen dann wieder schreiben kann: mit freundlichen Grüßen

Ihr sehr ergebener
[w.g.] H. Neuhaus

On Christmas Eve I sent my reply to the reproaches and vituperations made by the kind Prof. Neuhaus and the invitation to retract my maculation of Prof. Dölle. In my best, immaculate, German I wrote the following:

(...)

Ihr Brief gibt mir vorläufig Grund zu den folgenden Bemerkungen.

- 1 Ihre Ansicht, dass mein Urteil über Professor Dölle ein Seitenhieb sei, ohne jeglichen Anlass dazu im besprochenen Buche, kann ich nicht teilen. Die von Professor Rheinsteins verfasste Geschichte des Max-Planck-Institutes, die ausdrücklich den Kriegsverbrecher Hans Frank erwähnt, beschreibt u.a. das Schicksal der Opfer des N.S. Regimes (Neuner, Rabel, Rheinsteins selber) und auch kurz den Zustand des Institutes während der Kriegsjahren, und gibt also reichlich Anknüpfungspunkte. Ich meine, dass die kleine Ergänzung zur Geschichte des Max-Planck-Institutes, die ich gemacht habe, ganz im Rahmen des besprochenen Aufsatzes passt.
- 2 Ihrer Ansicht nach hätte ich mein Urteil durch konkrete Tatsachen belegen müssen. Im Allgemeinen bin ich damit völlig einverstanden, aber die Überlegung, dass das zu einer Diskrepanz zu der Rezension des Buches als Ganzes geführt hätte, hat mich davon abgebracht, eine Beweisführung vorzubringen, die einen unverhältnismäßigen Teil des Raumes der mir zur Verfügung stand in Anspruch genommen hätte. Es handelte sich schließlich doch um das Hauptthema: die Anwendung ausländischen Rechts.
- 3 Das bringt mich zu Folgendem. Ich möchte gerne von Ihnen erfahren, ob Professor Dölle Kenntnis Ihres Briefes hat, und namentlich ob er mit den darin verfassten Bemerkungen einverstanden ist. Die Beantwortung dieser Frage ist von Gewicht für die Haltung, die ich in dieser Angelegenheit einnehmen muss. Wenn die Antwort bejahend sein sollte, werde ich gern im NJB das Material geben, das mir meine Überzeugung gegeben hat. Diese Tatsachen entnehme ich hauptsächlich den von Professor Dölle seit 1933 publizierten Aufsätzen, die alle aufgeführt sind im zweiten Band der

Festschrift Dölle. Es wird Ihnen doch nicht unbekannt sein, dass diese Aufsätze prononciert nationalsozialistische Aussprachen enthalten, die rassistische und besonders antisemitische Auffassungen zeigen. Ich muss dann auch gestehen, dass Professor Dölle 'in dem tragischen Konflikt zwischen Vaterlandsliebe und Menschlichkeit' meiner Ansicht nach eine doch ziemlich untragische Lösung gewählt hat.

Möchte aber Professor Dölle keine Kenntnis von Ihrem Briefe haben und nicht einverstanden sein mit den darin verfassten Bemerkungen, dann würde ich zögern meine Auffassung mit einer Anthologie aus seinen Schriften zu belegen, weil das ihm in holländischen Augen wohl kaum Genugtuung geben würde. Ich denke vor allem an den Aufsatz in Schmoller's Jahrbuch (1933), 'Das bürgerliche Recht im nationalsozialistischen deutschen Staat' und 'Die Neugestaltung des deutschen Bürgerlichen Rechts' im Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht (1937).

- 4 Aus dem Vorhergehenden wird es Ihnen klar geworden sein, dass es mir nicht möglich ist mein Urteil über die Haltung des Professor Dölle während der Naziperiode zurückzunehmen. Ungezweifelt haben viele Deutsche Juristen sich schuldig gemacht an viel ernsthaftere Handlungen als Professor Dölle. Diese relativierende Einschätzung kann aber nicht dazuleiten, seine Rolle als publizistischer Wegbereiter des National-Sozialismus völlig auszulöschen: er hat beigetragen zu die Entstehung eines für Millionen Menschen tödliches Klimas. Ich meine dass ich diese auch von mir zugegebene Relativierung mit der Bezeichnung 'nicht ganz fleckenlos' diskontiert habe.

Mit freundlichen Grüßen,

Ihr sehr ergebener,

[w.g.] H.U.Jessurun d' Oliveira

I seemed to have missed the point of professor Neuhaus' letter, as he wrote to me on January 6th 1969:

Besten Dank für Ihre sachliche Antwort vom 24. Dezember. Auf Ihre Frage kann ich Ihnen sagen, dass ich den Brief vom 29. November ganz aus eigener Initiative und ohne Wissen von Herrn Dölle geschrieben habe, jedoch im Einvernehmen mit den Herren Zweigert und Drobnig. Herrn Dölle habe ich erst nachträglich informiert. Wie zu erwarten war, ist ihm die Angelegenheit nicht sehr wichtig. In der Tat habe ich den Brief weniger seinetwegen geschrieben, dessen Ansehen und Nachruhm nicht von mir und Ihnen abhängt, sondern Ihretwegen, um mit Ihnen ins reine zu kommen und Sie nicht einfach links liegen zu lassen. Einmal muss der Fluch der bösen Jahre doch überwunden werden.

Leider gehen Sie auf meinen Kernsatz nicht ein: 'Ihre Erklärung, Herr Dölle sei "nicht ganz fleckenlos", impliziert doch den Vorwurf bemerkenswert starker Befleckung.' Ein Mord verjährt gemäß deutschem Recht nach zwanzig Jahren, der Anspruch aus einem rechtsgültigen Urteil in dreißig Jahren. Wenn man einzelne literarische Äußerungen, die vor mehr als dreißig Jahren erfolgt sind heute noch anführt, erhebt man sie zum Range von unverjährbaren 'Verbrechen gegen die Menschlichkeit'. Niemand wird die damaligen Äußerungen von Herrn Dölle (die übrigens mit seinem Wissen in seiner Bibliographie aufgeführt worden sind und die er auch sonst nicht abzuleugnen oder zu beschönigen versucht hat)

rechtfertigen wollen; allerdings war der Verfasser nicht ein 'Wegbereiter', sondern ein typischer 'Mitläufer' der damals herrschenden Auffassungen, die abzulehnen Selbstisolierung und Verzicht auf öffentliches Wirken bedeutet hätte. (Die Tragik der Situation, nur durch eigenes Unrecht ein tatenlosen Zusehen bei größerem Unrecht vermeiden zu können, wird durch Ihren Spott nicht aufgehoben.) Entscheidend ist, welches Gewicht jenen fatalen Äußerungen bei Abwägung der Gesamtpersönlichkeit des Verfassers zukommt, ob sie all seinen Verdiensten gegenüber so schwer wiegen, dass sie nach über dreißig Jahren noch hervorgezerrt und angeprangert werden müssen. Andere haben diese Frage verneint. Außer Carlo Schmid und Rupp sowie Herrn Zweigert hätte ich auch René David, Clive Schmitthoff und Walter Strauss nennen können, die selbst Opfer des Nationalsozialismus waren und doch keine Bedenken getragen haben, an der Festschrift zu Ehren Dölles mitzuwirken.

Die gewünschte Revozierung Ihres Vorwurfes kann demgemäß nicht bedeuten, dass Sie Herrn Dölles Vergangenheit nunmehr für fleckenlos erklären, aber dass Sie zugeben, das Gewicht einzelner, sehr durch die Zeitumstände bedingter Äußerungen für das Gesamtbild seiner Persönlichkeit überschätzt zu haben.

In der Hoffnung auf Verständigung
Ihr sehr ergebener
[w.g.] H. Neuhaus

It was not in my character to leave it at that:

Sehr geehrter Herr Professor Neuhaus!

Für Ihren Brief vom 6. Januar d.J. möchte ich Ihnen sehr danken. Ich glaube ihm entnehmen zu dürfen, dass nach den gegenseitig gegebenen Aufklärungen und dem Wegnehmen einiger Missverständnisse auf eine gewisse Verständigung geschlossen werden kann. Dass Herr Prof. Dölle eher als ein typischer Mitläufer und nicht als Wegbereiter des damaligen Regimes zu betrachten ist, möchte ich gern annehmen. Andererseits wäre hervorzuheben, dass keine Meinungsverschiedenheit herrscht über die Tatsachen, die meiner Bemerkung zu Grunde lagen, und dass an deren Richtigkeit nicht gezweifelt werden kann. Die einzige Frage, die übrig bleibt ist diese, ob zu beanstanden ist, dass auf die damalige Haltung Herrn Prof. Dölles jetzt noch hingewiesen wird.

Ich möchte dazu das Folgende ausführen. Es lag keineswegs in meiner Absicht, ein Rechtsurteil über das Geschehene auszusprechen, schon allein weil das, was dem Herrn Prof. Dölle vorzuwerfen wäre, keineswegs in strafrechtlicher Hinsicht zu rügen ist. Meine Bemerkung schloss sich dem geschichtlichen Rahmen an, der zu der von mir besprochenen Denkschrift passt. Aus diesem Grunde halte ich Ihre Behauptung über die Verjährungsfristen nicht für zutreffend. Diese Fristen auch für die Geschichte gelten zu lassen würde bedeuten, dass alle tadelnswerte Ereignisse für unbedeutsam und nicht mehr erwähnenswert erklärt werden, wenn sie länger als dreißig Jahre zurückliegen. Damit soll keineswegs gesagt sein, dass die Geschichte nur aus Verbrechen gegen die Menschlichkeit besteht, es soll jedoch andeuten, dass ich mehr aus einer historischen als einer strafrechtlichen Perspektive geschrieben habe.

Zu einem Urteil über die Gesamtpersönlichkeit von Herrn Prof. Dölle halte ich mich nicht im

Stande; dafür fehlen mir ja auch die Unterlagen über sein privates und öffentliches Verhalten. Meine Aussage hatte keineswegs den Anspruch, ein auf Abwägung aller guten und schlechten Taten begründetes Urteil zu bilden; zu einer solchen richterlichen Funktion kann und darf ich mich nicht aufschwingen. Ich möchte daher auch dahingestellt sein lassen, ob eine gut fundierte Beurteilung einer Persönlichkeit nun etwa daraus bestehen soll dass man die guten und schlechten Eigenschaften gegen einander aufrechnet. Es handelte sich für mich weder um ein Urteil noch um Vergebung – ich habe ausschließlich beabsichtigt, aus Anlass der historischen Ausführungen des Herrn Prof. Rheinsteins sowohl den Anteil des Herrn Prof. Dölle an der Blüte des Max-Planck-Instituts hervorzuheben, wie auch den Eindruck, den seine Veröffentlichungen aus den dreißiger Jahren auf mich gemacht haben.

Ich möchte noch hinzufügen, dass ich es Herrn Prof. Dölle immer hoch angerechnet habe, dass er die von mir erwähnten Aufsätze keineswegs verneint hat, sondern in seiner Bibliographie hat aufnehmen lassen. Das stimmt auch zu der Haltung, die er nach dem Krieg angenommen hat, indem er auf internationalen Tagungen in kollegialen Gesprächen zu erklären pflegte, er habe sich in der Nazi-Periode nicht ganz einwandfrei verhalten können, da er nicht zum Heldentum geschaffen sei.

Vielleicht darf ich auf Ihre Zustimmung rechnen, wenn ich unsern Streitpunkt auf einen Unterschied in der Perspektive zurückführe. Es muss für Sie, der Sie so oft mit Herrn Prof. Dölle umgehen, überraschend sein, dass er in bestimmten Hinsichten jemand ist der zur Geschichte gehört. Mein Lebensalter und der Abstand gebieten mir jedoch, mich einer ethischen Gesamtbeurteilung wofür mir die relevanten Materialien fehlen, zu enthalten. Daraus geht hervor, dass ich mich nicht für berechtigt halte die von Ihnen am Ende Ihres Briefes verlangte Erklärung abzugeben.

Gestatten Sie mir bitte, Ihnen meine Anerkennung dafür zu bezeugen, dass Sie zu einem Gedankenaustausch mit mir über diese Angelegenheit bereit gewesen sind. Ich habe versucht, mich dabei in Ihre Gedankenwelt zu versetzen, und ich möchte hoffen dass auch bei Ihnen Verständnis besteht für meine Ansichten, mit denen ich in den Niederlanden gewiss nicht allein stehe. Für Ihre Offenheit danke ich Ihnen sehr.

Mit freundlichen Grüßen,
Ihr sehr ergebener
[w.g.] H.U. Jessurun d' Oliveira

The time had come to round up the exchange of letters. On 11th of February 1969 Neuhaus wrote:

Haben Sie besten Dank, dass Sie mir noch einmal so ausführlich und entgegenkommend geantwortet haben. Ganz einverstanden bin ich leider nicht; aber ich sehe ein, dass auf dem Wege schriftlicher Erklärungen und Gegenerklärungen wohl kaum weiter zu kommen ist als wir bisher gelangt sind. Sie müssten wieder einmal nach Hamburg kommen, damit wir mündlich weiter diskutieren können!

Bis dahin bleibe ich
Ihr sehr ergebener
[w.g.] H. Neuhaus

Paul Heinrich Neuhaus (1914-1994). From: *Wissenschaftliche Mitglieder der Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften im Bild. Zusammengestellt von E. Henning und D. Ullman. Teil II. Berlin 1998.*

Five years later, on the 21st of February 1974, I was invited by the Max-Planck-Institute in Hamburg to give a lecture on a topic of Dutch private international law.³ After having defended my doctoral thesis on the procedural treatment of conflicts law and foreign law in civil proceedings⁴ at the Amsterdam University I had been appointed on the Chair of Philosophy of Law and Comparative Law of the University of Groningen, where I taught from 1971-1974. At the occasion of this lecture I met Paul Heinrich Neuhaus. I don't think I had made his acquaintance before. In my memory he was a lean leptosome with vivid eyes which mirrored his interest in things intellectual. He must have been startled, as most of those present in this German academic temple of learning were, by my unprofessorial attire: crimson boots on a fashionable reddish Indian jeans suit, adorned by a secular chaplet. We did not really take up our bone of contention anymore. Kind moral man that he

³ 'Die Freiheit des Niederländischen Richters bei der Entwicklung des internationalen Privatrechts. Zur antizipierenden Anwendung des Benelux-Einheitsgesetzes über das Internationale Privatrecht. – Ein Requiem', *Rabels Zeitschrift*, 39. Jahrgang (1975), p.224-252. An admirable translation had been prepared by Dr Werner Diamand, a brilliant Berlin legal scholar who after 1933 found some refuge as barrister in the Netherlands.

⁴ Favourably reviewed ('lebhaft zu begrüßen') by Neuhaus in *FamRZ* 1972, p.328.

was, he urged me repeatedly to stop chain smoking immediately, and he really seemed worried about my future health. (Two years later, I followed his advice and went cold turkey). After the lecture there was a dinner at Ulrich Drobnig's home with a number of the Hamburg *Zunft*: he had risen to the position which earstwhile was held by Dölle and had become co-director of the Institute. Peace seemed to have been made.

III A Footnote

1 An explanation

On September 2, 1933, two months after the day I was born, and eight months after the *Machtergreifung* by the NSDAP, on the 30th of January, Hans Dölle, professor in Bonn, held a lecture on civil law in the national socialist German state.⁵ In this programmatic essay he brought his contribution to the new German order of life, and drew a general outline of civil law in the new mono-party era. As far as I can see it is his *profession de foi* in the new regime which he must have joined by then as a member of the NSDAP. He took his cue from the maxim *Gemeinnutz geht vor Eigennutz*, introduced as point 24 in the party program. He identified this as the all-pervasive slogan for the future for the civil code as against the 'marxist' (!)⁶ adage of 'the greatest happiness of the greatest number' as touchstone for legislative and governmental action. The common good was defined in terms of the *Volk*, and the *Volksgemeinschaft* as lead by the Nazi-state and its *Führer(s)*. How to introduce this principle and other primordial ideological tenets into the BGB? Was it necessary to draft a whole new civil code or could one limit oneself to a few novellae combined with the new ideological sun which could set the existing code into a new light? Dölle chose the latter option, arguing that a new elite of judges, magistrates and lawyers would be able to change the existing code into the nazi direction: Webers *Rechtshonoratioren* would do the trick, if duely imbued in the desired ideology.

The new legal lore would find its way into the BGB through open ended general formulas such as 'good faith', 'public morals', 'public order' and the like: Hedemann's pamphlet of the same year on *Die Flucht in die Generalklauseln*, characterized by this writer as a danger for law and state, became the highest fashionable virtue again.⁷ Eventually a few new principles would suffice to transform the civil law. For instance, as Dölle proposed, a new, generalized version of § 226 BGB, reading: *Die Ausübung eines Rechts ist verboten, wenn sie das Gemeinwohl schädigt*. The emphasis of the social, public function of subjective rights and

5 Hans Dölle, 'Das bürgerliche Recht im nationalsozialistischen deutschen Staat. Ein Vortrag'. *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* 57 (1933) Halbbd 2., p. 649-676.

6 Jeremy Bentham (1748-1832) who is generally credited for the use and explanation of the maxim of the 'greatest happiness of the greatest number' in his', in: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789) as a cornerstone of utilitarianism, derived this guideline from the anglo-french Universalgelehrter Joseph Priestly, *Essay on the first Principles of Government* (1768).

7 'Vollends wird sich das neue Rechtsdenken aber, ohne die geringste Änderung des Gesetzwortlauts, unmittelbar durchsetzen müssen, wo das Reich der Blankettformeln und Blankobegriffe ihre jeweilige Ausfüllung im Geiste der gegenwärtigen Anschauungen verlangt.' (p. 657).

property implied that the distinction and separation between public law and private law was extinguished: both areas are amalgamated and public interests had to prevail where in conflict with private, individual, liberal interests. Private law became so-called private law. Protector of the public interests, the interests of the *Volksgemeinschaft*, in civil proceedings, so Dölle urged, should of course be the *Staatsanwalt* (Public Prosecutor's Office) which should be allowed to intervene in all civil litigation. Interestingly, Dölle defended his positions regularly with reference to foreign law, and even more interestingly, he found it useful to underline the priority of public interests with the Soviet-Russian example of § 1 of its civil code according to which *die subjektiven Rechte dann keinen Rechtsschutz genießen, wenn sie in Widerspruch zu ihrer sozial-wirtschaftliche Bestimmung verwirklicht werden*.⁸

In the second part of his Program he devoted his attention to the various parts of the BGB, amongst which the law of property and family law. Here *Blut und Boden* reigned supreme. Real estate law elicited the following dithyramb: 'Der deutsche Grund und Boden soll als Staats- und Lebensgrundlage, Heimat, gestaltende Umwelt unseres Volkstums unser bestes und schönstes Gut, ja ein Heiligtum sein!'. A few consequences were not only a hereditary farm law, which had to avoid the parceling out of land by the law of inheritance (an area of law for which Dölle had great affection, as he wrote numerous articles and even a handbook about the subject) but also, as he urged, that 'a *reichsrechtliche Beschränkung für den Erwerb deutschen Grund und Bodens durch Ausländer, oder Rassefremde ausgesprochen wird*'⁹ No farms for gypsies or jews.

As for his ideas about family law in the Third Reich, these formed a basis for my judgmental remark in 1968. *Auch unserer Rechtsordnung ist die Grundlage des Familienrechts und der Volksgemeinschaft überhaupt die Ehe. Der neue Staat wird die Voraussetzungen der Eheschliessung vor allem aus sozialhygienischen (eugenischen) und rassistischen Gesichtspunkten einer Nachprüfung unterziehen müssen*.

Dölle showed compassion with persons who had to be sterilized for social, eugenic, reasons because of their hereditary illnesses, in allowing them to marry: (...)so darf man doch diesen unglücklichen Individuen nicht die Möglichkeit nehmen, die häufig erst im ehelichen Zusammen- sein sich vollziehende Gestaltung der Persönlichkeit zu erleben.¹⁰

Less compassion was spent on intruders into the German *Volksgemeinschaft*:

*Dagegen hielt ich es nur für folgerichtig, wenn die nationalsozialistische Rechtsordnung ein Eheverbot und darüber hinaus das Verbot der geschlechtlichen Vereinigung überhaupt zwischen deutschen Personen arischer und Personen nichtarischer Abstammung (in dem bisher gebrauchten gesetzestechnischen Sinn dieser Begriffe) aufstellte. Dies ist ein Forderung, welche für das in der nationalsozialistische Bewegung an erster Stelle stehende Prinzip der Reinhaltung der Rasse unausweislich ist (Nicolai, Die rassengesetzliche Rechtslehre, S.49).*¹¹

⁸ *Ibidem*, p 656.

⁹ *Ibidem*, p. 670.

¹⁰ *Ibidem*, p.672.

¹¹ *Ibidem*, p.672.

Obviously he could not bring himself to see jewishness as a hereditary disease. He ended his essay with a flourish in which he indicated that his proposals did not represent *geringfügiges Flickwerk*, but extraordinarily radical and extreme transformations. Three exclamation marks adorned his peroration:

*Seine Rechtfertigung kann diese neue Ordnung nur finden aus dem Erfolg für die Gesamtheit! Das uns gesetzte Ideal: Gemeinnutz vor Eigennutz, muss jeder Gutgesinnte aus vollem Herzen bejahen! Arbeiten wir alle daran, dass wir der Verwirklichung möglichst nahe kommen!*¹²

Are these the exclamations of just a fellow traveler of nazism? The quotations indicate that it is more, and that the author wholeheartedly embraced the new lore. Certainly, the essay shows some naiveté, and the insights in the history of legal doctrine are slight or mistaken as his remarks on the origins of utilitarianism indicate. It seems furthermore, that Dölle has steered a middle course in various dilemmas concerning the techniques of introducing the nazi program into the legal system. There are, however, no indications of a kind of *reservatio mentalis* in his writings. They have the ring of sincerity about them. And last but not least, although he changed his mind on some technical points, he did not change his nazi ideology in the years that followed.

In the *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* (motto: *Durch Nationalsozialismus dem deutschen Volk das deutsche Recht*) we find an article by Dölle in which he comments on a lecture by the infamous Prof. dr. Schlegelberger, Secretary of State at the Ministry of Justice, who had announced on January 25th, 1937 that the Führer had agreed to a program of facelifting of the civil code.

In his comments Dölle follows obediently the legislative plans of the secretary of state. He acknowledges that in the long run the contradictions between the liberal ideology of the BGB and the nationalsocialist '*Weltanschauung*' (*das Lebensgesetz unseres Volkes*) cannot be bridged anymore by the existing methods of adaptation (use of general clauses, new theories on sources of law, case law imbibed by the new ideology etc.). In this respect he revokes his 1933 essay in which he proposed to leave the BGB mostly as it was, but to inject it with general organic nazi principles. This is now considered not to be feasible anymore:

*Insonderheit deswegen nicht, weil die Gegensätze des Blutes, der Rassen von unserer gegenwärtigen Kodifikation überhaupt nicht gewertet werden. Allerdings: die Nürnberger Gesetze haben Klarheit gebracht in der Frage der Blutvermischung und Eheschliessung. Dagegen ist die Teilhabe der Juden am Rechtsverkehr gesetzlich bisher nicht erfasst und lässt Zweifeln Raum.(...) Dass in einem Gesetzbuch des nationalsozialistischen Deutschlands die Rassefrage als die Urfrage des völkischen Lebens überhaupt nicht Erwähnung findet, ist eine Unmöglichkeit.*¹³

¹² *Ibidem*, p.676.

¹³ H. Dölle, 'Die Neugestaltung des Deutschen Bürgerlichen Rechts. Bemerkungen zur Heidelberger Rede des Staatssekretärs Professor Dr. Schlegelberger', in: *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht*, 4th vol. (1937), p.359-362.

In 1942 (the *Zeitschrift der Akademie für deutsches Recht* had been rebaptized *Deutsche Rechtswissenschaft*) Dölle, who by that time is appointed as administrator of the occupied Strasbourg University, finds time to write on a new statute which picked up one of his proposals in the 1933 essay: the introduction of the over the board competence of the public prosecutor's office to intervene in all civil proceedings as protector of the general interest, or, as he calls it, the *defensor salutis publicae*.¹⁴ His interference was the expression of the pervasive idea that the individualistic, liberal etc. BGB, containing the 'so-called' private law, was unfit for absorbing higher public interests, the interests of the *Volksgemeinschaft* as against the dubious individual interests of the parties.¹⁵ The author seems to hold that the new statute was strictly speaking superfluous:

¹⁴ Hans Dölle, 'Grundsätzliches zur künftigen Stellung des Staatsanwalts im deutschen Zivilprozess', in: *Deutsche Rechtswissenschaft* (1942), p.38-46.

¹⁵ Fritz Ermarth, *Der faschistisch-korporative Staat*, p.51 n.4 quotes a well known fascist constitutional lawyer as saying: 'il diritto privato è un porcheria.' (As quoted in G. Radbruch, *Rechtsphilosophie*, 5th ed. 1956, p.224).

Jedem deutschen Rechtswahrer – außer dem Positivisten, der als Gelten-sollendes nur das anerkennt was im Gesetzblatt verkündet ist – war es klar, dass die vom Nationalsozialismus für unser Gemeinschaftsleben verfochtenen wesentlichen Grundsätze mit dem Vollzuge der Revolution unmittelbar normativ in unsere Rechtsordnung eingegangen waren. Das galt auch von der Maxime, nach der stets das Gemeinwohl den Individualinteressen vorzugehen habe.¹⁶

The statute's only function was to indicate beyond the doubt of even the staunchest positivist, that public interests had to be taken into account; a point of view which was already law, but which, for good measure had taken its place in the statute book. Interestingly the author takes issue with legal positivism, which he rejects and disdains as an obstacle against the free inflow of the new order into the legal system, whereas a large part of the postwar discussion, initiated by Radbruch,¹⁷ on the weak belly of the German lawyers during the nazi regime pointed at positivism as the inroad of nationalsocialist ideology into the fabric of the legal system. This is not the place to take position in this discussion about the question whether the authoritarian maxims *Befehl ist Befehl* or rather *Gesetz ist Gesetz* had to prevail if they contradicted each other.

These are a number of the quotations I was prepared to publish as basis for my (dis)qualification of professor Dölle as 'not completely stainless' during the Nazi era. I still think my assessment at the time, in 1968, was ludicrously mild.

2 A personal note

Had I been born in 2003, I would have possessed the German nationality of my mother before she married my Sephardic Dutch father, alongside with the Dutch patrilinear nationality of the time of my birth in 1933. As it was, I held only the Dutch nationality. Through my mother half of my family was German. My German grandfather, Julius Walter Leo, born in 1872 was, as his name indicates, a jew. He was trained as a lawyer, and was appointed judge (*Landrichter*) in the Wilhelminian era,¹⁸ in Hagen (Westfalen). Later, as he did not earn enough salary to the likings of his father-in-law, he became notary and barrister in Halle (Saale), where he died early in 1922. There was little contact with the German part of the family: mostly letters, and once a holiday trip to the family in 1936.

In the early years of the occupation the *Nürnberger Gesetze* became applicable in the Netherlands as well. The family had to register as jews. My mother didn't. She had witnessed the rise of the Swastika in the Twenties and early Thirties in Germany and knew enough about its antisemitism. She had prevailed upon her mother to remove her late hus-

¹⁶ *Ibidem*, p. 39.

¹⁷ Gustav Radbruch, 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht', in: *Süddeutsche Juristen-Zeitung* Nr. 5, August 1946, also in Radbruch, *Rechtsphilosophie*, o.c. p. 347-357. There exists a whole library of discussion on this theme of natural law vs unnatural statutes. See e.g. Mertens, 'Nazism, Legal Positivism and Radbruch's Thesis on Statutory Injustice', in: *Law and Critique* (14) 2003, p.277-295.

¹⁸ Decree of 24 April 1905, signed in Palermo by Wilhelm, von Gottes Gnaden König von Preussen etc.

bands mastercard from the registrar's office in Halle, to which she had access as a (former) member of the municipal council.¹⁹ This fraud transformed our family into a *Mischehe* with children who were only half Jewish, as my mother was bureaucratically transformed into an 'Aryan' wife. With a lot of luck and cunning the nuclear family survived in Amsterdam; many members of the extended family found their death in the extermination camps. Amongst those my Dutch grandfather, a great admirer of German culture, who had written a biography of Goethe,²⁰ had studied with Alfred Adler around 1930 in Vienna and who, in that same period had sent his son, my father, to a well-known German photographer²¹ to acquire further skills. He was murdered in 1944 in Auschwitz.

Every now and then we were visited by Wehrmacht officers who turned out to be uncles who brought us packages and who later fell on the eastern front.

All this was rather alarming and disturbing. I had the feeling that one part of the family was trying to wipe out the other half, and identified mostly with the persecuted part to which I belonged myself. After the war my father decided to smuggle my starving German grandmother into the country through potato fields at the border. We were able to keep her as an illegal enemy alien for years in and around our home, where she made herself useful as nanny for her newborn postwar grandchildren, fruit of deep relief. She was never denounced by the neighbours, but could not bear the exile and illegality after some years: she turned herself in and returned, after a short internment in Amsterdam to Western Germany around 1950.

In 1945 I had entered the Vossius gymnasium in Amsterdam, nicknamed the school for reds and Jews. A lot of children had just emerged from concentration camps and all sorts of hiding places. Teachers had returned as survivors as well and were reinstated. Among them Dr. Presser, the brilliant historian who wrote a two-volume book²² on the persecution and destruction of the Dutch Jews in 1940-1945, and later taught modern history at the Amsterdam University. Silence about the occupation reigned at school, although sometimes events showed the suppressed past was still with us. Classmates who had survived concentration camps could not sit still in their benches. Classmates committed suicide. There were poisoned, guilt-ridden associations between surviving children and the children of collaborators. I concentrated on *mensa mensa mensae mensam* and similar mental exercises and looked ahead, as most of the children. Too risky to look back. Still, there were symptoms of unsuccessful repression; rebellious, undisciplined and depressive moods, masked by the onset of an unruly adolescence.

I took my time in studying law and amusing myself in various other ways – military service, writing for a student weekly, a literary review or two, playing volleyball – between 1952 and 1962 when I finally took my degree. Since 1960 I had been taken on as 'Bücherwart'

19 Details are to be found in my farewell address at the Amsterdam University: H.U. Jessurun d'Oliveira, *Het migratierecht en zijn dynamiek: Het artefact van het 'schijnhuwelijk'* (1908), at p.49-52.

20 E. d'Oliveira, *Goethe, een levensbeschrijving*, s.d. [1908]; also *idem*, *Goethe en wij; vier aspecten* (1933).

21 Dr Albert Renger-Patsch.

22 J. Presser, *De Ondergang* (1965).

at the Centre for Foreign Law and Private International Law, an institute established by Johannes Offerhaus and Isaak Kisch in 1948. The latter had survived the war while detained in various camps, including Theresienstadt, where he may have met my Dutch grandmother.

I stayed at the Centre in various positions until 1971 when I took my doctorate. My *Doktorvater* was L.I de Winter, president, as successor of Offerhaus, of the Dutch Standing Committee for Private International Law, and President of the Hague Conference in Session. He had escaped deportation and death by the same trick as my own family: Mrs de Winter, a Berlin-born dentist, née Kohn, had been able to demonstrate that she had three Aryan grandparents and thus was considered to be married in a *Mischehe*. Instead of laying low, he showed big courage in helping Jews to escape their doom.²³ This, then, was my intellectual biotope.

Thus I was still assistant at the Centre when 1968 and its student revolts at the universities and elsewhere burst out. Unfortunately I was not very actively participating in the events, as I was concentrating on the work for my thesis and other pursuits. Nevertheless I took a keen interest in exciting events such as the occupation of the Maagdenhuis, the administrative centre of the university, the movement for democratisation of the university, and society at large. This liberating movement had certainly its invigorating effects on my slumbering intractability. I came to realise that law as an academic subject was not chosen by me for its intellectual challenges only, but primarily because of a rage for justice which I had long been able to stay away from, and which had its origins in my witnessing the *razzias* and other unacceptable scenes during the occupation.

My book review was the first sign of my coming out and speaking up against anti-semitism and other injustices. I still had a long way to go, but my anger had found an outlet. As a virtual German I had an interest in the denazification of Germany, and being a member of a persecuted minority during the occupation heightened this interest.

This was not a personal, individual incident, however. The babyboom generation was blossoming out in its protest against the restoration of pre-war institutions and societal structures. More or less suddenly studies popped up around 1968 on the legal system and its *Honoratioren* in the Nazi era, especially in Germany. Bernd Rüter's famous seminal book on *Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus* appeared in 1968 and came to my knowledge in 1973.²⁴ No surprise to find a number of works by Dölle in the bibliography, which are discussed in the text. The author takes Dölle's role as a Nazi lawyer for granted. Interestingly, Rüter compares the technique of overriding the BGB if its provisions collide with central elements of Nazi ideology such as *Gemeinnutz geht vor Eigennutz* or the *Volksüberzeugung* with the use of 'ordre public' in private international law in order to put aside the unpalatable effects of the application of foreign

²³ See I. Kisch, 'De Winter sous l'occupation', in: *NTIR* 1972, p.102-106, also published in: H.U.Jessurun d' Oliveira (ed.), *Uitgelezen Opstellen. Een bloemlezing uit het werk van Prof.Mr.I.Kisch* (1981), pp.408-412.

²⁴ In the Fischer Athenäum Taschenbücher series.

law.²⁵ Is it too bold to suppose that Dölle had no difficulty in taking that position because he was familiar with this structurally identical tool of private international law?

Josef Esser, in his formidable book (1956) on *Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts*, dedicated to Max Rheinstein and equipped with a short preface by the future director of the Hamburg Institute Konrad Zweigert, still refers copiously to the works of the acting director of the Max-Planck-Institut. He does this in a neutral, academic fashion, unsurprisingly so as Esser himself was a regular contributor to nazified law journals such as the *Deutsche Rechtswissenschaft*.²⁶

The establishment was not amused by the activities of the protest generation, which were threatening for all those who were settled in their entrenched positions. A strong sense of hierarchy prevailed especially in Germany at academic institutions. But the inter-generational conflict was complicated here by the necessarily incomplete and sloppy denazification process. 'Let sleeping dogs lie', and 'don't look back' were the policies of the time. 'De-nazification of the judicial system was pursued in a broad and bureaucratic manner, and the outcome was as unsatisfactory as it was in other professions.' This is Stolleis' judgment.²⁷

It is in this framework that the interaction of the Max-Planck-Institute and myself can be situated. I experienced the reaction of the Institute on my 'nicht ganz fleckenlos', though voiced in a sympathetic and civil manner by Neuhaus, as astonishing because it belittled the undenied facts representing Dölle's 'tragic' choices, and at the same time tried to sweep the ugly past under the lush carpet of the pride about the new *Wirtschaftswunder*. My three words were regarded as unbalanced *Hervorzerrn und Anprangern*, muck-raking and putting a dignitary academic on the pillory.

I will not for a moment deny that life in nazi-Germany was not simple and that it put ordinary people before extraordinary choices. But to frame Dölle's tragic dilemma, as Neuhaus did, in terms of patriotism vs humaneness, is clearly inadequate. As far as I can see, Dölle was not a tragic personality. He was an ambitious young professor, who chose to pursue his career, and who was a genuine partisan of the new ideology.²⁸ My remark about his scientific work in the nazi era was 'wurstegal' to him, as Neuhaus testified: *Wie zu erwarten war, ist ihm die Angelegenheit nicht sehr wichtig*. This frame of mind may have been responsible for his decision not to suppress his nazi titles from his bibliography, as other have done. There are no symptoms of regret or shame.

In his work exaltation about the era of new German socialism is paired with a number of moderate positions on the issues of the time, especially the means and techniques to use in order to bring about the nazification of the BGB. Thus he takes a certain distance from

25 Rüthers, op.c. p.147. He groups Dölle in the prevailing class of lawyers who advocated the eviction of the old law only if manifestly incompatible with the new ideological tenets. The BGB as foreign law!

26 In 1942 Esser contributed two articles: 'Richtermacht und Ermittlungsbetrieb in Italiens künftigen Zivilprozess' and 'Theorie und System einer allgemeinen Deutschen Schadensordnung'.

27 Stolleis, *Law under the Swastika* (1998), p.176.

the Roman law- bashing which was very much à la mode, enshrined as it was in part 19 of the NSDAP program: *für deutsches Recht gegen das römische Recht!*

Roman law was seen as jewified, and as a stronghold of everything the nazis opposed: individualism, formalism, literalism, bookish wisdom and hairsplitting sophistry.²⁹ Dölle describes the nazi loathing for Roman law in similar terms: (...) *man macht das römische Recht, insbesondere wie es geworden ist im Pandektismus des 19. Jahrhundert, mitverantwortlich für die liberalistische, individualistische, materialistische und überintellektualistische (rationalistische) Missbildung unserer Normenwelt.*³⁰ He does not subscribe, however, to this diatribe with its primitive aversion to foreign law, of which he as a teacher of private international law cannot be accused of, and stresses what has to be done in the first place: that the individual has to learn to use his rights in a social fashion, in the service of the German community, and that the German code should reflect this priority of social values. This idea of socialization of civil law has taken root in western systems of national civil law, though not in this extreme and amorphous way.

Another issue is approached in the same cautious way: the postulate that the courts should refrain from the perverse and wicked objectivity in doing their job and should start out to judge in a more subjective fashion. Dölle interprets this requirement as meaning that the principle of equality under the law has to be thought over in terms of new categories of equality and inequality, and that this urge for subjectivity can be used as a bridge towards the socialisation of law as demanded by the new regime. Here again, Dölle acts as a shock absorber between the existent BGB and the new demands. *Objektivität ist gefährlich, sofern sie, nur der anstehenden Sache hingegeben, das Ganze aus den Augen verliert.*³¹

As a nazi lawyer, Dölle showed a number of ideas which locate him as a middle of the road scholar as I just indicated. His interest in real estate law, witness his essays and the two editions of his book on *Reichserbhofrecht*, is truly national-socialist.³² But there is one issue in which he took as firm a position as any radical: in his blatant antisemitism, in his unsparing exclusion of German jews from the German community. Max Rheinstein, René David and others may have considered his antisemitic utterances as wild oats, but I have perceived them as the most genuine and sincere element in his work. Nazi lore was the vehicle to transform this sentiment, prevailing in large parts of the German *Bürgertum*, into profitable politically correct legal theory. It is significant that the monumental two-volume *Festschrift* for Hans Dölle in 1963 is prefaced by an anonymous dedication (presumably writ-

²⁸ Generally speaking, he was interested in novelties. One of his most brilliant pieces, *Juristische Entdeckungen. Festvortrag (Verhandlungen des 42. Deutschen Juristentages in Düsseldorf 1957. Bd 2 B1-22)* testifies to this penchant. I quoted this publication (and Neuhaus' earlier essay on Savigny und die Rechtsfindung aus der Natur der Sache, *RebelsZ* 1949, p. 364) on the *Kopernikanische Wende* in private international law brought about by von Savigny in my inaugural address *De ruine van een paradigma: de konfliktregel* (1976).

²⁹ Cf. Michael Stolleis, *Law under the Swastika* (1998), p.49, quoting Alfred Rosenberg, *Das Parteiprogramm. Wesen, Grundsätze und Ziele des NSDAP* (25th ed. 1943, p.49). See also Stolleis, *op.c.* p.75-76.

³⁰ H.Dölle, *Das bürgerliche Recht etc.* l.c. p.4. 'Überintellektualistisch' is of course a synonym of 'semitic' in the nazi newspeak.

³¹ *Ibidem*, p.4.

³² Cf. M. Stolleis, *op.c.* p.69: 'There was consensus, however, that within civil law property law had most thoroughly absorbed the communal ideas. As evidence jurists listed, among others, the Hereditary Farm Law of Sept., 29 1933 (...)'

H.U. Jessurun d'Oliveira in 1967.
 Photograph: Maarten d'Oliveira

ten by or on behalf of the three editors) without any attempt at description of life and works of the septuagenarian. Better not rock the boat and limit oneself to a positive psychological profile with elements such as ‘sein sicheres, nie verletzendes Urteil über Menschen und Dinge’ and ‘nicht zuletzt(...) sein erquickender Humor’.

3 Anno 2003

My wish to devote this contribution to the period 1933-1968-2003 – a cabalistic exercise of a seventy years old for an esteemed co-agenarian colleague – was inspired by a recent publication. It is a work of scholarly *Vergangenheitsbewältigung*, a collection of essays under the title: *Darker Legacies of Law in Europe; The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*.³³ Dölle is not specifically mentioned in this book, although he as well turned his attention to Europe and European law after the war as the title of his *Festschrift* indicates, but his work is an implied object of study in this important collection of essays.

More importantly, during the time I spent at the European University Institute in Flo-

³³ Christian Joerges and Navraj Singh Ghaleigh (eds.), *Darker Legacies of Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*. With a Prologue by Michael Stolleis and an Epilogue by J.H.H. Weiler (2003).

rence, where this book originated, I became aware of the constant soul-searching by most of my German colleagues about the role of their parents – legal professionals in many cases – during the Nazi-period and about which ideas and outlooks they might have inherited from them. One of them, my friend Christian Joerges, not only stood at the origin of the project, but also contributed an anguished essay: ‘*Europe a Großraum*’ *Shifting legal conceptualisations of the integration project*.³⁴ In this thoughtful and cautious essay he demonstrates convincingly that there exists an influx of nazi thought and nazi thinkers into the framework of the European Communities; certainly with variations but still, in their structure not easily to be mistaken. German legal scholars, active in the millenary third Reich found a new topic where theories about the relationship between Germany and subjected European states and peoples could be transplanted to Community law with a similar structure between national laws and the supranational community institutions. One of the transmitters of these theories was H.P. Ipsen, who became the doyen of European law in Germany. According to his biographer G. Nicolaysen, one of Ipsens essays, a lecture held in 1964 on ‘*Das Verhältnis des Rechts der europäischen Gemeinschaften zum nationalen Recht*’ is said to have been taken into consideration by the ECJ judges who attended the lecture and handed down, only five days later, on 15 July 1964 the seminal *Costa v ENEL* judgment.³⁵ In a still more personal vein Joerges, in another recent article, recalls stepping stones in his own awakening to the past of the earlier generation and gives a critical sketch of life and work of Hans Peter Ipsen.^{36, 37}

Overcoming the ‘reluctance to glance in the mirror’ to use the title of the introductory essay by Michael Stolleis,³⁸ implies looking at oneself in order to find out under which influences one has grown up as a scholar, and to enable oneself to distinguish some of the muddled sources of knowledge from which one has drunk.

The varying intensities of looking at the ancestry of legal thought suggest an intergenerational regularity, amongst other sociological explanations. In his epilogue to the book J.H.H. Weiler distinguishes four generations of German legal scholarship, each with its own characteristics,³⁹ of which the last does not need to detain us here.

Hans Dölle was a good example of the first generation with ‘their original adaptation to National Socialism and their smooth and highly successful reinsertion into the post-War legal profession’.

34 *O.c.* p.167-191.

35 *O.c.* p. 183 with sources.

36 Christian Joerges, ‘Continuities and Discontinuities in German Legal Thought. Contribution to The Simon Bond International Wannsee Seminar on Tyranny, Justice & the Law: the Nazis and Beyond.’ (2002), *Law and Critique* vol. 14, number 3, p.279-308 2004:1 (Special Issue on ‘The Darker Side of a Pluralist Heritage: Anti-liberal Traditions in European Social Theory and Legal Thought’).

37 These works inspired me to contradict our premier, Mr. Balkenende: *Stauffenberg niet begin van het ene Europa*, in: *NRC Handelsblad* 28 July 2004.

38 Michael Stolleis, ‘Prologue. Reluctance to glance in the Mirror: the changing Face of German Jurisprudence after 1933 and post-1945’, *op.c.* p. 1-18.

39 J.H.H. Weiler, Epilogue, *o.c.*, pp. 389-402 (at 397-398).

The second generation is that of their ‘students, then assistants and today’s (circa 2003) illustrious senior professors who sat at (their) feet, washed their hands (or at least their blackboards), wrote in their Festschriften, visited them on their birthdays but rarely if ever questioned them about their past or questioned their past, thus becoming a critical element in the successful integration of Generation M back into the professoriate.’ I think that P.H. Neuhaus and his colleagues at the time, back in 1968, fit this description in so far as Neuhaus valiantly defended his former director, in agreement with Zweigert and Drob-nig as he wrote, against my muck-raking. (By the way, my impression is that Zweigert, although by 18 years Dölle’s junior, rather belonged to the ‘first generation’ in the sense indicated but managed to distance himself from the prevailing ideology.) They all preferred to keep the skeletons in the cupboard.

Then there is the third generation, nicknamed by Weiler the Nasty Girls, ‘now at the height of their university power (if not intellectual prowess), who came to academic and intellectual maturity around the ’68 period and who were those who for the first time (...) began to raise awkward questions about Generation M, frequently with shrill denunciatory tones.’ I think I fit in nicely as Nasty Girl, throwing my three denunciatory words in 1968, though I still consider them to be pathologically restrained and balanced.

What about looking into the mirror of Dutch legal professionals during the nazi era? Though the perspective is different as we are talking about jurists collaborating with an occupying enemy regime, nevertheless similar questions can be asked about the slow dawning of insight into the degrees of (non)collaboration by Dutch lawyers. That 1940-1945 is still with us, and even more vividly than some decades ago is demonstrated by a number of recent publications.⁴⁰ But this is a topic for another essay.

Writing this footnote I once again became aware that legal scholarship, though possibly not scientific, is serious business in that it deals not only with important technicalities, but also with values. Private international law especially has long been considered not only to be abstruse, but also a more or less neutral technical discipline, and we have not learned very well to deal with values and ideology. We have been exposed since the Sixties to the American conflicts revolution, functional and interests approaches to our discipline, the inroads made by fundamental rights and by state intervention leading to the development of *règles d’application immédiate*: the translation of the integration of private law and community, public interests in our field. European law is changing our paradigmata once

⁴⁰ See e.g. G. van den Bergh, Een poging tot letterdiefstal? WPNR (2003) 6528, p. 326 ff. on the history of A. Pitlo, later a civil law professor at the Amsterdam University who had lent his name to a textbook by a Jewish lawyer (C.H.F. Polak, who later became a Minister of Justice), and who was accused of procrastination in ascertaining this fact. Furthermore a biography of a former minister of Justice and councillor in the Hoge Raad during the war, J. Donner, by a later minister of Justice, Job de Ruiter: Jan Donner, jurist; een biografie (2003), reviewed by J.C.M. Leyten in NJB 2003, pp 2042-2046; furthermore H.L.C. Hermans, Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd (2003) and C.J.H. Jansen, ‘De spagaat van de leden van de Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog’, in Nederlands Juristenblad 2005, p. 880-885.

more, inspired by sometimes dubious policies and values.⁴¹ *La trahison des clercs*, assaults of national and European bureaucracies and managers with their legislative programs are with us. It seems important to me, and that is the lesson I draw from the anecdote I have permitted myself to present here, to be critical and alert to the perversions of law in our own time; hopefully a bit more vigilant than a number of lawyers has been in the Thirties of the previous century. The ideologies have changed, but the need for academic lawyers to be on their guard is of all times.

This sermon is superfluous for Erik Jayme, my colleague for many years now and whom I meet each year in the *Groupe européen de droit international privé*. It is one of the places where specialists of private international law are brainstorming, in a painstaking way, on the future of private international law in Europe. The tendency is: private international law has no future within the EU, because all variety and diversity have to be demolished for the sake of efficiency, unity, and equality among Union citizens. Already conflicts rules are fading away and are being relieved gradually by a general rule of recognition. In other words: we are witnessing a federalisation of our private international law in Europe, not unlike the system prevailing in the U.S.A. with their full faith and credit clause. Erik Jayme, with his subtle mind, his elegant grasp of many fields of culture, and his sense of the historical and ideological backgrounds of our trade, has always shown an acute awareness of these more general issues of our time for the development on private international law. I welcome him to the club of septuagenarian conflicts pundits.

⁴¹ See e.g. H.U. Jessurun d' Oliveira, 'The EU and a Metamorphosis of Private International Law', in: James Fawcett (ed.) *Reform and Development of Private International Law. Essays in Honour of Sir Peter North* (2002), p. 111-136. See especially the annual contributions by Erik Jayme written in the last decade together with Christian Kohler in *Praxis des Internationalen Privat- und Verfahrensrecht*.

ALS EEN SCHAAR DIE KNIPT IN DE LUCHT

DE OVERWONNEN ONMACHT VAN PAUL CHRISTIAANS*

Een groepje vrienden van middelbare leeftijd zit in een restaurant. Een van hen vertelt over een wandeltocht in Frankrijk, door Bourgondië. De deelnemers hadden overnacht in het schilderachtige stadje Vézelay.

“Mmm”, kunstlicht in Vézelay’, mompelt een van de anderen voor zich heen.

‘Hé,’ reageert zijn buurvrouw verrast, ‘is dat niet een roman?’

‘Ja,’ luidt het antwoord, ‘van Paul Christiaans, ken jij dat boek? Het is uit ’61. In mijn middelbare schooltijd, en ook nog daarna, was dat een soort cultboek voor mij en mijn vrienden. Wij kenden hele zinnen uit ons hoofd: “Hij had een zoon in Leiden, hij had een zoon in Utrecht en fietste met rafels aan zijn broek.” Niemand kende de schrijver, een totaal onbekende. Paul Christiaans was duidelijk een schuilnaam. Later toen ik zelf in het boekenvak zat, heb ik me wel afgevraagd wie dat zou zijn, maar niemand die het wist. Ik ben er nooit achter gekomen.’

‘Nou,’ zegt zijn buurvrouw aan de dinertafel, ‘dan heb ik een verrassing voor je: ik weet wie Paul Christiaans is, sterker nog, ik ken hem persoonlijk. Midden jaren zestig, ik was net afgestudeerd, heb ik een blauwe maandag als stagiaire op een deftig Amsterdams advocatenkantoor gewerkt. Een van de advocaten daar leerde ik wat beter kennen en die vertelde me op een keer dat hij onder pseudoniem twee romans had geschreven. Inderdaad ja: Paul Christiaans!’

Die buurvrouw was ik.

Zijn weg

In 1959 verscheen bij Uitgeverij J.M. Meulenhoff *De fluwelen kraag*, het 200 bladzijden tellende romandebuut van Paul Christiaans. Hoofdpersonen zijn twee Amsterdamse advocaten, eind dertigers. Karel, de ikfiguur, is keurig getrouwd, twee kinderen, ’s zondags cake bij de koffie, een Van Gogh-reproductie aan de muur, breiwerk en de *Libelle* op het naaitafeltje. Zijn vriend en confrère Arthur is bij het verlaten van het Paleis van Justitie aan de Prinsengracht, waar ze allebei een pleidooi hadden, voor Karels ogen door een vrachtauto aangereden en om het leven gekomen. Geïntrigeerd door een notitie in Arthurs zakagenda en de aanwezigheid van een onbekende man op Arthurs begrafenis, onderneemt Karel een zoektocht naar het ware levensverhaal van zijn vriend. Het levert hem slechts een vermoe-

* Dit artikel is, op een paar aanvullingen na, eerder verschenen in *De Parelduiker* 9-1 (2004).

„De Fluwelen Kraag”: eerste roman van Paul Christiaans

Beklemmende vormgeving van de menselijke eenzaamheid

HOE groter de verdiensten van een werk, des te meer betreft men de tekortkomingen ervan. De lezer verlangt naar de volledigheid, ook al weet hij dat die onbereikbaar is. En de schrijver behoort snarmer te streven. Ik heb echter vastgesteld dat over het algemeen de lezer hogere eisen stelt aan het boek dat hij leest, dan de schrijver aan het boek dat hij schrijft. Tal van romanlezers, met vele en duidelijke gaven gezegd, bereiken het hoogste binnen hun macht niet, omdat zij zich niet verwaardigen de eenvoudige handgrepen van hun vak te leren, ja er, in het ergste geval, maar wat op los kalken.

Schilders en componisten, beeldhouwers en beekvismonteurs onderscherpen zich doelbewust aan de recht van een dikwijls langdurige scholing. Letterkundigen schieten zich dusbehoorven verboden, zonder voorbereiding nemen zij het simpele werk van de hand en dan, vooruit maar, nemen de greep. Ik heb stensig dapper probeer vooruit ontmett die blaak zich zimmer rijkdomschap te betonen gegeven van de aart van zijn vak, van de economie van zijn

niet door te betogen doch door te leven, door te zijn zoals hij is. En zeker niet door het min of meer nadrukkelijk uitpreken van overtuigingen of meningem. Christiaans schreef een roman met ingewikkelde handelingen en gebeurtenissen, het is recht aan ons, zijn lezere, overlatende er een zin in te ontdekken of aan toe te komen.

Iemand die in zijn eerste werk, zo sterk een indruk van besaan, van leven, van werkelijkheid weet te geven, bezit de eigenschap, zonder welke geen roman denkbaar is: het menscheppend vermogen. Daar is het ons te doen. Is dat afwezig, dan is er geen hoop. Hier is het aanwezig en wel zeer duidelijk. En er is hier meer dan de waarde alleen maar bepaakt wordt door betrekkelijk geringe (maar dikwijls hinderlijke) fouten, welke Christiaans gemakkelijk had kunnen voorkomen.

BEHALVE menscheppend vermogen bezit Christiaans nog een secundaire ro-

PAUL CHRISTIAANS

op het voorbeeld in evenwicht houden. Het Maar ik zit iemand om op enige af-besliding, te duidelijk ook, want te nemen dat te beproeven, „de jong” was. Wat is dat voor kinderachtige dwaalmeer om senaal een bepaald merk signaleeren te doen in het? Boven and Hinder. Waarom niet te Ranzel? Wie doet nu nog op zijn onafhankelijk toespandige namen als „Mr. Maska, de olijke identapper”, Elleno, De lubbomst? Dit maakt een zeer liefhebberie indruk.

Christiaans gebruikt zijn woorden niet altijd met overleg. In het gesprek tussen Arthur en Pru, wordt de laatste terecht niet hard genoemd. Deze Pru, een ongegratig jeur, is in het geheel niet hard tukt het zelfs niet te evenwicht spreken. Hij is een laagbegroefde, platte blaakkaak. Trouwen Arthurs met ook inestelijke beschaving, enige overduidelijk blijkt uit een gesprek dat hij met een vromen priester voort. Goe-de smook is niet met de hoopje delft van Christiaans lieden, noch van hem zelf.

Ten slotte een enkel woord over de bouw van „De Fluwelen Kraag”. Het boek bevat enkele bronsteken, welke ik in geringe hand maatzen het verloop der dingen om zo breed afgewerkt te worden als Christiaans het doet.

Deze bronsteken zijn op zichzelf beschouwd gewis voortreffelijk. Maar zij onderbreken de stroom der gebeurtenissen en verstoren het zuiver evenwicht. Als kenmerkend voorbeeld wijs ik op de avond welke Arthur bij de renger in konstant doorbrengt. Dit het geheel toegeweest hebben wij het een aardig lallandje, doch in de roman heeft dit, op zichzelf verdienstelijke, een zeer geringe betekenis voor zijn overweg. Christiaans laat zich gaarne verliezen en lets in te laten dat hij boosert en angst voikt, zonder zich daarbij al te zeer te bekommeren om het geheel.

„De Fluwelen Kraag” is een verdienstelijke boek, van e g verdienstelijke present rou stin, inden het natuurriker, nauwkeuriger geschiedten ware (onder de sembla- bleidende naslagere die op kinder- lichtigheid gewist en wanneer hooren de gramen van het verhaal de verbedingen nauwer bewaard weten gebieven.

Paul Christiaans, „De Fluwelen Kraag”. J. M. Meulander.

Fragment van bespreking door Jan Greshoff in Het Vaderland van 2 april 1960. Uit: De Parelduiker 9-1 (2004), p. 61.

den op, en beschaamd bedenkt hij: ‘Maar wie had mij het recht verleend hem te zoeken in zijn ziel?’

In het tweede – langere – deel van de roman, zonder ikfiguur, wordt in flashbacks het drama van Arthurs leven ontvouwd. Kern daarvan is Arthurs onvermogen te leven naar zijn droom: te trouwen en een gezin te stichten met het frisse meisje Boukje, ontmoet in de taartjeswinkel Berkhoff in de Leidsestraat. Boukje, die meer zicht op de werkelijkheid heeft, slaat zijn aanzoek af en trouwt met een ander. Op de dag van haar bruiloft reageert Arthur zijn verdriet en onmacht af op het fotoportret van zijn moeder en laat hij in de beslotenheid van zijn kamer, net als toen hij nog kind was, zijn tranen ongeremd vloeien: ‘Want er spoelt een oceaan van onvermogen tussen fantasie en werkelijkheid.’ (p. 200)

Het boek kreeg een gunstige ontvangst in de pers. Onder de kop ‘De mens in zijn eenzaamheid’ loofde het Algemeen Dagblad van 2 februari 1960 de kunstige compositie van het verhaal. Het artikel besloot: ‘Paul Christiaans – vermoedelijk de schuilnaam voor een Amsterdams advocaat – heeft met zijn eersteling meteen al een voldragen roman geschreven, die temidden van de vele boeken die de laatste maanden zijn verschenen een eerste plaats inneemt.’ Anne Wadman in de Leeuwarder Courant (‘voortreffelijk schrijverschap, een uiterst scherpe waarneming en een grote milieukennis’) en J. Greshoff in Het Vaderland (‘Be-

klemmende vormgeving van de menselijke eenzaamheid') schreven eveneens goeddeels lovende recensies. In mei 1960 werd *De fluwelen kraag* uitgeroepen tot Boek van de Maand, een predikaat dat maar zelden aan een debuut werd verleend. In *De Groene Amsterdammer* wijdde C.J. Kelk, lid van de toewijzende commissie, er een uitvoerig artikel aan, dat aldus begint: 'Het lijdt geen twijfel, de schrijver Paul Christiaans moet een ingewijde zijn in de wereld van het Recht en nog wel speciaal in de Amsterdamse juridische clan, rondom het bekende gebouw op de Prinsengracht bij de Leidsestraat.' De commissie was 'vrijwel eenstemmig' van oordeel dat *De fluwelen kraag* 'een aantal opmerkelijke kwaliteiten vertoont, om te beginnen een zeer originele compositie, voorts het uitzonderlijk moeilijk probleem, dat er in verwerkt is, en ten slotte een eenvoudige, heldere stijl'.

Ook het *Advocatenblad* is het niet ontgaan dat een confrère zich op het literaire pad had begeven. In het nummer van 15 december 1959 wordt melding gemaakt van het debuut 'van de schrijver Paul Christiaans, achter welk pseudoniem zich een bekend Amsterdams advocaat blijkt te verschuilen'. Het stukje besluit met de aansporing: 'Het is zeker voor juristen, doch ook voor anderen, aan te raden dit boek te lezen, èn om de wereld waarin het zich afspeelt, èn om de psychologische intrige.'

Twee jaar na dit debuut kwam de tweede roman van Paul Christiaans uit: *Kunstlicht in Vézelay*, 138 bladzijden, ook weer bij J.M. Meulenhoff.

'Hij had een zoon in Leiden, hij had een zoon in Utrecht en fietste met rafels aan zijn broek'. Zo luidt de eerste en ook de laatste zin van het boek. Daartussenin beleeft de hoofdpersoon, ditmaal een substituut-officier van justitie uit de provincie, als gevolg van een samenloop van omstandigheden een ontmoeting met een Franse vrouw. De twee belanden min of meer noodgedwongen een paar dagen in elkaars gezelschap, omringd door de schoonheid van het Franse plaatsje Vézelay met zijn middeleeuwse kathedraal en zijn toeristische *son-et-lumière*-spektakel. Het is de confrontatie van twee mensen die niets gemeen hebben en in totaal verschillende werelden leven. Na de aarzelende poging de grenzen van zijn dagelijks patroon te doorbreken, keert mr. Verhaere terug naar zijn vertrouwde, rechtlijnige omgeving, de keurige buitenwijk waar hij dagelijks op zijn fiets de weg van en naar zijn werk aflegt, over de Kruisbessenweg, de Kamperfoelielaan en de Allee, 'die recht was en lang'. Zijn weg. Ook is het dilemma opgelost waarin hij zich voor zijn vertrek bevond: zou hij in ruil voor een mogelijke promotie (hij is al bijna twintig jaar substituut-officier) toegeven aan de subtiele pressie van de procureur-generaal om af te zien van strafvervolgung van diens zoon? 'En de zoon van die procureur-generaal zou hij in ieder geval vervolgen, koste wat het kost. Want hij was wel een bekrompen, maar ook een door en door integer man. En hij bezat een lieve vrouw.' (p. 138)

Dit tweede boek van Paul Christiaans werd eveneens gunstig besproken. Clara Eggink schreef aan het slot van haar recensie in het *Leidsch Dagblad* van 18 maart 1961: 'Het probleem van de verschillende kanten in de menselijke persoonlijkheid, dat Christiaans in zijn eerste roman, *De Fluwelen Halskraag* [sic!], heeft aangesneden via een onderzoek naar

het verleden van iemand die dood is, heeft in dit verhaal een natuurlijker verloop gekregen, omdat het zich binnen één mens afspeelt. De auteur heeft nu ook geen toevlucht behoeven te nemen tot kunstgrepen zoals in 't eerste boek. Daardoor is deze Verhaere, in vergelijking tot de theoretische Arthur uit *De Fluwelen Halskraag*, een mens geworden, waar men zich in verplaatsen kan – hetwelk een grote vooruitgang betekent.' En *De Typhoon* (14 april 1961) oordeelde: 'Wij menen, dat door de diepere uitwerking van de problemen Christiaans met deze roman (bijna novelle) zeker zich op het niveau van zijn eerste heeft gehandhaafd, zo niet dit heeft verdiept.'

In een prospectus van uitgeverij Meulenhoff ('Romans en verhalen van prominente schrijvers, keuzelijst najaar 1962') is Paul Christiaans opgenomen als 'een romancier met de heldere geest van een geboren jurist', naast onder anderen Anna Blaman, Bertus Aafjes en Jan Wolkers (met zijn debuut *Kort Amerikaans*). Van alle in het prospectus genoemde schrijvers is een foto afgedrukt: Christiaans toont een flauwe glimlach.

Na deze twee boeken, de lovende recensies en het prospectus werd het voorgoed stil rond Paul Christiaans. Zijn schrijverschap werd niet voortgezet, zijn boeken werden, zelfs in het antiquariaat, onvindbaar. Zijn naam werd vergeten.

Hoe anders zou het de Amsterdamse advocaat mr. Herman Mari Voetelink vergaan.

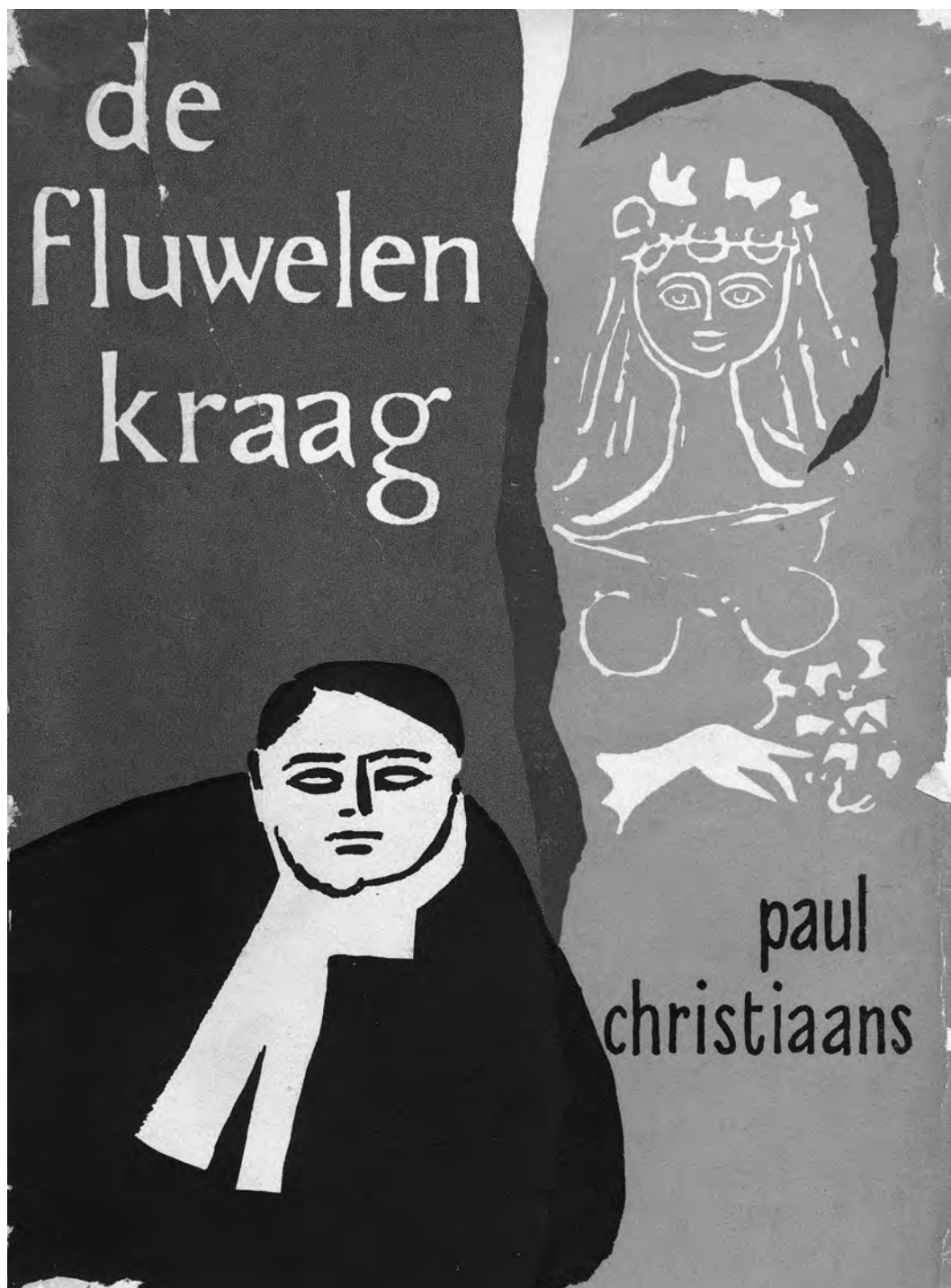
Herry Voetelink, geboren in 1919 in Amsterdam, ging na het gymnasium in het assurantievak. Pas op zijn vierentwintigste besloot hij alsnog rechten te gaan studeren. Het was tegen het einde van de oorlog. Binnen drie jaar studeerde hij af en in 1947 begon hij zijn loopbaan als advocaat op een prestigieus Amsterdams kantoor. Zijn ambities lagen in die tijd op juridisch gebied. In 1952 promoveerde hij bij de hoogleraar handelsrecht Offerhaus op *Samenwerkende oorzaken in de schadeverzekering*. Een jaar later werd zijn inzending voor een juridische prijsvraag over toelaatbare en ontoelaatbare reclame (samen met die van Kees Berkhouwer) bekroond en gepubliceerd. Hij was toen 34 jaar oud.

Niets wees erop dat deze succesvolle jurist zich zou ontpoppen als de romanschrijver Paul Christiaans.

Met de hand

Een halve eeuw later breng ik in Amsterdam-Zuid een bezoek aan Herry Voetelink, op dat moment (2003) 84 jaar oud.

Aan het begin van zijn loopbaan als advocaat had Voetelink zich zijn doelen duidelijk voor ogen gesteld: 'Promoveren, Associëren, Engageren'. Toen hij aan het laatste toe was en graag wilde trouwen met het meisje van wie hij 'épris' was, kwam er ineens een gevoel over hem 'alsof er iemand is die de darmen, alles, uit je lijf trekt'. Angst voor de moederfiguur, verduidelijkt hij. Het is het gevoel dat Voetelink zijn hoofdpersoon in *De fluwelen kraag* laat ondergaan, wanneer de advocaat Arthur aan zijn bureau zit en naar het pak met

Omslag van de uitgave uit 1959, verschenen bij Meulenhoff, naar ontwerp van Bert Bouman. Collectie Uitgeverij Bas Lubberhuizen

trouwkaarten kijkt die hij voortijdig heeft laten drukken – Boukje heeft nog niet eens geantwoord op zijn aanzoek. Er zit een roze lintje om het pak. En dan gebeurt het: ‘Terwijl hij nog naar zijn pak zit te staren, is er een vreemde, onzichtbare hand die hem door zijn vest heen ter hoogte van het middenrif schijnt vast te grijpen. De hand trekt en trekt als moesten zijn ingewanden er stuk voor stuk worden uitgehaald. Tegelijkertijd breidt het pak op tafel zich driedimensionaal uit tot een kist, het lintje wordt een koord, het koord een ketting, de kist groter en groter.’ (p. 116)

Voetelink bevestigt desgevraagd dat hij met deze Arthur zichzelf heeft beschreven. Arthur is de tragische eenling, de tragische romanticus, ‘zoals je een ideaalbeeld van je eigen tragiek maakt’. De andere hoofdfiguur in het boek, de ikfiguur Karel, is wat Voetelink voor zichzelf had gewenst: ‘Een keurige jonge advocaat, vrouw, kindje enzovoort. Dat wilde ik ook, maar dat lukte dus niet en ik kreeg die vreselijke angst. Toen ben ik naar de psychiater gegaan. Ik ben in analyse gegaan, vijf jaar lang. En ik ben daar succesvol uitgekomen.’

In de tijd dat Voetelink in psychoanalyse was, zo tussen zijn 35ste en 40ste jaar, kreeg hij sterk de behoefte te gaan schrijven, en dan iets heel anders dan wat hij tot nu toe had geschreven. ‘En dat is uiteindelijk *De fluwelen kraag* geworden. Ik ben ermee gegaan naar Jeanne van Schaik-Willing [schrijfster en toneelrecensente], zij was de moeder van een vriend van me. Zij heeft het manuscript gelezen en ik zie het nog voor me: ze stond me aan de Leidsekade boven op te wachten: ‘collega!’ Zij heeft me geïntroduceerd bij Meulenhoff, waar ik te maken kreeg met redacteur Bloemena. Dat ging in die tijd vreselijk aardig: toen het boek uitkwam, gingen John Meulenhoff, Bloemena en ik een drankje drinken bij Américain. Jeanne van Schaik kreeg als toneelcritica bij *De Groene* natuurlijk voor iedere première twee kaarten, en ik was ongetrouwd en had een autootje, een Volkswagen. Zo heb ik toen een tijd lang alle premières in Nederland met haar gezien. Enig was dat!’

Daarna kwam in 1961 *Kunstlicht in Vézelay* uit.

Beide boeken heeft hij in korte tijd geschreven, negen maanden per boek. Met de hand. Alle weekends zitten schrijven, ook de meeste avonden. Buiten zijn eigenlijke advocatenpraktijk had hij alle nevenwerkzaamheden ervoor opzijgeschoven. Waarom eigenlijk onder pseudoniem? ‘Ik was net compagnon geworden, ik dacht aan mijn reputatie, het waren heel andere tijden toen, de sfeer op zo’n kantoor, nou ja, het leek me beter dit niet onder mijn eigen naam te publiceren. Niet dat het geheim was, hoor, bij de balie was het wel bekend, mijn eerste boek is zelfs in het *Advocatenblad* gerecenseerd, maar het waren toch twee gescheiden werelden.’ En hoe is hij aan het pseudoniem Paul Christiaans gekomen? ‘O, daar moet je niets achter zoeken. Ik vond Paul wel een mooie voornaam. Toen ik een keer door België reed met de auto, zag ik daar de een of andere handelaar die Paul Christiaans heette. Dat heb ik toen maar als schuilnaam genomen. Daar zit dus helemaal niks achter.’

Hoe ging het toen verder, na de verschijning van *Kunstlicht in Vézelay*? Waarom is er nooit een derde roman gekomen? Het antwoord is simpel en stellig: ‘Toen was het eigenlijk op. Ik was uitgeschreven. Ik heb een bescheiden talent. En mijn fantasie is beperkt, die con-

centreert zich toch op het juridisch werk en wat daarmee te maken heeft. Ik ben geen Vestdijk, die de ene keer over een Oostenrijkse buschauffeur schrijft en dan weer ineens in de oudheid grijpt. Ik moest dus dicht bij huis blijven. Voor veel figuren heb ik bestaande mensen als voorbeeld genomen, rechters, officieren van justitie en zo.'

Zo is mr. Verhaere uit *Kunstlicht* in *Vézelay* gebaseerd op de officier van justitie Van Dem. En voor Jacques, de man die zijn joodse afkomst verborgen houdt, heeft Jacques Presser, Voetelinks geschiedenisleraar op het Vossius Gymnasium, gedeeltelijk model gestaan. De rechter Doorhacker, die in het holst van de nacht zijn griffier pleegt te bellen om een puntkomma in een vonnis te bespreken, is geïnspireerd op de Amsterdamse rechter Knottenbelt. En de geheimzinnige Frits uit *De fluwelen kraag* – het wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar de lezer begrijpt dat de man homoseksueel is – is een mengeling van twee figuren: de ene is iemand bij wie Voetelink in de oorlog een tijdje ondergedoken heeft gezeten en de ander is zijn psychiater. Over hem vertelt hij nog een anekdote: 'Omdat ik niet kon trouwen, was ik naar de psychiater gegaan en later bleek dat die homofiel was. Een vriend van me zei toen: haha, je zit dus bij de kale kapper!'

Hij herhaalt het: ik was uitgeschreven.

Bovendien had de advocaat Voetelink nog andere ambities. Bestuurlijke en organisatorische werkzaamheden naast zijn praktijk, die hij ter wille van zijn literaire werk tijdelijk terzijde had geschoven, vatte hij weer op. Zo schreef hij, al tijdens de analyse, een preadvies voor de Nederlandse Orde van Advocaten over ouderdomsvoorziening in de advocatuur, werd hij lid van de Raad van Toezicht en was hij vijfjaar lang Deken van de Orde van Advocaten in Amsterdam.

In 1965 stond hij de student politieke wetenschappen Abraham de Swaan als raadsman bij, toen deze strafrechtelijk werd vervolgd wegens smalende godslastering. Normaal deed Voetelink geen strafzaken, maar dit was een bijzondere zaak. De Swaan was redacteur van *Propria Cures* en had in het 'Jezusnummer' van dat blad (14 oktober 1964) het Golgothaverhaal geactualiseerd in de reportagestijl van de *Haagse Post*. Hij werd wegens godslastering veroordeeld tot een boete van f 100,-. (De eis was f 200,- plus een maand voorwaardelijke hechtenis.) In *De Gids* van september 1965 publiceerde zijn raadsman H.M. Voetelink naar aanleiding van deze zaak een stuk over het in 1932 onder minister van justitie Donner [!] ingevoerde wetsartikel dat smalende godslastering strafbaar stelt. Op het omslag van *De Gids* wordt het stuk aangekondigd onder de titel 'god, donner en de swaan', bedacht door redacteur Ed. Hoornik. Een goed doortimmerd artikel over het strafrechtelijk godsbegrip, smake-lijk geschreven. Zo kapittelt Voetelink ministers uitgangspunt dat in ons staatsleven 'ondanks de godsdienstvrijheid in den ruimsten zin, God openlijke erkenning vindt'. Het daartoe onder meer gebezigde argument dat het gezag wordt uitgeoefend bij Gods gratie, kreeg van de auteur het volgende commentaar: 'Inderdaad wordt Nederland formeel door een staatshoofd geregeerd "bij de gratie Gods" en met welwillende medewerking van een Staten-Generaal. Maar lijkt het niet een ietwat overspannen gedachte, dat het Opperwezen telkens juist dan ongewone lankmoedigheid zou betrachten, wanneer een toegewijde dame

tot op het terras in Lech haar constitutioneel karwei opknaapt?’

Met de romanschrijverij was het afgelopen. Als Herry Voetelink heeft hij zich in 1989 nog gewaagd aan een televisiestuk voor de AVRO. Een misdaadverhaal getiteld ‘Het Klappen van de Zweep’, onder regie van Eimert Kruidhof. ‘Ook daarin komt een advocaat voor, het verhaal zelf is geïnspireerd op de tv-serie *Derrick*,’ zegt Voetelink, opnieuw onder verwijzing naar zijn beperkte fantasie.

In diepste wezen

Wie de boeken van Paul Christiaans tegenwoordig leest, ziet meteen dat het geen jeugdwerken zijn, maar romans van een veertigjarige. Allebei zijn ze vlot en goed geschreven, het verhaal boeit, heeft humor en gaat over wezenlijke zaken in een mensenleven. Bovendien krijgt de lezer een aardig kijkje achter de schermen van het juridisch bedrijf.

Er kleven echter ook wel enkele gebreken aan. De compositie van *De fluwelen kraag* is knap, maar nogal gekunsteld: deel één beschrijft in de ikvorm Karels speurtocht naar de overleden vriend, terwijl in het tweede deel, met *flashbacks* uit Arthurs leven, Karel slechts even genoemd wordt. Ook zitten er in beide delen wonderlijke stukken die geen functie in het geheel lijken te hebben, al zijn ze op zich interessant (Arthurs lange gesprek met de priester in de basiliek van Bredenburg) of hilarisch (Karels alcoholische bezoek aan de korsettenverkoper in de Rijnstraat). En namen als Elleboo en De Babbelaere voor advocaten in Bredenburg (een mix van Breda en ’s-Hertogenbosch) zijn wat al te leutig. Goedgetroffen daarentegen is de Amsterdamse sfeer van de jaren vijftig: Arthur moet met zijn auto in de Leidsestraat voor een stoplicht wachten en parkeert daarna op het Kleine-Gartmanplantsoen, vlak voor het kantongerecht. Na afloop loopt hij met Boukje (‘tjees, wat een zalige meid!’) langs de Pan American Airways op het Leidsplein en gaan ze nog even dansen in het Casino.

Maar wat het meest in het geheugen van de lezer achterblijft, is de beklemmende eerlijkheid waarmee de auteur zijn eigen, persoonlijke worsteling onder woorden heeft gebracht. Beide romans gaan over onmacht. Onmacht om lief te hebben, onmacht om een ander te begrijpen, onmacht om zichzelf te begrijpen, onmacht om in het leven het beslissende moment te benutten. In die onmacht laat Paul Christiaans de lezer op virtueuze wijze delen.

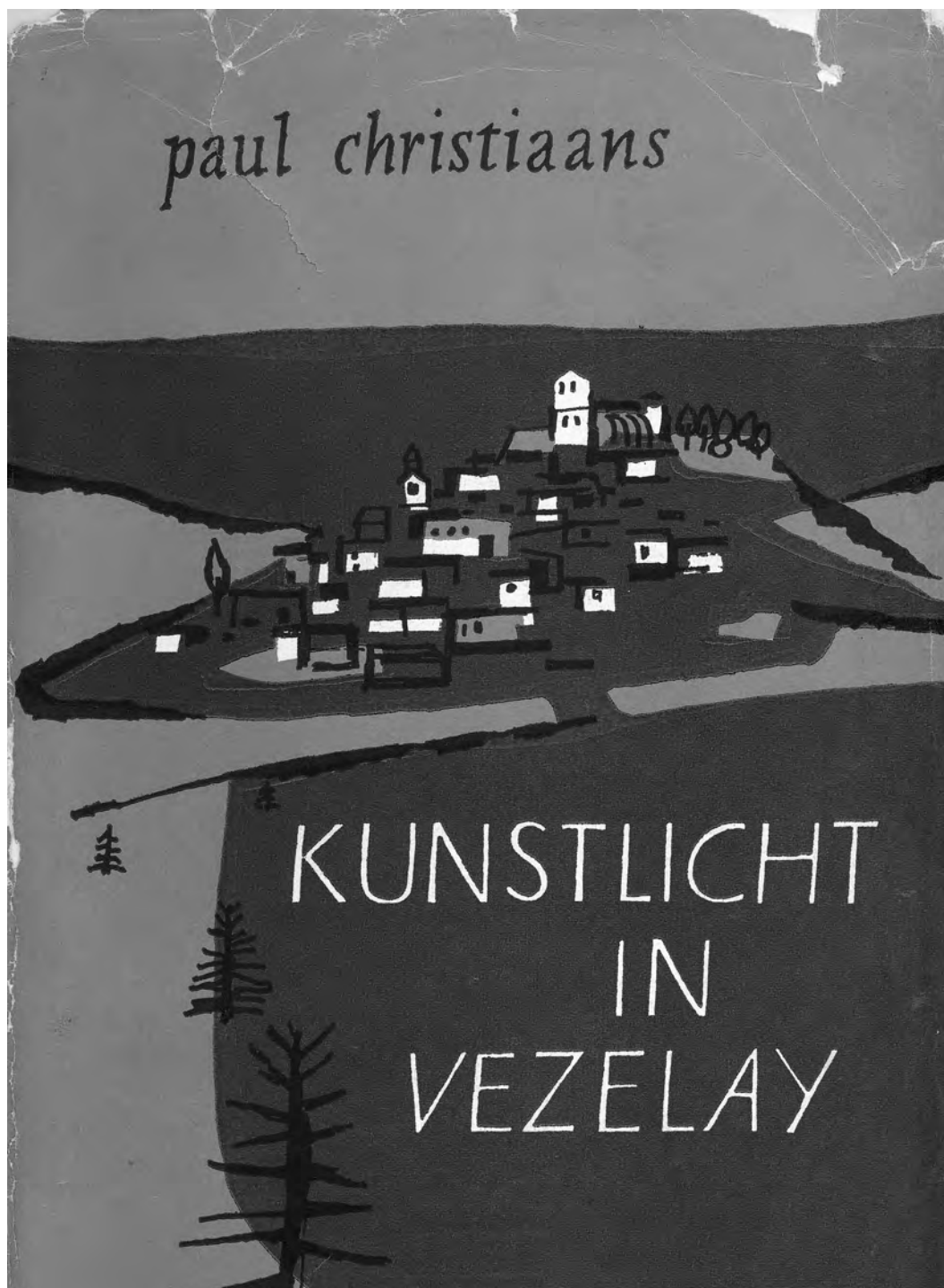
Waarom wil advocaat Karel, in *De fluwelen kraag*, zo graag weten wat zijn vriend en collega Arthur dreef? De mysterieuze informant Frits (de man met de fluwelen kraag op zijn jas) vertelt Karel dat Arthurs verloofde hem de bons had gegeven. Waarom? Frits geeft, met spot in zijn ogen, het antwoord:

‘In diepste wezen wilde Arthur niet trouwen.’

‘U weet waarom?’

‘Alleen een vermoeden.’

‘En?’ (p. 73)

Omslag van de uitgave uit 1961, verschenen bij Meulenhoff, naar ontwerp van Bert Bouman. Collectie Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Daarop verheft Frits zich en maakt zich uit de voeten. Karel is ondersteboven en wankelt weg, hevig verlangend naar vrouw en kinderen. Verderop, in het tweede deel, zien we Arthur, in *flashback*, naar woorden zoeken. Hij probeert zijn homoseksuele vriend Frits niet te kwetsen: 'Zelf ben jij toch zo'n man die in diepste wezen eigenlijk niet trouwen wil.' (p. 169) Is Arthur zelf ook homoseksueel? Nee, maar hij leeft in een droomwereld, noodgedwongen. Als klein jongetje is hij door zijn moeder eens geslagen en vernederd, waarna er een abrupt einde kwam aan de kindervriendschap met klasgenootje Marietje. Arthur groeit op als een gezeggelijk kind, dankzij zijn droomwereld, 'waarin alles zuiver en zalig is, met Mariettes te kust en te keur, en waarin hij haar [zijn moeder] niet hoeft toe te laten. Nooit, nooit, nooit...! Hij behoeft daar slechts één prijs voor te betalen. Dat hij in zijn latere leven Liefde ook alleen nog maar in die wereld zal kunnen ervaren, geven en ontvangen, zodat iedere poging tot transponeren naar de werkelijkheid a priori gedoemd is schipbreuk te lijden.' (p. 194) In tranen en tuchtiging van moeders foto ontlaadt zich Arthurs onmacht, één dag voor zijn dood..

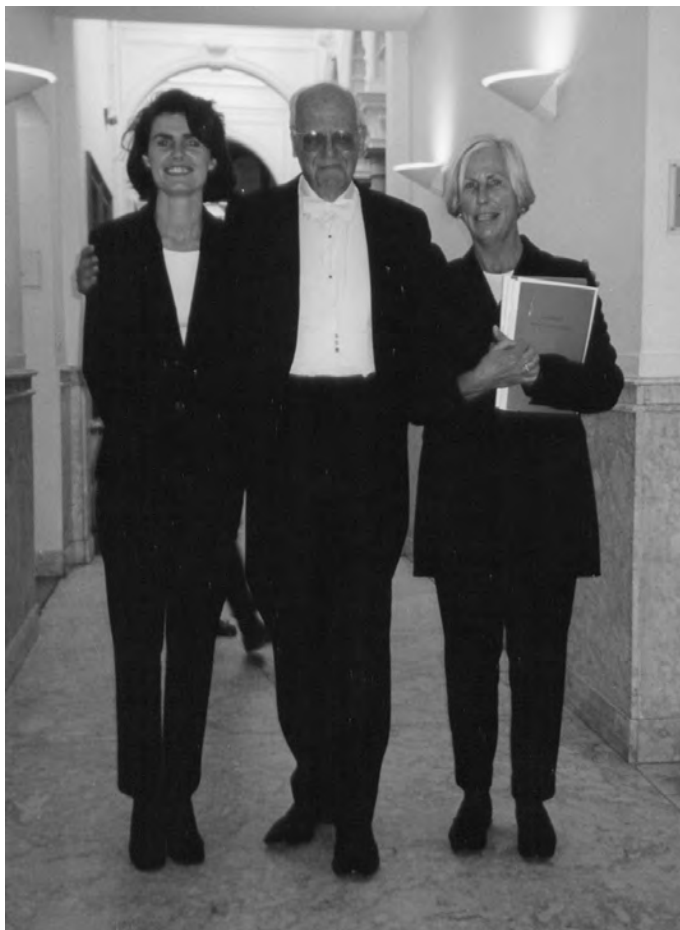
Voetelink zelf heeft zijn debuutroman onlangs nog eens gelezen. 'Ik kreeg tranen in mijn ogen, het is een ontroerend egodocument. Maar *Kunstlicht in Vézelay* is stilistisch beter.'

In *Kunstlicht in Vézelay* heeft de schrijver zich inderdaad weten te beperken tot de essentie van de verhaallijn. Maar die is wel op buitengewoon knappe wijze gecomponeerd. Er wordt voortdurend geswitcht tussen de innerlijke wereld van de ene persoon (Verhaere) en die van de ander (Marie-Solange). Beide personages zijn, als onnadrukkelijk zinnebeeld van menselijke eenzaamheid, tijdelijk op elkaar aangewezen, maar komen niet tot elkaar. Daartoe is mr. Verhaere, net als Arthur (en eigenlijk ook Karel) uit *De fluwelen kraag*, onmachtig. Waarom? Ook in dit boek draait alles om die vraag.

De jonge Française Marie-Solange is weggevlucht uit de armen van haar rijke minnaar, die niet van zijn vrouw wil scheiden omdat hij zich schuldig voelt over het omkomen van hun dochtertje tijdens de oorlog. Mr. Verhaere logeert in *Vézelay* in een hotelkamer naast haar, is netjes getrouwd, niet uit op een avontuurtje. Als Marie-Solange ten slotte dan toch, aan het eind van hun beider verblijf, haar deur op een kier zet, blijft Verhaere op de gang aan de grond genageld staan: 'Dit was het en hier stond hij. En dit kwam nooit meer terug... Bang deed de deur en er werd driftig een slot omgedraaid. Verhaere zag nu recht voor zich uit, terwijl de bons dreunde door zijn brein en daar naar alle kanten uiteenspatte. Was dat God? Was het angst? Of was het pummel?' (p. 123) De schrijver legt Marie-Solange vervolgens woorden in haar ziel die klinken als een fataal requisitoir: 'Met je beste nachtdinges aan kun je in de gang gaan staan als een hoer en ze zijn nog te beroerd om hun poten uit te steken. Op je rug voor ze kun je gaan liggen, ze in je armen sluiten, ze zoenen, bijten, strelen, strelen, strelen en altijd blijf je een schaar die knipt in de lucht.' (p. 125).

In de nacht die volgt 'reed Mr. Verhaere de rit van zijn leven'. Auto's, kathedralen en lichaamsdelen tolleren in een angstdroom dooreen. Totdat de vrouw in wie hij dieper en die-

Voetelink voor de tweede maal gepromoveerd (2001). Paranimfen: vrouw en dochter.

per doordringt, het gezicht aanneemt van Elsje, zijn door verdrinking om het leven gekomen dochtertje: ‘Een korte vibrerende extase, een figuur tegenover mij met engelen en apostelen en fabeldieren, die plotseling zijn knieën vaneen doet en ik val, val, ik wil niet maar de cabriolet kapseist en ik tuimel voorover langs zij, de adem wordt mij afgesneden, het licht sluit zich boven mijn hoofd, Elsje, Jezus ik verdrink...!’ (p. 124)

Droom en wereld kunnen, nee, móeten niet samengaan. Niet alles moet in het licht komen te staan. De in de steek gelaten zakenman Jacques zegt het zo: ‘Zonlicht is een leugen die stiekem verbrandt, kunstlicht is echt, altijd en overal.’ (p. 115)

Waar Arthur in *De fluwelen kraag* terugdeinst voor wat komen gaat, daar waagt mr. Verhaere in *Kunstlicht in Vézelay* zich – letterlijk en figuurlijk – over een grens. De een bekoopt het met de dood, de ander met een vastberaden terugkeer naar het vertrouwde leven – een ander soort dood.

Nooduitgang

Hoe is het de schrijver vergaan na het opdrogen van de bron? Toen ik hem, enkele jaren na de publicatie van zijn romans, meemaakte op het advocatenkantoor, was hij nog steeds ongewenst ongetrouwd. Dat zou spoedig anders worden.

‘Op een keer, ik was al een eind in de veertig,’ vertelt Voetelink nu met smaak, ‘zat ik in het vliegtuig van München naar Amsterdam. De stewardess komt naast mij zitten. Gut, wat leuk, dacht ik. Wat ik niet wist, was dat dat haar plaats was. Ik zat bij de nooduitgang! We maakten een tussenlanding in Bonn en ze gaat weer naast mij zitten. Ja, want zij móest daar zitten. We raakten gezellig aan de praat. En ik denk: met jou ga ik trouwen.’ En dat is ook gebeurd. Carla en ik zijn nu 35 jaar getrouwd, en we hebben een zoon, een dochter (die ook advocaat is) en een kleinkind.’

Toen hij zeventig was, in 1990, legde Voetelink zijn advocatenpraktijk neer. Hij ging terug naar de universiteit, om Duitse taal- en letterkunde te studeren. Op 11 juni 2001, 82 jaar oud, promoveerde Voetelink – voor de tweede maal – aan de Universiteit van Amsterdam, op het proefschrift *Effie Briest, eine Deutsche Emma Bovary? Ein Leserbezogener, text- und strukturanalytischer Vergleich der Romandarstellungen bei Gustave Flaubert und Theodor Fontane*. Het erudiete werk is in het Duits geschreven. Paranimfen bij de promotie waren zijn vrouw en dochter. Ook de stellingen bij het proefschrift zijn in de Duitse taal, met uitzondering van de laatste stelling, die luidt: ‘Het biografisch oeuvre over Generaal De Gaulle zal altijd onvolledig blijven, zolang de doctoraalscriptie van de Nederlandse historicus Drs. W.-A. van Oranje-Nassau niet aan de openbaarheid wordt prijsgegeven.’

Wanneer *Het Parool* ter gelegenheid van de Boekenweek 2002 een poëziewedstrijd uitschrijft met als thema ‘Uw Amsterdamse liefdesmoment’, worden van de 93 ingezonden gedichten er acht bekroond. Daaronder bevindt zich ‘De Zoen’ van H.M. Voetelink:

Goddank, de schoolfuif is voorbij,
 Nu breng ik haar naar huis.
 Hand in hand en zij aan zij,
 We zijn al bijna thuis.
 Er wordt nog even nagepraat,
 Ook zij zegt niet zoveel
 ’t Is stil hier in de Lomanstraat
 Mijn hart bonst in mijn keel
 En dan ineens, nog half bevreesd,
 Mijn eerste zoen gold haar
 Het moet in ’35 zijn geweest
 Ik was net zestien jaar.

In het *Hollands Maandblad* (2004 nummer 1) verschijnt vervolgens van de hand van Herry Voetelink een artikel over de Februaristaking, die hij als bijna 22-jarige op afstand heeft meegemaakt. In het stuk, getiteld 'Een onzorgvuldige herdenking', bespreekt hij onder meer de bereidwilligheid van het Amsterdamse trampersoneel, dat als eerste aan de stakingsoproep gehoor had gegeven, om korte tijd later 's nachts joden naar het Centraal Station te vervoeren tot verder transport naar Westerbork en zoekt hij een antwoord op de vraag of de staking voor Amsterdamse c.q. Nederlandse joden zin heeft gehad.

En ten slotte duikt in het onlangs (januari 2005) verschenen eerste nummer van het nieuwe tijdschrift *De Republikein*. Tijdschrift voor de ware democraat een artikeltje op met als titel 'De regeringsleider regeert'. Om de Nederlandse Grondwet op één lijn te krijgen met de Europese moet onze Grondwet uitdrukkelijk de minister-president als regeringsleider aanduiden. Hij en niet de koningin ('eenmaal in de week een kopje koffie met de minister-president, dat is niet regeren') moet op de derde dinsdag van september de regeringsverklaring voordragen. Aldus de auteur H. Voetelink.

De uitspraak 'Ik was uitgeschreven' geldt dus allerminst de oud-advocaat en romanticus Herry Voetelink. Slechts Paul Christiaans was in 1961 uitgeschreven.

HERMAN HUGUENIN (1808-1873) EN GERARD NOODT (1647-1725)

In 1842 publiceerde H.U. Huguenin in Heerenveen, een stad niet direct bekend als centrum van wetenschappelijke uitgaven, een editie van college-aanteekeningen betreffende Noodts colleges over boek 28-50 van de Digesten.¹ Het tijdstip van de publicatie getuigde er van dat Noodts roem in zijn vaderland nog niet was vergaan, maar verder was het een onbelangrijk werkje, dat in de eigentijdse kritiek slecht werd ontvangen en waaraan ik in mijn boek over Gerard Noodt dan ook verder geen aandacht heb besteed.² Toch valt er bij nader inzien nog wel wat over te zeggen.

Herman Ulrich Huguenin,³ geboren op 23 november 1808 in Wolvega, stamde af van een Zwitser die als huursoldaat, beter gezegd huurofficier, naar Nederland was gekomen,⁴ zoals de Hubers en de Van Rappards, met wie de familie Huguenin later geparenteerd was. Vele leden van de familie Huguenin volgden een militaire loopbaan en ook de vader van Herman Ulrich was kapitein voordat hij burgemeester werd. Maar Herman Ulrich ging een andere weg. Na zijn middelbare school ging hij in 1827 op achttienjarige leeftijd naar het Atheneum in Franeker, dat intussen al sedert 1811 niet meer de status van universiteit had, maar waar hij nog wel een degelijke scholing in de beginselen van de oude letteren en het Romeinse recht kon krijgen. In 1830 ging hij rechten studeren in Groningen. De militaire traditie van de familie Huguenin herleefde voor hem nog korte tijd toen ook van Groningen uit een studentenmilitie, waarin Herman, in 1831 deel nam aan de tiendaagse veldtocht tegen de opstandige Belgen. Maar daarna hervatte hij zijn studie en op 29 juni 1833 promoveerde hij in Groningen op een rechtshistorisch proefschrift over de gang van het civiele proces voor

de magistraat in het oude Rome.⁵ Zijn promotor was vermoedelijk Jacobus Hermannus Philipse (1797-1878), hoogleraar Romeins recht vanaf 1828, mede hoogleraar Encyclopedie vanaf 1834, en hoogleraar Instituten vanaf 1836. Philipse kwam naar Groningen van Franeker, waar Huguenin, die daar in 1827 zijn studies begon, nog net bij hem in de collegebanken kan hebben gezeten.

Ondanks zeer uitgebreide naspeuringen in bibliotheken in binnen- en buitenland heb ik overigens nog nergens een exemplaar van dit proefschrift kunnen vinden. Opmerkelijk is dat ook de UB Groningen – de universiteit waar Huguenin promoveerde – blijkbaar geen exemplaar bezit, ook niet in de zgm. retrobestanden. Over inhoud en betekenis van het proefschrift valt dus vooralsnog niets te zeggen. Aan de waarheid van hetgeen zijn biograaf over de promotie en het proefschrift vertelt, twijfel ik echter nog niet. Misschien dat ooit nog een exemplaar boven water komt.

Huguenin vestigde zich na zijn studie als advocaat in Heerenveen en werd op 16 september 1838 benoemd tot rechter in de arrondissements-rechtbank in Sneek. Hij trouwde op 29 juli 1840 in Scharnegoutum (gemeente Wymbritseradeel) met Sijtske Meijer, geboren in 1815 en overleden in Sneek 28 oktober 1859, bij wie hij een zoon en een dochter had. Hij behoorde tot het kamp van de vooruitstrevende liberalen. Op 27 augustus 1850 werd hij voor het kiesdistrict Sneek gekozen in de Tweede Kamer. Als gevolg van de Aprilbeweging werd hij in 1853 niet herkozen, maar kort daarna, op 13 juni 1854 keerde hij alweer in de kamer terug. Dat kamerlidmaatschap was echter van korte duur. In 1855 werd hij benoemd tot schoolopziener van het achtste district in Friesland en om-

1 Gerardi Noodt Jurisconsulti et antecessoris Scholae in Digestorum libros XXVIII-L (Heereveeneae, Apud F. Hessel, Bibliopolam, 1842, x + 393 p.); Ahsmann-Feenstra, BGNR Leiden nr. 476.

2 G.C.J.J. van den Bergh, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725); Dutch Legal Scholarship between Humanism and Enlightenment* (Oxford: Clarendon Press, 1988), p. 282.

3 NNBW VIII, kolom 881-882.

4 Zie A.A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, Deel II (Groningen 1888), p. 109v.

5 *De via ac ratione litigandi coram magistratu Romano in causis civilibus*.

dat hij vond dat die functie niet goed met het kamerlidmaatschap te combineren was (hij was intussen ook nog rechter in Sneek, wat hij bleef tot 1860), verliet hij op 5 november 1855 de kamer. Op 10 mei 1860 werd hij benoemd tot lid van de Hoge Raad.⁶ In die tijd kwam het nog regelmatig voor dat (oud-)politici tot raadsheer benoemd werden. Later gebeurde dit vrijwel nooit meer. In 1860 verliet Huguenin Friesland en verhuisde hij naar den Haag, waar hij op 7 oktober 1873 overleed.

Gezien zijn carrière moet Huguenin niet bepaald een middelmatig jurist zijn geweest. Maar over zijn wetenschappelijk activiteiten tussen zijn promotie in 1833 en zijn keuze voor de politiek in 1850 zwijgt zijn biografie in alle talen. In die tijd blijkt hij zich bezig te hebben gehouden met rechtshistorische studies, en het lijkt niet onwaarschijnlijk dat hij zich daarmee hoopte te kwalificeren voor een academische loopbaan. Pas toen die hoop vervlogen was, richtte hij zich op iets anders.

In 1844 verscheen in Sneek een curieus werkje, een verzameling *Regtsgeleerde en geschiedkundige schetsen uitgegeven tot een liefdadig doel*.⁷ Het ging om vier opstellen, van G. Hiddema Jongsma,⁸ W.F. Keuchenius,⁹ H.U. Huguenin¹⁰ en J.H. de Sitter.¹¹ De bedoeling was, met het boek geld bijeen te brengen voor een weduwe met vijf kinderen. De overledene, die zijn vrouw en kinderen zonder middelen had achtergelaten, moet in een of andere functie, als rechter, griffier, advocaat of deurwaarder bij de rechtbank in Sneek betrokken zijn geweest. Alle vier de auteurs waren namelijk aan die rechtbank verbonden. Huguenin was er rechter, W.F. Keuchenius (1796-1851) griffier en later officier van justitie.¹² Over de beide andere auteurs hebben we weinig informatie, maar uit gegevens van de burgerlijke stand valt op te ma-

Het gebouw van de voormalige rechtbank te Sneek (in 2005 gefotografeerd door D.J. Glasbergen)

ken dat ook J. H. de Sitter rechter was in Sneek en dat Hiddema Jongsma er rechter van instructie was; hij voltooide zijn carrière als Raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof van Friesland.¹³

Het intellectuele niveau van de rechtbank te Sneek was kennelijk zo beroerd nog niet, maar of deze verzameling van drie historische en een rechtsfilosofische verhandeling aan zijn doel zal hebben beantwoord, kan men zich afvragen. Een bestseller zal het wel niet geweest zijn. Ze zal haar aftrek wel vooral gevonden hebben in het netwerk van de auteurs.

6 Zie P.J. van Koppen – J. ten Kate, *Tot raadsheer benoemd; anderhalve eeuw benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden* (Arnhem 1987), p. 133 nr 38 of P.J. van Koppen en J. ten Kate, *De Hoge Raad in persoon, Benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden 1838-2002* (Deventer 2002), p. 116 nr 238.

7 Sneek: J.F. van Druten, 1844.

8 Schets van het leven en de geschriften van Joachim Hopperus (p. 3-48).

9 Fragment uit de Friese geschiedenis (p. 51-70).

10 Beantwoording van de vraag of Ulpianus door zijn leven en zijne geschriften heeft beantwoord aan het beginsel in de L. 1 De justitia et jure [D 1.1.1] (p. 73-116).

11 Iets over het zedelijk beginsel in het Burgerlijk Regt (p. 119-163).

12 NNBW, X, 458.

13 Ik dank Dr. J. van Sluis, Tresoar Leeuwarden, voor deze informatie. Zie ook R.S. Wegener Sleeswijk en L. Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999. Naamlijst Leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers* (Leeuwarden / Hilversum 1999), p. 216 over J.H. de Sitter (1813-1863). De Sitter wordt met zijn beroep vermeld in enkele geboorteakten van kinderen van hem en zijn vrouw Margaretha van der Tuuk, in de jaren 1839-1850 te Sneek. Van Hiddema Jongsma (1806-1882) wordt zijn beroep vermeld in de huwelijksakte van zijn huwelijk in Leeuwarden met Cornelia Anna Catharina van Diepenbrugge op 2 augustus 1832 (akte nr 65) en in zijn overlijdensakte, Leeuwarden 29 mei 1882 (akte nr. 266); hij is overleden 28 mei 1882, oud 75 jaar. Hij is geboren op 4 november 1806. Zie over Hiddema Jongsma ook *Rechterlijk Friesland*, p. 144 en over W.F. Keuchenius (1796-1851) *Rechterlijk Friesland*, p. 147-148.

In 1842 publiceerde Huguenin als gezegd het collegedictaat van Gerard Noodt over boek 28 tot en met 50 van de Digesten. Ter toelichting van deze uitgave het volgende. Gerard Noodt begon pas in het voorjaar van 1715, toen hij al 68 jaar oud was en enkele jaren eerder zijn *Opera omnia* uitgegeven had,¹⁴ aan het grootste werk dat een Romanist kon ondernemen, een Pandektencommentaar. Mogelijk had dat te maken met de voortijdige dood, in september 1713, van zijn collega proximus Johannes Voet, wiens zeer succesvolle Pandektencommentaar de markt tot dan volledig beheerste en in feite nog lang bleef beheersen. Voets commentaar was een voorbeeld van de *usus modernus* van het Romeinse recht. Hij beoogde Romeins en hedendaags recht te combineren, theorie en praktijk, regels en beginselen met procespraktijk. Hij wilde de wet uitleggen, geleerde meningsverschillen oplossen, elkaar schijnbaar tegensprekende wetten verzoenen, maar daarbij oudheden en filologische kwesties zoveel mogelijk terzijde laten. Dat betekende dat voor hem de tekst van het Corpus Juris in beginsel onprobleematisch was. Natuurlijk waren er een aantal teksten met ernstige, soms al eeuwen onoplosbaar gebleken kritische problemen, maar de doorsnee jurist had daar zelden mee te maken en ze deden aan de bruikbaarheid van het Corpus Juris als gezaghebbende verzameling juridische argumenten niet af, zolang men maar vasthield aan de *textus receptus* en de traditioneel meest gebruikelijke uitleg. Algemeen erkende bevindingen van de humanisten werden uiteraard wel verwerkt, maar meer niet.

Noodt was het met die aanpak volstrekt niet eens. Dat hij en Voet, hoewel *collegae proximi*, van mening verschilden, was al eerder gebleken.¹⁵ In 1704 publiceerde Noodt zijn *Diocletianus et Maximianus*, een boek met een duidelijk rechtspolitic doel: het bestrijden van de al eeuwen bestaande praktijk van transacties tussen verdachten en vervolgende instanties, een praktijk die tot veel misbruik leidde en waarvan de kwade kanten onder het bewind van koning-stadhouder Willem III weer sterk naar voren kwamen. De kern van Noodts betoog was een andere interpretatie van C 2.4.18, een constitutie van de keizers Diocletianus en Maximianus die algemeen werd beschouwd als juridische grondslag voor de bevoegdheid tot transigeren. Noodt toonde aan dat de

algemeen aanvaarde interpretatie van genoemde tekst, die nog recentelijk door zijn collega proximus Johannes Voet op gezaghebbende wijze was verwoord in het eerste deel van zijn Pandektencommentaar (1698), onjuist was. Voet sloeg direct terug en bestreed Noodts interpretatie in een uitvoerig addendum bij deel twee van zijn Pandektencommentaar, dat eveneens in 1704 verscheen, slechts enkele maanden na Noodts *Diocletianus et Maximianus*. Zo'n meningsverschil was overigens heel normaal. Zoals de Duitsers zeggen: 'Ein Professor ist ein Herr der anderer Meinung ist.'

Noodt wilde in zijn Pandektencommentaar nog eens demonstreren dat de studie van de teksten uit het Corpus Juris zonder grondige beheersing van filologische methoden ondenkbaar was. Die teksten zijn immers tot ons gekomen via een lange en gecompliceerde handschriftelijke overlevering, een weg vol valkuilen en hindernissen. Bovendien dateren ze niet alle uit dezelfde tijd en zijn ze niet allemaal van dezelfde soort. Verder waren de oude juristen, net zo min als de moderne, altijd allemaal van dezelfde opvatting. Waarbij tenslotte nog kwam dat de teksten in de Digesten en in de Codex niet in een systematische orde zijn gevat, vaak uit hun originele context gehaald, verkort, verminkt, geïnterpoleerd, duister en ingewikkeld. Noodt wilde het hele programma van de humanistische filologie in zijn volle glorie laten zien: taal, geschiedenis, historische ontwikkeling, tekstkritiek, palingenesie, interpolatiekritiek, enz.

Hoewel Noodt probeerde vaart te maken met het schrijven van zijn commentaar, kwam het niet meer af. Het commentaar op de eerste vier boeken van de Digesten voltooide hij in zeven maanden, maar dat tempo kon hij niet volhouden. In de tweede druk van zijn *Opera omnia*, die in september 1724 verscheen, was het Pandektencommentaar tot en met boek 27 opgenomen. Hij had dus gemiddeld drie boeken van de Digesten per jaar bewerkt. Voortgaand in dit tempo zou de voltooiing van het commentaar hem nog meer dan zeven jaar kosten. Maar Noodt, die tegen de tachtig liep en ziek was – hij had al een paar lichte beroertes gehad –, beseftte dat die tijd hem niet meer gegeven zou worden. De studies die altijd zijn vreugde waren geweest, vielen hem nu zwaar. Verder dan tot boek 27, zo schreef hij, zou hij niet meer ko-

¹⁴ G. Noodt, *Opera omnia, cum ante edita, tum adhuc inedita, quorum index et ordo est post praefationem* (Leiden: Johannes van der Linden jun., 1713). Ahsmann-Feenstra, BGNR Leiden, nr. 464.

¹⁵ Van den Bergh, Noodt, p. 220 met noot 7.

men. En inderdaad bleef het daarbij. Hij hoopte dat zijn leerling Balthasar Branchu het werk zou kunnen afmaken, maar die stierf nog voor Noodt zelf, in maart 1725. En voorzover er na zijn dood al nagelaten papieren restten, had Noodt nadrukkelijk en herhaaldelijk verboden, daaruit iets te publiceren.¹⁶

De uitgave die Huguenin bezorgde beoogde duidelijk iets te bieden dat de plaats kon innemen van het ontbrekende deel van Noodts Pandektencommentaar, boek 28 tot en met 50. De gedachte om daarvoor een collegedictaat van Noodt te nemen, was echter slecht doordacht. Reeds op het eerste gezicht is duidelijk dat de collegedictaten totaal anders van opzet zijn dan Noodts Pandektencommentaar. Dit commentaar heeft onmiskenbaar een wetenschappelijke doelstelling en een zeer uitgesproken methode. Noodt probeert met name voor iedere Digestentitel de betreffende formulæ van het praetorisch edict te reconstrueren. Als zodanig maakte Noodts commentaar naar het oordeel van Haubold een grote sprong voorwaarts in de reconstructie van het edict, een wetenschappelijk project dat al een paar eeuwen op het programma van de humanistische juridische filologie had gestaan.¹⁷

Niets van dat alles in de collegedictaten. Die bevatten een veel eenvoudiger, veelal systematische verhandeling over de rechtsfiguur die in een bepaalde Digestentitel ter sprake komt, bijvoorbeeld koop of huur. Ook andere filologische kwesties, zoals interpolaties en palingenesie komen hierbij niet of nauwelijks ter sprake. De collegedictaten zijn dus duidelijk afgestemd op de behoeften van de rechtenstudenten. Bovendien zijn de college-aantekeningen die Huguenin publiceerde tamelijk summier. De keuze voor een willekeurig collegedictaat is trouwens temeer merkwaardig, omdat in Leiden de autograaf van Noodts Digestencollege bewaard wordt. Men kan in de uitgave van Huguenin ongetwijfeld hier en daar vinden, hoe Noodt over bepaalde juridische vraagpunten dacht, maar dat is bijzaak.

De eerste vraag die ik mij stelde, was natuurlijk

welk handschrift Huguenin uitgaf. Zelf zegt hij daar helaas niets over. Gezien de Friese herkomst van hemzelf en zijn uitgave, lag het voor de hand, in de eerste plaats te denken aan het collegedictaat van Noodt over de Digesten in de bekende Voordacollectie in de Provinciale Bibliotheek in Leeuwarden.¹⁸ Maar dat bleek niet het gebruikte handschrift te zijn. Natuurlijk vindt men er wel vaak identieke passages als in Huguenins uitgave, maar de context en de details van die passages vertonen meestal aanzienlijke verschillen. Tot nu toe heb ik nog niet kunnen vaststellen welk handschrift Huguenin wel heeft gebruikt.

Op de uitgave van Noodts collegedictaat door Huguenin valt wetenschappelijk gezien dus het nodige aan te merken, maar belangrijker was wellicht nog wel dat zij duidelijk niet paste in de geest van zijn tijd. Het misschien verhoopte professoraat heeft het hem ook niet gebracht. In Duitsland werden de juristen van de Hollandse elegante school door Savigny zelf al in het begin van de negentiende eeuw afgedaan als een stel filologen dat juridisch nauwelijks iets van betekenis had voortgebracht.¹⁹ En in de Historische School viel aan het gezag van de grootmeester niet te tornen.

Zo schreef Nicolaas Olivier (1808-1869), het 'alter ego van Thorbecke', die samen met A. de Pinto en D.H. Levysssohn oprichter en redacteur was van *Themis* en later minister van Justitie in het tweede kabinet Thorbecke, in een recensie van Huguenins uitgave dat Noodt, hoe schrander hij ook ware, de wetenschap van de negentiende eeuw niet kon verrijken.²⁰ Let wel: hier werd niet over de kwaliteit van een historische bronnenuitgave geoordeeld, maar over het uitgegeven materiaal zelf. Dat was niet meer van belang. De schaduw van Savigny viel ook zwaar over de Nederlandse rechtsgeleerdheid.

De miskennis van onze grote juristen uit de bloeitijd van de Republiek zou niet gauw veranderen. In 1857, in het openingsartikel van zijn invloedrijke *Jahrbücher*, bezegelde Rudolf von Jhering (1818-1892)

16 J. Barbeyrac, 'Eloge de mr. Noodt', in: id., *Recueil de discours sur diverses matières importantes traduits ou composez par Jean Barbeyrac* (Amsterdam 1731), Vol. I, p. lxxviii; id., 'Vita Gerardi Noodt', in: Gerard Noodt, *Opera omnia* (Leiden 1735), Vol. I, p. 9vo.

17 C.G. Haubold, 'Über die Versuche, das prätorische Edict herzustellen', in *Hugos Civilistisches Magazin*, 3. Aufl. Berlin 1812, 1. Aufl. 1797. Vgl. G.C.J.J. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule; ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800* (Frankfurt/Main 2002), p. 13.

18 Provinciale Bibliotheek Leeuwarden, Hs. Hof 10 Dictata...Gerardi Noodt ex ore eius excerpta in totas Pandectas, 4 Dln.. Voltooid 10 juli 1721. Ik zeg gaarne dank aan Dr. Jacob van Sluis voor hulp en advies.

19 Van den Bergh, *Elegante Schule* (als noot 17), p. 1v.

20 N. Olivier, *Bespreking in Themis* 4 (1843) p. 310-311. Over Olivier zie J.H. van Santen, 'Olivier, Nicolaas (1808-1869)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland IV* ('s-Gravenhage 1994), p. 368-370 en <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/olivin> [05-09-2003].

de kritiek op de Hollanders nog eens. Zijn gezag in Nederland was zo onbegrensd, dat tussen ongeveer 1870 en het begin van de twintigste eeuw zelfs nauwelijks meer onderzoek werd gedaan naar de groten van de Hollandse school. Alleen Hugo de Groot hield koers, maar vooral omdat hij als autoriteit gold voor het volkenrecht. In dat verband bleef ook Cornelis van Bijnkershoeck wel bekend, maar nieuw onderzoek naar zijn leven en werk vond tussen 1870 en de jaren twintig van de vorige eeuw niet meer plaats, hoewel verscheidene nieuwe bronnen tevoorschijn kwamen, zoals twee en zestig brieven aan zijn leermeester Cornelis van Eck (1662-1732), in 1869 aangekocht door de UB Utrecht. Alle andere Nederlandse juristen van Europese faam waren slechts goed voor het antiquariaat. Hun boeken stonden nog wel chic in menig advocatenkantoor, maar werden zelden bestudeerd. Groten als Noodt, Schulting en Huber kregen zelfs helemaal geen moderne biografie. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw

kwam daar verandering in.

In de zestiger jaren van de negentiende eeuw verschenen nog drie belangrijke, grote studies: Eysells biografie van Doneau (1860), H.G. Hamakers uitgave van Grotius' *De iure praedae* (1868) en Star Numans biografie van Van Bijnkershoeck (1869), daarna nagevoeg niets meer. Een handschrift van kapitaal belang, Van Bijnkershoecks *Observationes tumultuariae*, zijn dagboeken als lid van de Hoge Raad, waarin over zaken en discussies in raadkamer uitgebreid verslag werd gedaan, bleef op een veiling in 1893 wegens gebrek aan belangstelling onverkocht en lag een kwart eeuw te verstoffen op de zolder van veilinghuis Frederik Muller in Amsterdam, tot Meijers het daar in 1918 terugvond, natuurlijk geenszins een geluksvondst. Meijers kende ongetwijfeld de geschiedenis van de veiling. Het was ook Meijers die opriep om de grote Hollandse juristen weer te gaan bestuderen. En het heeft nog vele jaren geduurd voordat die oproep op adequate wijze werd beantwoord.

JAN DONNER, COMMIES-REDACTEUR TE DEVENTER (1916-1917)

In *Pro Memoria* 5.2 (2003), p. 421-423 wordt – naar aanleiding van Leijtens beschouwing over dit werk in het NJB – de aandacht gevestigd op De Ruiters biografie van mr. J. Donner. De beide zojuist genoemde artikelen gaan met name in op Donners vertrek uit de Hoge Raad in februari-maart 1944. Uiteraard valt over het rijke leven van Donner veel meer te vertellen. Dat doet De Ruiter dan ook, zij het dat hij begrijpelijk vooral veel aandacht richt op de voornaamste ambten die zijn hoofdpersoon heeft vervuld en dus minder op diens functies aan het begin van zijn professionele carrière. De bedoeling van dit artikeltje is om iets te vertellen uit het prille begin van Donners loopbaan.

Donners eerste betrekking was die van commies-redacteur bij de gemeente Deventer. Hij was als zodanig in dienst van 17 januari 1916 tot 1 februari 1917. De commies-redacteur was de enige jurist ter gemeentesecretarie. Donners belangrijkste wapenfeit in Deventer vormde het schrijven van een nota over grafrechten, zijn eerste grote beleidsstuk.¹ Dat onderwerp was actueel geworden omdat de – vanwege het wettelijke verbod op begraven in kerken – in 1831 geopende gemeentelijke Algemene Begraafplaats aan de Diepenveenseweg (buiten de vesting maar wel binnen de gemeente gelegen) in 1918 zou worden gesloten en worden vervangen door een nieuwe begraafplaats aan de Raalterweg (op het grondgebied van de toenmalige gemeente Diepenveen). Dat riep de vraag op naar de positie van wat ‘de eigenaren van de graven’ werden genoemd, oftewel: wat was de rechtstoestand van de ‘eigen graven’? In het verleden van die kwestie speelde de vraag of de gemeente ‘eigenaren’ voor de sluiting van de begraafplaats schadeloos moest stellen. Zo kwam Donner in aanraking met het toen al decennia lang in Neder-

land lopende debat over de publiek- dan wel privaatrechtelijke status van ‘eigen graven’.

In gemeentelijke verordeningen uit 1869 (in dat jaar was een Begrafeniswet² tot stand gekomen) en 1900³ was op grond van de zojuist genoemde wet de mogelijkheid geopend van het verlenen door burgemeester en wethouders van ‘het uitsluitend recht om in een bepaald graf te doen begraven’ en wel voor een bepaalde periode of voor onbepaalde tijd. In het spraakgebruik en in de wet van 1869 heetten de desbetreffende rechthebbenden ‘eigenaren van een graf’. Toch was hier volgens Donner geen sprake van een privaatrechtelijke eigendom maar van een ‘publiekrechtelijke vergunning’. Beslissend voor de praktijk vond hij dat het ‘uitsluitend recht’ bij eenzijdig besluit van burgemeester en wethouders (dit zou nu met ‘beschikking’ worden aangeduid) werd verleend en dat de daarvoor verschuldigde betaling bij belastingverordening was vastgesteld en dus langs publiekrechtelijke weg werd bepaald en ingevorderd. De omvang van het recht wordt, zo stelde Donner, beperkt door de gemeente, die het beheer over de begraafplaats voert, het gebruik regelt en over sluiting beslist. Zolang de rechthebbenden voldoen aan hun verplichting (ingevolge de genoemde verordening) tot onderhoud en periodieke herziening (herinschrijving in het register der eigen graven) van hun recht, is de aan hen verleende ‘publiekrechtelijke vergunning’ onaantastbaar.⁴

Afzonderlijk bezag Donner de ‘eigen graven’ die tussen 1831 en 1869 waren uitgegeven. De eerder genoemde verordeningen spraken hierover eensluidend als over ‘Graven, waarop de eigenaren uit kracht van vroegere wetten of verordeningen een zakelijk recht hebben’. Op het eerste gezicht maakten de verordeningen hier een verschil tussen rechten

1 Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek, archief 1814-1930, inv.nr. 2067. Vgl. J. van der Haar, *Lijkbezorgingsrecht*, diss. VU (Alphen aan den Rijn, 1964), passim.

2 Wet van 10 april 1869, Stbl. 65.

3 Verordening, regelende het gebruik van de algemene begraafplaats, raadsbesluit van 22 november 1869, *Gemeentebled* 1869, nr. 69, respectievelijk 14 mei 1900, *Gemeentebled* 1900, nr. 34.

4 Vgl. Van der Haar, *Lijkbezorgingsrecht*, p. 59-62.

De begraafplaats aan de Diepenveenseweg in Deventer.

van vóór, respectievelijk vanaf 1869. Donner stelde hierover echter, dat de wetgever van 1869 niet had beoogd, een nieuw regime voor ‘eigen graven’ in het leven te roepen. Bij de voorbereiding van de wet was echter wel een onderscheid gesuggereerd. Hieraan hadden adressen van burgemeester en wethouders van Deventer aan de ministers die het aanging respectievelijk aan de Staten-Generaal het nodige bijgedragen. Het Deventer college van B&W had toen betoogd dat de nieuwe wet zou leiden tot het bestaan van tweeërlei soort van ‘eigen graven’. Minister mr. C. Fock nam in de parlementaire behandeling van het wetsontwerp dit standpunt over (ten onrechte volgens Donner). Op de achtergrond speelde daarbij de gedachte, dat de rechten vóór 1869 ‘van ruimer omvang en grotere kracht’ zouden zijn dan latere en dat de wet van 1869 op laatsbedoelde rechten dus een inbreuk zou hebben betekend. In de wetstekst was

hierover volgens Donner echter niets terug te vinden. Wat Donner niet vermeldde – en mogelijk ook niet wist – was dat de oud-burgemeester van Deventer mr. G. Dumbar als lid van de Tweede Kamer bij de voorbereiding van de wet van 1869 een amendement had ingediend om het eigendomsrecht van graven ondubbelzinnig vast te leggen. Het feit dat de Kamer Dumbar's voorstel verwierp ondersteunt achteraf Donners redenering, dat de wetgeving van 1869 niet tot een nieuw regime heeft willen komen.⁵

Voor Donner was met name de vraag van belang of de graven van vóór 1869 na sluiting van de begraafplaats bij behoorlijk onderhoud onaangeroerd moesten blijven. Deze graven waren uitgegeven enerzijds onder de Franse wet van 23 Prairial an XII (12 juni 1804), anderzijds onder de onderscheidene gemeentelijke verordeningen (in tegenstelling tot andere provincies heeft Overijssel geen provinciale verorde-

⁵ Van der Haar, *Lijkbezorgingsrecht*, p. 60, 200 (nt. 172).

ning terzake gekend), de Code Civil, respectievelijk sinds 1838 het Burgerlijk Wetboek, alsmede het 'Reglement van Administratie' en sinds 1851 de daarop gevolgde gemeentewet.

Het Deventer gemeentebestuur had vóór 1869 aangenomen, dat het bij de uitgifte van grafruimten steeds met de rechthebbenden een civielrechtelijke koopovereenkomst sloot betreffende een klein stukje grond op het terrein van de begraafplaats. Het had dan ook navenant gehandeld: de gemeente had de 'koopovereenkomsten' laten registreren en op het hypotheekkantoor laten overschrijven, het had de 'verkoop' laten goedkeuren door Gedeputeerde Staten en de verschuldigde rechten niet geregeld in een belastingverordening maar in de gesloten overeenkomst. De zojuist genoemde benadering van Dumbar paste hier geheel in. Donner concludeerde echter dat ook vóór 1869 geen sprake was geweest van verkoop en dus eigendomsoverdracht, maar alleen van een privaat zakelijk recht tot het uitsluitend begraven en begraven houden.

Donner kwam voor zijn werkgever tot de slotsom,

dat deze de bestaande Algemene Begraafplaats kon sluiten zonder verplicht te zijn om schadeloosstelling te betalen. Wel zou de gemeente het terrein niet te snel mogen herbestemmen. Ingevolge de toen geldende Begrafeniswet moest zij daarmee ten minste dertig jaar wachten. Dat zou betekend hebben dat de gemeente dertig jaar na 1918, dus in 1948, de beschikking over de gesloten begraafplaats zou krijgen en aan dat complex een andere bestemming zou kunnen geven. In de praktijk is het denken evenwel een geheel andere richting op gegaan. Steeds kleiner werd het aantal mensen dat op de in 1918 gesloten begraafplaats een dierbare betreunde en uit een oogpunt van het beleven van verdriet nam de betekenis van het terrein af. Tegelijkertijd echter steeg de waardering ervan als monument van funeraire cultuur, van Deventer geschiedenis en van bijzondere flora en fauna. De Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer⁶ koestert dit monument, dat is gelegen op een steenworp afstand van de echtelijke woning waar Jan Donner, kort voordat hij zijn nota schreef, zijn jonge vrouw had binnengevoerd.

6 Zie voor deze stichting: http://www.sobd.org/totstichting_oude_begraafplaatsen.htm

RECENSIES

J.C.M. Cox, "Der beden des poerters der stede van Alkmair goedertierlic toe ghenegen": Stadsrecht Alkmaar 11 juni 1254. Alkmaar: Gemeente Alkmaar, 2003. ISBN 9073131030, 76 p.

Alkmaar, stad en regio. Alkmaar en omgeving in de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd (eindred.: L. Noordegraaf). Alkmaarse historische reeks nr. 12, Hilversum: Verloren, 2004. ISSN 0929-9750, 268 p., €26,-

In 2004 vierde de stad Alkmaar haar 750-jarige bestaan. Om dit feest luister bij te zetten zijn er twee boeken over de geschiedenis van Alkmaar verschenen. In het ene boekje, geschreven door de gemeentesecretaris Joost Cox, staan de inhoud, de tekst en de vertaling van het Alkmaarse stadsrecht centraal. Het handzame boekje (76 pagina's) van Cox over het stadsrecht van Alkmaar is verlichtigd met veel interessante afbeeldingen van onder meer oorkonden, zegels, schilderingen, oude landkaarten, houtsnedes en foto's. De auteur heeft met betrekking tot dit beeldmateriaal een uitermate goede keuze gemaakt: de afbeeldingen doen ter zake, zijn in kleur afgedrukt en nodigen uit tot aandachtige bestudering. De doelgroep, een breed publiek, wordt hier zeker goed mee bediend en gezien de oplage (8000 exemplaren) en de tweede oplage die inmiddels is gedrukt, slaat het boekje aan. Het andere werk is een bundel artikelen onder eindredactie van Leo Noordegraaf waarin verschillende thema's van de Alkmaarse geschiedenis worden belicht. De bundel bevat een artikel over droogmakerijen en bedijkingen in Noord-Holland (16^e – 19^e eeuw) van Noordegraaf, een artikel over economische aspecten van de 52 watermolens van de Schermer (H. van Zwet), een stuk over de kosten en techniek van deze watermolens (eveneens H. van Zwet), een bijdrage over Alkmaar als bakermat van de Hollandse industriemolens omstreeks 1600 (H. Kaptein en P. Schotsman), een stuk over de landbouwpionier in de Anna Paulownapolder J.H. van Foreest (1825-1895) van J.T. Bremer en een artikel over de laatste stadslector van Alkmaar Josephus van Dam (1766-1843) van P. Smit. Het opvallende is dat in het eerste artikel van deze bundel, geschreven door Chris Streefkerk, eveneens de inhoud, tekst en vertaling van het Alkmaarse stadsrecht centraal staan. Dit roept natuurlijk een groot vraagteken op: waarom behandelen twee auteurs exact hetzelfde onderwerp zonder, althans mij is daarvan niets gebleken, enige samenwerking? Hoe dit ook zij, het boeiende is natuurlijk wel dat de twee stukken nu met elkaar vergeleken kunnen worden.

Het stadsrecht van Alkmaar (1254) is geheel ontleend aan dat van Haarlem (1245), alleen met betrekking tot de heervaart en de aan de graaf te betalen belastingen zijn er enige bepalingen gewijzigd. Cox schrijft 'Het ontwerp van het stadsrecht ... werd in Alkmaar zelf opgesteld op initiatief van Alkmaarse inwoners' (p. 7). Streefkerk neemt het tegenovergestelde standpunt in, wanneer hij schrijft dat de Alkmaarders, nadat zij de stadsrechtsoorkonde overhandigd hebben gekregen van graaf Willem II te Leiden, 'haast [hebben] om thuis te geraken. Niet alleen om het thuisfront op de hoogte te stellen, maar ook om spoorslags te gaan bestuderen wat ze nu eigenlijk gekregen hebben' (p. 15). Zouden de Alkmaarders dan écht geen weet hebben gehad van wat zij nu in handen hebben gekregen van de graaf?! De 'oude' discussie tussen Kruisheer en Camps met betrekking tot de vraag wie nu het initiatief heeft genomen tot de totstandkoming van de Hollandse stadsrechten en wie nu uiteindelijk het stadsrecht heeft ontworpen, laat dus ook in de Alkmaarse geschiedschrijving zijn sporen na. De waarheid, zo vermoed ik, zal zoals gewoonlijk wel weer in het midden liggen: de inhoud van het stadsrecht zal in onderling overleg zijn vastgesteld. In de Annalen van de abdij van Egmond wordt Alkmaar al in 1132 *forum*, 'markt', genoemd en in 1166 *oppidulum*, 'stadje'. Terecht zegt Cox dan ook (en impliciet ook Streefkerk op p. 10) dat er voldoende aanwijzingen zijn dat Alkmaar vóór 1254 al was toegegroeid naar een bescheiden stedelijke status (p. 10).

De vergelijking die Streefkerk maakt tussen de stadsrechtsverlening en het toetreden van een land tot de Europese Unie in onze tijd (p. 10), is niet helemaal gelukkig gekozen. Beter zou het zijn geweest het stadsrecht te vergelijken met een grondwet van een staat. Belangrijke kenmerken van het stadsrecht zijn toch immers het poorterschap (te vergelijken met het staatsburgerschap) en de rechtsprekende en wetgevende bevoegdheden van de schout en de schepenen (te vergelijken met de bevoegdheden van staatsorganen). Met betrekking tot de inhoud van het stadsrecht zijn de heren het erover eens dat het oude gewoonterecht te star was voor de opkomende handel en dat juist kooplieden gebaat waren bij kortere procedures en eenvoudiger bewijsmiddelen (Cox p. 11, Streefkerk p. 16).

Streefkerk geeft op p. 16-17 een interessante rubricering van de veranderingen die het stadsrecht te weeg heeft gebracht op het terrein van de autonomie van de stad. Deze veranderingen vonden plaats op

het terrein van de wetgevende (het recht om keuren te maken) en de rechtsprekende bevoegdheid (het *ius de non evocando* en de hoge jurisdictie), het poorterschap (o.a. 'stadslucht maakt vrij'), het procesrecht (het verbod van het gerechtelijk duel, de enkelvoudige onschuldseed (dus zonder eedhelpers)), de tolvrijheid en de relatie tot het landsbestuur (heervaart, belastingplicht). Alhoewel je je kunt afvragen of al deze veranderingen zijn te bewijzen (dan zou je immers moeten weten welke regels er op genoemde terreinen te Alkmaar bestonden vóór 1254), denk ik dat Streefkerk hier gelijk heeft. Zeker wanneer hij op p. 18 stelt dat de kern van het stadsrecht wordt gevormd door het poorterschap. Het vinden van een treffend inhoudelijk criterium voor die documenten die wij stadsrechten noemen is nog een onderzoek op zich. Mogelijk kan Cox hier antwoord op geven. Zijn doel is immers, zo heeft hij gezegd, een vergelijkende studie van alle Nederlandse stadsrechten te schrijven, waarvoor het uiteraard strikt noodzakelijk is een hard stadsrechtcriterium aan te leggen. Een voorshot op zijn studie neemt Cox in bijlage VI (p. 70), waarin hij een mooi overzicht geeft van alle Nederlandse stadsrechten (ca. 200) op jaar van verlening (tussen 893 en 1825). Cox zou overigens in zijn volgende publicatie wat meer zorgvuldigheid moeten betrachten. Soms ontbreken bij Cox noten (zie p. 11 onderaan, waarin hij Kruisheer noemt maar vergeet een noot te zetten), soms ontbreken lidwoorden (onderaan p. 15 diverse malen) en wordt een stuk handschrift verkeerd gelezen (zie p. 14: *opidanus Alcmair* wordt in het onderschrift getranscribeerd met *Oppidanus Alcmair*, en p. 27: 'Van poirter te werden' wordt getranscribeerd met 'Van poirter te worden').

Over de weergave en de vertaling van het Alkmaarse stadsrecht van beide auteurs is wel het een en ander op te merken. Ten aanzien van de weergave nemen zij beiden de vrijheid een eigen nummering van de artikelen aan te brengen in de ongenummerde originele Latijnse tekst van het stadsrecht (die overigens slechts via een *vidimus*, een afschrift, van 1325 is overgeleverd). Deze nummering wijkt af van de indeling in 70 artikelen van Kruisheer in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* dl. II. Zo komt Cox tot 62 artikelen op grond van, voorzover ik zie, de Middelnederlandse vertaling in bijlage IV van zijn boekje. Streefkerk komt tot 72 artikelen omdat hij het kennelijk nodig vond art. 70 in de uitgave van Kruisheer te splitsen in twee artikelen (art. 70 en 71) en een apart

art. 72 te onderscheiden. Dit laatste is onzinnig omdat het nu eenmaal niet de gewoonte is om het slot-protocol van een oorkonde een nummer te geven. Wat voor Kruisheer art. 70 is, is dus voor Cox art. 62 en voor Streefkerk art. 70 en 71. Dit leidt alleen maar tot verwarring: de heren hadden gewoon de nummering in het gangbare standaardwerk van Kruisheer moeten volgen, hoeveel er ook te zeggen is voor de ene of de andere indeling van de tekst van het stadsrecht.

Met betrekking tot de vertaling slaat Cox soms de plank mis. Waar in art. 8 (volgens de nummering van Cox) staat dat een *scabinus vero iuratus*, dat wil zeggen een 'schepen of gezworene', zonder eed een getuigenis kan afleggen, vertaalt Cox dit foutief met 'een gezworen schepen' (in art. 14 vertaalt hij deze woorden overigens wel goed). In art. 11 vertaalt Cox het woordje waarmee de rechtsregel begint, *Item*, met 'Hetzelfde geldt', alsof de bepaling die volgt iets te maken zou hebben met de voorgaande bepaling, hetgeen niet het geval is. *Item* betekent in middeleeuwse teksten waarin rechtsregels worden opgesomd meestal gewoon 'verder', 'voorts' (net als *praeterea*) en kan vaak ook onvertaald worden gelaten. In art. 14 staat volgens Cox dat de drie jaarlijkse rechtzittingen (de jaargedingen) over onroerend goed in de kerk zullen worden 'gehouden'. Dat staat er niet, er staat *indicenda*, dat wil zeggen dat de jaargedingen in de kerk publiekelijk worden 'aangekondigd' of 'afgekondigd' (in het Middelnederlands veelal vertaald met 'geboden'). Een laatste, grove fout maakt Cox wanneer hij in art. 61 zegt dat de Alkmaarders de graaf van Holland met 25 man zullen dienen bij zijn krijgstochten. In de Latijnse tekst staat dit helemaal niet, er staat dat de Alkmaarders na tien jaar (*post decennium*) de graaf zullen dienen met tot *hominibus*, 'met zoveel mannen', dat wil zeggen met een nader te bepalen aantal mannen. Pas later is het aantal mannen op 25 vastgesteld, zoals blijkt uit de Middelnederlandse vertaling, die Cox hier abusievelijk heeft vertaald (en niet de Latijnse tekst) in het hedendaags Nederlands.

Streefkerk slaat in zijn vertaling veel minder de plank mis, maar dit komt omdat hij de vertaling van ondergetekende van het Haarlemse stadsrecht voor 95% heeft overgenomen. Het ware correct geweest wanneer Streefkerk gewoon had aangegeven mijn vertaling te hebben overgenomen, of op zijn minst had gezegd gebruik te hebben gemaakt van mijn vertaling, zoals Cox overigens wel weer doet op p. 73.

Nu kan ik slechts over de vertaling van een paar woordjes discussiëren met Streefkerk. In art. 9 (volgens de nummering van Streefkerk) vertaalt de auteur *opidanus* met 'stedeling', waar 'poorter' een betere vertaling is (zoals de auteur overigens in alle andere artikelen wel consequent doet). In art. 63 vertaalt Streefkerk *iuramento prestito* met 'door de vernoemde eed', waar 'door het afleggen van een eed' meer voor de hand liggend zou zijn geweest. Dat Streefkerk af en toe een kromme zin produceert (eerste regel art. 35: 'Voor een poorter die wordt omgebracht zal door de verwanten van de misdadiger worden betaald met 32 pond ...') wil ik de auteur vergeven.

Zowel Cox (in art. 55) als Streefkerk (in art. 62) maken overigens de fout de straf van het *perdere opidum per annum integrum* te vertalen met 'een jaar het poorterschap verliezen'. *Perdere opidum* ('die poirte verliesen' of 'die poirte ruymen' in Middelnederlandse teksten) betekent 'verbannen worden', in dit geval voor een jaar.

Alhoewel het geven van een verklaring voor de rommelige opbouw van het stadsrecht niet eenvoudig is en zeker nog nader onderzoek behoeft, is de verklaring die Streefkerk geeft een beetje slap. 'Men springt van de hak op de tak en het heeft er vaak de schijn van dat, terwijl de redacteur bezig was, er telkens iemand binnen kwam, die zei: "denk je er aan dat dat en dat er ook in moet staan" en dat de schrijver er dat dan maar meteen in zette, om daarna weer verder te gaan met datgene waar hij al mee bezig was.'

Met betrekking tot de terminologie nog het volgende. Cox spreekt in zijn hele boekje over het Alkmaarse 'stadsrecht', behalve in hoofdstuk 1 waarin hij, in adoptie van Kruisheers ontwerp-teksttheorie, ook diens term 'stadskeur' helaas overneemt. Volgens Streefkerk is de discussie of de term 'stadsrecht' of 'stadskeur' moet worden gebruikt vrij eenvoudig op te lossen, omdat de term stadsrecht bijna letterlijk voorkomt in het Alkmaarse stadsrecht. In art. 57 staat immers *secundum iura opidi*, hetgeen vertaald moet worden als 'volgens de rechten van de stad', stadsrecht dus (p. 19). Deze redenering is mij iets te simpel. Nog afgezien van de vraag of *iura opidi* met 'stadsrecht' mag worden vertaald, als een koe 'paard' op zijn rug heeft staan, dan is ze toch nog geen paard? Het gaat er mijns inziens niet om hoe de documenten zichzelf noemen, maar hoe wij hen moeten noemen. Door ons begrip stadsrecht toe te pas-

sen op bepaalde documenten brengen wij ordening aan en onderscheiden wij hen van meer algemene begrippen als oorkonden, handvesten, privileges en keuren.

Laat mijn kritische opmerkingen de geïnteresseerde lezer er niet van weerhouden het boekje van Cox en het artikel van Streefkerk met veel genoegen ter hand te nemen. Stadsrechten blijven immers boeien.

Haarlem

C.L. Hoogewerf

F. Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564*, Zutphen: Uitgeverij Walburg Pers, 2000, 360 pp, ingenaaid, geïllustreerd. ISBN 90.5730.097.4

Het hier te bespreken boek is een vervolg op het in 1983 verschenen proefschrift van Postma: *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat 1507-1549* (Assen 1983). Vanwege het tijdsverloop van 17 jaar geeft de auteur na Voorwoord (p. 9), Verantwoording (p.11-13) en Opmerkingen betreffende munten (p.15) een samenvatting van zijn dissertatie, die hij aanvult met nadien verschenen studies die van belang zijn voor de periode tot 1549 van Viglius' leven en loopbaan. Het is enigszins teleurstellend, dat Postma niet de gelegenheid heeft aangegrepen om systematisch en kritisch op de recensies van zijn proefschrift en de na de promotie verschenen literatuur in te gaan.¹ Ook zijn de wèl in de noten gesignaleerde publicaties enigszins slordig in de literatuurlijst verwerkt.²

Na dit inleidende hoofdstuk zet Postma in de volgende 14 hoofdstukken Viglius' leven en werkzaamheden als president van de Geheime Raad van 1549-1564 uiteen; vanaf 1555 komt daar ook het voorzitterschap van de Raad van State bij. In vergelijking met andere ambtsperiodes van Viglius is van deze tijd niet zoveel bronnenmateriaal bewaard gebleven. Toch, en vooral ook vanwege het persoonlijke karakter van de beschikbare bronnen, zoals Viglius' autobiografie en zijn persoonlijke getinte correspondentie met vrienden en mede-bestuurders in de regeringsorganen, is Postma erin geslaagd een nauwkeurig, zij het vanuit Viglius beleeft en beoordeeld, beeld van de politiek-bestuurlijke situatie van de Nederlanden van zijn tijd te geven. De hoofdstukken I tot en met V betreffen Viglius' jaren onder de regering van Karel V tot diens aftreden in 1555; de ove-

rige hoofdstukken VI tot en met XIV beslaan de jaren onder Karels zoon Filips II van 1555 tot 1564. Meteen al bij zijn aantreden in 1549 kreeg Viglius de mogelijkheid om zich te manifesteren als nieuwe man in de regering, toen hij belast werd met de organisatie van de inhuldigingsreis van Filips II door de Nederlanden. Als geen ander kon hij de vorst voorlichten over de aard en omvang van de problemen die hij de komende jaren het hoofd moest zien te bieden. Op de eerste plaats was dat de aaneensmeding van de verschillende Nederlandse gewesten tot één Bourgondische Kreits (Hoofdstuk I, p.35-50) conform de besluiten van de Rijksdag van Augsburg (1548). Moeilijk punt hierbij was, dat de gewesten, vooral de niet-patrimoniale, daarbij verplicht zouden worden tot betaling van legerlasten aan het Duitse Rijk zonder dat daar ook maar enig materieel voordeel voor hen tegenover stond. Op kerkelijk en godsdienstig gebied was er het probleem van de ketterijbestrijding en de invoering van een nieuwe bisdommenindeling, terwijl voor de opheffing van de crisis in heel de Kerk een brede, Europese vergadering van paus en vorsten gezamenlijk noodzakelijk was.

Voorts dreigde in het Rijk zelf (Hoofdstuk II, p. 53-64) een opstand tegen Karel V onder de vorsten onder leiding van Maurits van Saksen vanwege de gevangenschap van Maurits' schoonvader, Filips van Hessen, terwijl tegelijkertijd een oorlog met Frankrijk op uitbreken stond. Binnen de familie van de Keizer zelf was een hevig conflict ontstaan over de erfopvolging in de Nederlanden, waar Karel zijn zoon Filips voor op het oog had; dit tegen de wil van zijn broer Ferdinand, die hiervoor zijn zoon Maximiliaan naar voren schoof. Wat de familiebetrekkingen verder belastte, was Karels steun aan de paus in diens strijd tegen Karels schoonzoon Ottavio Farnese, hertog van Parma, gehuwd met zijn natuurlijke dochter Margaretha van Oostenrijk. Wist Viglius door zijn bemiddelend optreden een oorlog met Saksen te voorkomen, voor de andere problemen lag dat anders. Zij zouden jarenlang blijven aanslepen. Als gevolg van de noodzakelijke intensieve samenwerking met Granvelle, de andere directe raadgever van de landvoogdes Maria van Hongarije, raakten beiden goed op elkaar ingespeeld, maar kwamen tegelijk ook beider verschillen in karakter en persoonlijke ambities sterk naar voren.

In Hoofdstuk III (p. 65-80), 'De laatste jaren van Karel V's regering', en Hoofdstuk IV, 'Hoeder van Kerk en Vaderland' (p. 81-90), schetst Postma Vig-

lius' verdere ontwikkeling en stellingname ten aanzien van de hierboven beschreven conflicten, hun onderlinge verwevenheid en zijn eigen meningsvorming daarover. Zo zag hij goed in, wat de uitwerking was op het gemoed van de keizer van de door hem op politiek en militair gebied geleden nederlagen. Hij had tevens voor ogen, hoe door de in belang toeneemende rol van de jonge, nieuw benoemde leden van de adel (*noblesse de robe*) met hun bezwaren tegen de hoge belastingaanslagen, in de Raad van State onder leiding van eerst de stadhouder van Henegouwen, Karel van Lalaing, later van Willem van Oranje, een tegen hem gekeerde oppositie in de Raad van State zou kunnen ontstaan.

Viglius was zich ook bewust van de gevaarlijke discrepantie in het beleid dat Keizer, rijksvice-kanselier George Seld en landvoogdes ten aanzien van de godsdienstkwestie nastreefden: namelijk, dat de in het Duitse Rijk samen met de protestanten te regelen godsdienstvrede, uitgaande van 'cuius regio, eius religio' zich in geen geval tot de Nederlanden zou mogen uitstrekken. Geleidelijk aan kreeg Viglius ook een zwaardere rol te spelen in de grote Europese politieke aangelegenheden: zoals bij het huwelijk van Filips II met de Engelse koningin Mary Tudor, waarvoor hij het huwelijkscontract maakte. Bij de vredes-

onderhandelingen met Frankrijk en Italië in 1554 te Marcq vestigde hij – door een gezamenlijk hard optreden met Granvelle – zijn reputatie als internationaal onderhandelaar.

Het is begrijpelijk, dat Viglius als president van de Geheime Raad de opsporing en gerechtelijke vervolging van ketters in de Nederlanden het liefst aan zijn compagnon Granvelle zou willen overlaten, een taak waaraan hij zich evenwel niet kon onttrekken. Dit hete hangijzer zou hem immers in een pijnlijke confrontatie kunnen brengen met zijn eigen landgenoten, in het bijzonder de Friezen, met wie hij zijn hele leven lang een innige en hechte band had en zou onderhouden. Zo'n loyaliteitsconflict was niet nieuw. Zo concludeert Postma verderop in de tekst onder andere uit de afwijzing door Filips II van doleanties van de Staten van Friesland over de door Brussel opgelegde bedenzwering, dat Viglius de Friezen nergens bevoordeelde. Primair bleef hij dienaar van de vorst, ook al was de verwachting bij de Friese Staten juist andersom en verwachtten zij van hem, dat hij een goed woordje voor hen zou doen bij de landvoogdes voor afdoening van hun klachten. Volgens Postma bedroeg Viglius met zijn dubbelrol (enerzijds patroon en belangenbehartiger van zijn Friese familie en vrienden, anderzijds de man van de moderne ambtenarenstaat) daarmee niet alleen zijn landgenoten, maar ook zichzelf (p.191).

Over de beantwoording van de belangrijke vraag naar de juiste beweegredenen van Karel V voor zijn abdicatie als Keizer en koning van Spanje vat Postma in Hoofdstuk V: 'Van Habsburgs naar Spaans' (p. 91-104) de meningen van Karel V-onderzoekers K. Brandi, H. Luts en M.J. Rodriguez-Salgado samen. Hij gaat discussie met deze schrijvers niet uit de weg, maar handhaaft zijn in een eerder verschenen publicatie (1966) medegedeelde conclusie (p. 94-95), dat Karels triomf over de uitsluiting van de Nederlanden van de godsdienstvrede van Augsburg bij hem de doorslag heeft gegeven. Goed zet Postma uiteen waarom belangrijke raadgevers van de Keizer als Viglius, Granvelle en Seld zich tegen een aftreden van Karel bleven verzetten. Op zowel politieke (godsdienstkwestie) als militaire (oorlog met Frankrijk) gronden was hun inziens een aanblijven gewenst. Interessant zijn ook de reacties en anticipaties van de onderscheiden hoofdrolspelers bij de regeringsoverdracht aan Filips en het gelijktijdig aftreden van Maria van Hongarije: Viglius, ceremoniemeester bij de feestelijkheden, zoekt contact met de Spaanse secre-

taris van Filips, Gonzalo Perez, om via hem de nieuwe vorst over de Nederlanden te kunnen informeren en om van deze man zelf over Filips' plannen en ideeën aan de weet te komen. Ongerust is Viglius over de personele bezetting van de Raad van State: naast de reductie van het aantal leden van de Raad was Filips' benoeming van Oranje, Egmond en Bergen tot lid van de Raad van State zeer tegen de zin van Viglius, terwijl hij zich verbaasde over de benoeming van Granvelle, een man van wie Filips eigenlijk niets moest hebben.

Vanuit zijn autobiografie construeert Viglius de oorsprong van de tegenstelling die een halfjaar na Filips' aantreden ontstond in de Raad van State tussen de oude ministers en de jonge garde: een tegenstelling die tot ver in de jaren '60 zou duren. Viglius en Granvelle, beiden zeer op eigen carrière en positie gericht, gaan in het centrum van de macht te Brussel in Spaanse kringen rond om nog aldaar verblijvende bondgenoten van Filips zoeken.

De conflictpunten die de tegenstellingen in de regeringsorganen tijdens Filips II en ook tussen Viglius en Granvelle nog verder zouden vergroten, komen in de verdere hoofdstukken aan de orde. Vooreerst waren er de vredesonderhandelingen met Frankrijk die volgens de door Granvelle geleide pro-Spaanse factie in de Raad van State getraineed dienden te worden en op een nederlaag voor Frankrijk zouden moeten uitdraaien, terwijl de adelsfactie in de Raad die aangevoerd werd door de emotioneel optredende stadhouder van Henegouwen, Karel van Lalaing, een snelle wapenstilstand met de Fransen voorstond, gevolgd door vrede. Granvelle wilde de oorlog voortzetten uit angst voor Filips' Italiaanse bondgenoten. De vader van de gouverneur-generaal van de Nederlanden Emmanuel Philibert was Savoye kwijtgeraakt aan de Fransen en een spoedige vrede zou hem de gelegenheid geven zijn vorstendom te herwinnen. Zo'n gang van zaken doorkruiste Granvelles eigen plannen. Lalaings standpunt hing daarentegen samen met de buitengewone financiële belasting die een voortgezette oorlogsvoering voor de Nederlanden met zich mee zou brengen. Voorts had de onenigheid over een nieuw in te voeren bedienstelsel en belastingplan tussen deze Emmanuel Philibert enerzijds en de handhavers van het bestaand bestel, Granvelle en Viglius anderzijds, zijn verdere uitwerking op de leden van de Raad van State en de vertegenwoordigers van de gewesten in Staten-Generaal. Naar aanleiding hiervan gaat Postma de discussie met Verhof-

stad³ aan over de oorzaak van het uitbreken van de Opstand tegen Spanje. Volgens Verhofstad is Savoye de man die in juli 1557 het initiatief nam voor het bijeenroepen van de Staten-Generaal; hiermee wijst Verhofstad de beschuldiging van Granvelle van de hand als zou het de nieuwe adel in de Raad van State zijn geweest die met dit voorstel meer greep op het bestuur van de Nederlanden wilde krijgen. Postma (p. 119-121) meent mede op grond van een in 1557 gedane uitspraak van Granvelle (later opgenomen in de lijst van punten tegen de Justificatie van 1568), dat Granvelle juist tegen consultatie van de Staten-Generaal was. Ook Viglius was tegen en vond, dat Filips in de vergadering van de Staten-Generaal zijn soevereiniteit niet moest delen met de Staten.

Ondanks hun goede inschatting van de verhoudingen in beide regeringsorganen blijken Granvelle en Viglius niet in staat om de sfeer te bepalen en de toon te zetten in alle gremia waar zij hun politieke tegenstanders tegenkwamen. Zelfs aan de jegens hen persoonlijk in de Raad van State (1557) in het publiek door Karel van Lalaing geuite beschuldigingen kunnen ze niet ontkomen en weten deze ook niet op de juiste wijze te pareren. Is dit het gevolg van de formele vergaderorde die er in de Raad bestond? Immers, de vorst, in dit geval Filips, is voorzitter, maar verschijnt zelf niet in de Raad van State, doch laat zich vertegenwoordigen door de gouverneur-generaal, toentertijd Savoye. Bij diens afwezigheid is het de plaatsvervangend gouverneur-generaal, namelijk Lalaing, die de vergadering voorziet. Helaas blijven de gang van de formele procedures van besluitvorming bij Postma onduidelijk. De vraag of het niet mogelijk was om op reglementaire gronden een man als Lalaing wegens wangedrag tot de orde te roepen, blijft onbeantwoord. Mede door Lalaings toedoen raakte de positie van Viglius, die sinds 1555 ook voorzitter van de Raad van State was, steeds meer verzwakt.

Ook al komen bij alle beschreven kwesties en problemen Viglius' persoonlijke opvattingen en meningen goed en duidelijk naar voren, toch wijdt Postma nog een apart hoofdstuk (Hoofdstuk VII: 'Patronage, humanisme en godsdienstpolitiek', p. 129-149) aan Viglius' persoonlijke gevoelens en drijfveren in deze jaren. Deze komen vooral aan het licht in Viglius' briefwisseling met de vice-rijkskanselier, Georg Seld, waarin de humanistische wetenschap, politieke en godsdienstige kwesties en hun werk in dienst van de Habsburgers belangrijke thema's zijn, en met Joachim Hopperus, professor aan de Leuvense juridi-

sche faculteit, vanaf 1554 lid van de Grote Raad van Mechelen. Vooral uit de correspondentie met deze laatste is een goed beeld te construeren van Viglius' optreden als patroon, bestuurder en politicus gedurende de periode 1554-1575. Interessant is te lezen, hoe het proces van clientèle-vorming dat Viglius als hoge dienaar van Staat ontplooidde, in het ambtelijke circuit sneller en succesvoller verliep dan in de rechterlijke colleges. Ook blijkt hoe Viglius zich bewust werd van zijn eigen onvermogen om de groeiende verharding van het politiek en kerkelijk klimaat te keren of in goede banen te leiden, zulks in weerwil van zijn grote capaciteit om familieleden en vrienden aan zich te binden door bestuursbenoemingen, persoonlijke giften en betonen van aandacht. Zelfs in zijn eigen vrienden- en kennissenkring gingen slachtoffers vallen. Omstreeks 1555 werd hij zelf ook bang in ketterse hoek gedreven te worden. Als jurist en politicus stond hij ver af van de opruiende mentaliteit van de kerkhervormers en bleef hij voor zichzelf als gelovige intellectueel in navolging van Erasmus vasthouden aan de inhoud van de niet-dwalende *consensus ecclesiae* ('wat de kerk gelooft, geloof ik').

Hoewel principieel in zijn persoonlijke geloofs-overtuiging, bleef hij in de praktijk van de dag een pragmatisch denkend politicus, die enerzijds de dialoog met de protestanten wilde voortzetten om de eenheid binnen de christenheid te herstellen en anderzijds het omstreden plan voor een nieuwe kerkelijke indeling als vanzelfsprekend en als loyaal dienaar van de vorst bleef volgen en uitvoeren. Ondanks zijn vriendschap met Seld hield hij dit plan voor hem verborgen. In het geheim werkte een commissie aan een inventarisatie van de goederen van de kerken en kloosters, hun geografische ligging en onderlinge afstanden. Een belangrijk politiek punt was het recht van de landsheer om bisschoppen te benoemen, waarmee de greep van de wereldlijke macht op de kerk sterker zou worden.

Over de totstandkoming van het bisdommenplan en de belangrijke actoren daarin als Sonnius, de pauselijk gezant in Brussel kardinaal Carlo Carafa en Viglius zelf is veel geschreven. In de veelheid aan bronnen en literatuur heeft Postma over het hoofd gezien het artikel van P. van Peteghem: 'Kardinaal Carlo Carafa, pauselijk gezant in Brussel, Viglius, voorzitter van de geheime Raad, en de herinrichting van de bisdommen in de Nederlanden: twee onuitgegeven documenten met toekomst'.⁴ De feitelijke invoering van de nieuwe kerkelijke indeling (Hoofd-

stuk XI, p. 197-225 en Hoofdstuk XIII, p. 227-242) was in handen van Granvelle, zelf inmiddels aartsbisschop van Atrecht, en daarmee ook belanghebbende in het implementatieproces. Het opzette van Granvelle en Filips samen om het koninklijke benoemingsrecht voor bisschoppen in te voeren en deze tevens abt te laten worden van het hun toegewezen tafelgoed deed het verzet van kerkelijke zijde en van de adel nog meer toenemen. Dit was vooral in Brabant het geval, dat van oudsher de meeste kerken en kloosters kende. Het was de bedoeling van de bedenkers dat de door de koning benoemde abt-bisschoppen in de Brabantse Statenvergaderingen één koningsgezind regeringsblok gingen vormen.

In Hoofdstuk IX ('Het vertrek van Filips II', p. 165-178) zien wij dat Viglius, sinds 1556 elect-proost van St. Baafs te Gent, al enige tijd aan het uitkijken was naar het moment, dat hij zich uit de hectiek van de dagelijkse politiek kon terugtrekken. Zijn lichamelijke gesteldheid (hij had ischias) zowel als zijn mentale gezondheid (hij was moe van de intriges en spanningen in de twee door hem geleide Raden) deden hem uitkijken naar het moment van vertrek uit overheidsdienst. Al in 1558 vroeg hij ontslag aan Filips, die nog in Brussel verkeerde en het uur verbeidde dat hij naar Spanje kon vertrekken. Het verzet van de adelsfactie die inmiddels onder leiding van Willem van Oranje stond werd steeds sterker. Filips' plannen om bij zijn vertrek 3000 Spaanse soldaten achter te laten en nog enkele Spaanse leden in de Raad van State te benoemen werden nog erger gevonden dan de steeds scherper wordende inquisitie-maatregelen.

De afzonderlijke gebeurtenissen vlak voor en na het vertrek van Filips II in 1559 worden door Postma goed besproken: de toekomstige behandeling door de Staten-Generaal van Filips' negenjarige bede en de daaraan gekoppelde eisen van de oppositie in de Raad van State, de gevolgen van de vertragingstactiek die bij de behandeling van de bede werd gevoerd; de dood van achtereenvolgens, Karel V, Maria van Hongarije en van Mary Tudor; de – door Granvelle en Viglius bestreden – wens van de adel om op het gebied van de buitenlandse politiek een rol te gaan spelen, het resultaat van de vrede van Cateau Cambrésis met Frankrijk, die de erkenning van de Spaanse positie in Italië inhield en een Franse toezegging om het concilie van Trente te heropenen.

Granvelle en Viglius waren ieder bang voor de consequenties van het reeds lang door Filips II verlangde vertrek naar Spanje (1559). De nieuw aange-

treden, maar nog onervaren landvoogdes Margaretha van Parma kreeg van haar halfbroer in een geheime instructie het advies zich te laten bijstaan door een kernkabinet bestaande uit Granvelle, Viglius en Berlaymont, met Granvelle als eerste minister (Hoofdstuk X, p.181-196). De problemen met betrekking tot de invoering van de kloosterincorporatie en het verzet daartegen van Brabantse zijde (met name van Willem van Oranje) brachten Margaretha en Granvelle er toe Filips – te vergeefs – te vragen om terug te keren naar de Nederlanden. Verrassend is uiteindelijk Margaretha's 'verraad' (p. 248-253), waarin zij op slinkse wijze met behulp van haar dienaar Armenteros Granvelle uit Brussel weet weg te krijgen. Een manoeuvre, die zelfs Viglius ontgaan is, en waarvan hij volgens Postma in zijn verdere leven ook niet op de hoogte is geweest.

Reeds voor het vertrek van Filips was Viglius, probleemoplosser bij uitstek, steeds minder in staat de uitkomst van plannen en situaties juist te taxeren. Net zoals de adelsfactie werd hij overrompeld door de (politieke gevolgen van de) uitvoering die Granvelle aan het kloosterplan gaf. De edelen dreigden zelfs de Raad van State te verlaten. Dit was een pijnlijke verrassing voor Viglius, want Filips II had eerder juist met het oog op instemming van Oranje in de staten van Brabant met de invoering van het kloosterplan zijn goedkeuring gegeven aan het huwelijk van Oranje met Anna van Saksen, dochter van Maurits van Saksen. Dat er in de Brabantse Staten oppositie ontstond was een misrekening voor Granvelle. Uiteindelijk markeerde de mislukking van het godsdienstgesprek van Poissy in 1561 de openlijke breuk in de Nederlanden tussen de adel en Granvelle. De vertegenwoordigers van de adel lieten demonstratief verstek gaan bij Granvelles intronisatie als aartsbisschop van Mechelen.

Postma heeft een prachtig, zelfs spannend geschreven boek geschreven, dat de aandacht van de lezer tot het einde toe gevangen houdt. De gekozen opzet – chronologisch en thematisch – biedt de lezer een gedetailleerd overzicht van de aanpak van de politiek-bestuurlijke en kerkelijke problemen in de jaren 1549-1564, die uiteindelijk zouden uitlopen op een openlijke Opstand tegen de soevereine vorst. Een veelheid aan feiten en gebeurtenissen wordt door Postma steeds in de juiste context en in de juiste samenhang met andere, daaraan gerelateerde aangelegenheden geplaatst. De oplopende spanningen tus-

sen de handelende partijen: vorst, landvoogdes, ministers zoals Granvelle, Viglius, en Berlaymont, de adelsfacties in de Raad van State met hun persoonlijke banden en vertegenwoordigers in de Staten-Generaal, vinden bij Postma hun climax in het 'verraad' van Margaretha van Parma.

Als een rode draad loopt door de tekst dat Granvelle en Viglius, die beiden toch in staat waren plannen en problemen goed te analyseren en allebei in het kat-en-muis spel elkaars stellingname goed weten te taxeren, toch steeds meer steken lieten vallen. Was dat, omdat ze tegelijkertijd andere ambities hadden en op meerdere schaa kborden tegelijk speelden? Van Viglius is duidelijk, dat hij zich wilde gaan wijden aan zijn kerkelijke taken, aan het resideren als proost van de St. Baafs in Gent, aan zijn kanselierschap van het Gulden Vlies en zijn hobby's als de paleisbibliotheek. Granvelle's dromen werden wreed verscheurd door Margaretha. Bij dit spannende einde ziet de lezer met grote nieuwsgierigheid uit naar Postma's volgende deel.

De recensente neemt dan tevens de gelegenheid te baat om enkele desiderata te formuleren die misschien in het volgende boek ingewilligd kunnen worden. Een zwakke plek in het thans besproken werk is dat de lezer in het onzekere wordt gehouden over de concrete besluitvormingsprocedures in de Raad van State en de Staten-Generaal. Waren er reglementen, bestonden er traditionele gedragspatronen en vergaderordes? Granvelle en Viglius werkten binnen instituties met hun eigen organisatie en gedragspraktijk, maar dat blijft in het verborgene. Jammer is ook dat Postma in het overzicht van ongedrukte bronnen de archiefinventarisnummers, die hij wel in het notenapparaat vermeldt, niet weergeeft. De belangstellende lezer mist hierdoor een goed overzicht van de al dan niet geraadpleegde archivalia, en dus ook het middel om de tekst aan te vullen of te verbeteren. Ronduit verwarrend is Postma's omgang met de veel door hem geraadpleegde *Analecta Belgica* van C.P. Hoyncck van Papendrecht, waarvan om onduidelijke redenen sommige van Viglius afkomstige bestanden voorkomen in de rubriek 'Geciteerde Werken van Viglius' (p. 323), en andere in die van de 'Uitgegeven Bronnen' (p. 327 en p. 329). In de voetnoten wordt dit werk met Hoyncck aangeduid, maar als auteur staat deze editor te boek als Papendrecht (p. 327). En in een rechtshistorisch tijdschrift mag er op gewezen worden dat onze auteur zich op het terrein van de rechtsgeschiedenis duidelijk minder goed ge-

oriënteerd heeft. Soms blijkt dit uit een literatuurlacune. Als men al een noot aan Mudaeus wil wijden (p. 86, noot 31) dan moet men ook de recentste publicatie over deze Leuvense hoogleraar vermelden: R. Robaye, 'Droit romain en Belgique: oeuvres et bibliographie de Gabriel Mudée (1500-1560)', in: *Revue internationale des droits de l'Antiquité, série 3*, 30 (1983), p. 193-209. Pijnlijkler is de vreemde uitglijder in de uitweidingen over de 'criminele purge' van Simon Renard (p. 245). In Postma's literatuurlijst komt Gaillard's *Histoire du Conseil de Brabant* voor. Op p. 67 van deel 2 van dit standaardwerk zet Gaillard kort de gang van zaken bij de Brabantse *purge criminelle* uiteen. De door Postma in zijn voetnoot aangevoerde publicaties van Brundage en Feine (deze laatste niet opgenomen in de literatuurlijst!) houden geen verband met dit onderwerp. Wellicht kan onze auteur bij het schrijven van het volgende deel van zijn biografie van de jurist Viglius enkele passages van zijn concept aan een rechtshistoricus voorleggen? Dan zou een ongetwijfeld opnieuw prachtig boek niet door vermijdbare onvolkomenheden van deze aard ontsierd worden.

Beek-Ubbergen

R.M. Sprenger

Noten

1 Onderaan op p. 24 voert Postma de angst aan die Viglius gevoeld zou hebben om de juristen van de Grote Raad tegen zich in te nemen door een keuze te maken tussen *mos gallicus* en *mos italicus*. Uit R.M. Sprenger en A. Wijffels, 'De actio quanti minoris in de praktijk van het Rijkskamererecht ca 1535 uit de aantekeningen van Viglius', in: D. Lambrecht (ed.), *Lopend Rechtshistorisch onderzoek. Handelingen van het tiende Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch colloquium* (Brussel 1990), p. 129-159, blijkt dat deze juridisch-humanistische richtingstrijd een academische kwestie was, en in de rechtspraktijk nauwelijks van belang was. In de behandeling van de omstreden Brabantse jurisdictie over Maastricht (p. 27) mis ik de uitvoerige over dit onderwerp handelende dissertatie van J.H.J. Geurts, 'Onsser Stadt in sulken gedranghe'. Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550 (Nijmegen 1993).

2 Zo ontbreekt in de literatuurlijst (p. 331-343): R.M. Sprenger, *Viglius van Aytta und seine Notizen über Beratungen am Reichskammergericht 1535-1537* (Nijmegen 1988), hoewel deze titel op p. 13 verkort vermeld wordt. Voorts ware het beter geweest het proefschrift van R. Forrez, 'Viglius Colleges De Rebus Creditis te Ingolstadt. Een case study van problematische traditie van Latijnse juridische teksten' (ongepubl. diss. Vrije Universiteit Brussel 1996) in de literatuurlijst te plaatsen in plaats van in de lijst van 'Geciteerde Werken van Viglius' op p. 323.

3 *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559* (Nijmegen 1937).

4 In: Joris De Zutter e.a. (ed.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris* (Gent 1996).

R. Vermeir, *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*. Maastricht: Shaker Publishing, 2001. XXIX + 341 blz. ISBN 90-423-0149-X

De geschiedenis van het publiek recht in de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden is nog grotendeels onontgonnen terrein. Het hier besproken boek is weliswaar niet het relaas van zuiver rechtshistorisch onderzoek, maar het levert toch een aantal wetenswaardigheden voor de nog te schrijven geschiedenis van het publiek recht in de Nieuwe Tijd. *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648* is de handelseditie van het proefschrift waarmee René Vermeir in 1998 aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent de doctorstitel behaalde (promotores Michel Baelde en Hugo Soly). Hiermee zette de auteur de kroon op zijn onderzoekswerk met betrekking tot de Spaanse periode, dat hij met zijn licentietheoretische *De Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië onder Filips II (1588-1598)* had aangevat. Professor Vermeir doceert vandaag aan de Gentse universiteit instellingengeschiedenis van de Nieuwe Tijd. Hij is lid van het Comité Rechts-geschiedenis van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België en secretaris van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis.

Voor zijn proefschrift deed Vermeir onderzoek in de archieven van Brussel, Gent en Brugge, Simancas, Madrid en Sevilla, Londen en München. In de bibliografie voor in het boek vinden we naast de onuitgegeven bronnen ook een schitterende lijst van uitgegeven bronnen en literatuur. Op basis van dit materiaal is een heel klassieke studie opgebouwd, in vijf chronologisch achtereenvolgende delen, zonder postmodernistisch geleuter over perceptie of discours. De auteur demonstreert in de eerste plaats een zeer gedegen wetenschappelijk onderzoeker te zijn, die massa's handgeschreven documenten kritisch weet te analyseren. Onderwerp is de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog in zijn bredere institutionele en geografische context. Zo komen niet alleen de verhoudingen tussen Spanje als *ruling country* en de Zuidelijke Nederlanden als *dependent territory* aan bod, maar ook de relaties met de andere Europese staten, bijvoorbeeld de financiële steun van Frankrijk aan de Noordelijke Nederlanden of het niet steeds op één lijn zitten van de keizer en de Duitse keurvorsten enerzijds en de Spaanse vorst anderzijds. Het klas-

sieke beeld van een verstikkend Spaans bewind van Filips IV en zijn minister, *conde-duque* Olivares, zoals het geschetst wordt door de traditionele geschiedschrijving, wordt genuanceerd en daarbij besteedt de auteur bijzondere aandacht aan de rol van bepaalde personen en sociale groepen.

In het eerste deel wordt de rampspoed van de Nederlanden op het einde van de jaren twintig van de zeventiende eeuw geschetst, enkele jaren na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand en de vergeefse pogingen van aartshertogin Isabella om een nieuwe wapenstilstand te onderhandelen. Dat de Staten van de verschillende gewesten akkoord waren de vorst in zijn oorlogsplannen te volgen, blijkt uit hun bereidheid in te stemmen met de stijgende bedden. Francisco de Moncada, markies van Aytona, een beschermeling van Olivares, werd naar de Nederlanden gestuurd om er de afbrokkeling van de vorstelijke autoriteit te stoppen. Hij kreeg er, naast de militaire leiding, de uitdrukkelijke bevoegdheid de Nederlandse edelen met geschenken te sussen. Voor het bestuurlijke beleid deed hij een beroep op juristen, want die 'hebben nu eenmaal veel minder scrupules maar zijn veel gehoorzamer' (p. 25). Ook geestelijke raadsheeren als Triest en Boonen speelden een niet te onderschatten rol als brugfiguren tussen de Staten en het centraal gezag.

Deel II ('Van crisis tot consolidatie') behandelt de jaren 1631-1634. Aytona moet dulden dat Santa Cruz het oppergezag in militaire aangelegenheden overneemt. De oorlogstoestand is overigens bijzonder penibel: Frankrijk valt het Spaanse rijk aan, de getalsterkte van het Spaanse leger in de Nederlanden wordt herleid, Maria de Medici vlucht naar Brussel en brengt zo haar conflict met Lodewijk XIII en Richelieu op het internationale forum, verschillende steden vallen in handen van het Noorden, Hendrik van den Bergh pleegt verraad, enz. In 1632 nemen de Staten van Brabant het voortouw om de Staten-Generaal samen te roepen en onderhandelingen van Staten tot Staten voor te bereiden. Landvoogdes Isabella laat begaan, maar Filips IV gaat niet akkoord. In afwachting van de overtocht van kardinaal-infant don Fernando wordt 'de door de wol geverfde en hardnekkig monarchaal-centralistisch ingestelde Antwerpse jurist Pieter Roose' (p. 68) ingezet. Hij maakt onder meer deel uit van het collectief dat na het overlijden van Isabella op 1 december 1632 het interimbestuur waarneemt. De facto wordt hij als hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, en *qualitate qua* voortaan ook

voorzitter van de Raad van State, een soort eerste minister. (Over zijn bevoegdheden, zijn carrière, zijn bevoorrechte plaats ten aanzien van de Spaanse gezagsdragers en de wrevel die hij opwekt bij de Zuid-Nederlandse adel wordt uitgeweid onder de hoofding 'de tweede man', p. 91-96. Pas wanneer hij zich ook in militaire aangelegenheden gaat moeien, wordt hij teruggefloten, p. 175 en 182.) Inmiddels stelt Aytona als hoogste gezagsdrager te Brussel orde op zaken, onder meer wat betreft de afwikkeling van de adellijke samenzwering van 1632, waarvoor hij verregaande volmachten kreeg tot en met het verlenen van een algemeen pardon, en het opdoeken van de Staten-Generaal.

Het derde deel belicht de periode van landvoogd don Fernando, de kardinaal-infant (1634-1641). Hij werd in de Zuid-Nederlandse steden luisterrijk ontvangen. Nederlands onkundig en daarenboven ook nauwelijks vertrouwd met het Frans, had hij evenwel af te rekenen met een ernstige taalhandicap. De Franse oorlogsverklaring dwong hem niettemin op militair vlak krachtdadig op te treden. Vermeir schetst de jaarlijkse militaire campagnes met wisselende successen in de tweefrontenoorlog enerzijds en de diplomatieke initiatieven, onder meer van pauselijke zijde, om tot Europese vredesonderhandelingen te komen anderzijds. De beoordeling van don Fernando's aanpak is evenwel niet zo positief. Vermeir (p. 190, n. 393) verwerpt dan ook de conclusies van R. Lesaffer (*Defensor Pacis Hispanicae. De kardinaal-infant, de Zuidelijke Nederlanden en de Europese politiek van Spanje: van Nördlingen tot Breda (1634-1637)*, Leuven 1994), die hij al te 'episch' gekleurd vindt. De spilfiguur van de macht in de Zuidelijke Nederlanden was inmiddels Pieter Roose geworden, hij was voorzitter van de Raad van State en de Geheime Raad, lid van de *Junta de Guerra*, de *Junta de Estado*, de *Junta de Hacienda* en het *ministère espagnol*. Hij wist onder meer het taalprobleem handig uit te spelen en dit te verbinden aan de aloude landsprivileges. Hij had een doorslaggevende invloed bij benoemingen en kon aldus een netwerk uitbouwen.

In deel vier is landvoogd don Francisco de Melo, Portugees edelman en meer dan wie ook beschermeling van Olivares, de spilfiguur. Hij zou als interimair gouverneur-generaal, met ietwat meer beperkte volmachten dan zijn voorganger, de Nederlanden moeten besturen in afwachting van een nieuwe prins van den bloede, Leopold-Willem, broer van de keizer. Op militair vlak maakte hij van 1642 een triomfjaar, maar

een jaar later was hij niet meer gewenst in de Nederlanden. Inmiddels was hij naar aanleiding van een aantal incidenten ook in ruzie gevallen met hoofdvoorzitter Roose (Vermeir weerlegt hierbij kritisch de beschrijvingen van Roose-biograaf Delplanche). Op kerkelijk vlak houdt de kwestie van het Jansenisme de binnenlandse politiek bezig. Vermeir beschrijft onder meer de regalistische houding van de Geheime Raad en de Raad van Brabant en komt tot de conclusie dat Melo hierin een zeer pragmatische houding heeft aangenomen.

Het laatste deel, 'redden wat er te redden valt', betreft de regeerperiode van Castel Rodrigo, andermaal een Portugees die na de afscheuring van Portugal aan Spaanse zijde bleef en andermaal een interimair landvoogd in afwachting van Leopold-Willem. Het land was inmiddels financieel uitgeput en de enige remedie werd gevonden in vrede, minstens met de Republiek, maar indien mogelijk ook met Frankrijk. Vertegenwoordigers vertrokken naar de onderhandelingen, die uiteindelijk tot de Westfaalse vredesverdragen van 1648 zouden leiden. Op binnenlands vlak bleef de controverse rond het Jansenisme de agenda bepalen, maar vooral wordt aandacht besteed aan de tanende invloed van Pieter Roose. Castel Rodrigo bereidde zijn vervanging door Charles d'Hovynne voor en meer algemeen werden de relaties met de adel hersteld, onder meer door opnieuw edellieden op te nemen in de centrale raden en nieuwe titels te verlenen.

Voor de geschiedenis van het publiek recht is dit boek onder meer van belang in verband met het begrip 'samengestelde staat' (p. 6-8) en de analyse van beleid en bestuur onder don Fernando (p. 201-236). Vermeir zet hier theoretische en werkelijke macht tegenover elkaar, beschrijft de limieten aan de centralisering (de provinciale en lokale autonomie, onder meer de instemming van de standenvergaderingen met de beden, worden erkend), de spanningen tussen Kerk en Staat (placet, nominatierecht, (inter)nuntiatuur) en vooral de primordiale rol van de hoofdvoorzitter van de Geheime Raad, Pieter Roose. Het was deze jurist die de spindoctor was van de patentbrief waarmee don Fernando als landvoogd aangesteld werd met 'volheid van bevoegdheid', maar meteen ook van de *instruccion general* en de geheime instructie die de gouverneur-generaal meekreeg en die de echte krijtlijnen voor het beleid trokken. De wetgevende activiteiten van de Raad van Brabant moesten bijvoorbeeld aan banden gelegd worden en voortaan zou alleen de Geheime Raad het wetge-

vende werk voor zijn rekening nemen (p. 203). Vermeir baseert zich voor zijn beschrijving van beleid en bestuur, behalve op enkele bijdragen van H. De Schepper, onder meer op een verhandeling van Pieter Roose zelf, bewaard in het archief van Simancas.

Door het hele onderzoeksrelaas van Vermeir loopt als rode draad de toenemende inzet en invloed van juristen en de chagrijnige reactie hierop van de adel, zo bijvoorbeeld in verband met de toegenomen macht van de Geheime Raad, 'die de andere Raden naar de achtergrond heeft verdrongen en die zich moeite met zaken waarmee hij zich niet te moeien heeft', en die samen met de provinciale justitieraden de macht van de provinciegouverneurs zou ondermijnen (p. 29). Maar ook de Staten spelen wel degelijk een rol van betekenis. Van absolutisme is, aldus Vermeir, geen sprake. De vorst moet zich noodgedwongen bij een aantal verworven rechten van de provincies neerleggen. Wel zijn en blijven de Staten-Generaal een door de Habsburgers ongewenste crisisinstelling (p. 73), door Filips IV omschreven als 'een vergadering verderfelijk op alle ogenblikken, in alle tijden en in alle monarchieën zonder enige uitzondering' (p. 85). Even belangrijk voor een stevig bestuur, naast enige inschikkelijkheid ten aanzien van de (provinciale) Staten, is de aanstelling van een 'prins van den bloede' als landvoogd (p. 101).

Heel veel aandacht besteedt Vermeir aan de militaire organisatie, alsook de financiering ervan en de militaire rechtspraak (bijvoorbeeld p. 32, 192-200). Uitgebreid komen de strubbelingen aan de legertop aan bod (bijvoorbeeld p. 172-187 – in dit kader is een ietwat vollediger overzicht van alle militaire topfuncties, zoals opgenomen in bijlage 1, aanbevolen, door bijvoorbeeld ook de secretaris van State en Oorlog, de *superintendente de la justicia militar*, de *veedores y contadores* te vermelden). Volledig in de lijn van de klassieke geschiedschrijving wordt ook uitvoerig uitgeweid over de oorlogssuccessen en -nederlagen (bijvoorbeeld 'tussen hamer en aambeeld' over de tweefrontenoorlog tegen het Noorden en Frankrijk, p. 109-200). Op deze aspecten wordt hier niet verder ingegaan. Tot slot nog slechts enkele topics, die ook voor rechtshistorici niet onbelangrijk zijn, zoals de vaststelling dat door de afstanden brieven elkaar kruisen en zaken intussen onbeslist blijven (p. 81), dat patronage belangrijker is dan diploma's, verdiensten of titels (p. 83) of dat de Spaanse vorst steeds voorzichtig genoeg was om in geheime instructies waarover slechts enkele vertrouwelingen beschikten

in voorlopige opvolgingsregelingen te voorzien voor het geval van een al dan niet verwacht overlijden (bijvoorbeeld p. 168). Gebrek aan continuïteit in het opgebevel van het leger was overigens één van de grote problemen, door Olivares zelf veroorzaakt in zijn aarzeling definitieve benoemingspatenten te verlenen voor functies met grote verantwoordelijkheden (p. 187). Ook het gemakkelijk oprichten en weer ontbinden van ad hoc junta's, die soms toch een langer dan oorspronkelijk voorzien bestaan kennen (bijvoorbeeld p. 167), komt geregeld aan bod.

Omwille van de vele Spaanse feiten en figuren, is het niet te verwonderen dat deze grondige studie ook in het Spaans op de markt wordt gebracht, met name door de publicatiedienst van de *Universidad de Cordoba* (in de reeks *Estudios de Historia Moderna*). Voor de Spaanskundige lezer is de Nederlandse versie voorzien van een verklarende woordenlijst met een dertigtal vaak voorkomende termen als *asiento*, *junta*, *letrado*, *mesada*, *parecer*, *privado*, enz. Het boek is geïllustreerd met twee degelijke kaarten van de Nederlanden (tijdens het Twaalfjarig Bestand en in 1648) en zeventien oude gravures (vooral portretten). Bijzonder handig is de index op de persoonsnamen. Tenslotte zijn in de bijlage enkele tabellen en grafieken toegevoegd, vooral in verband met geldstromen. En een kleine negatieve opmerking om te eindigen: taalkundige muggenzifters zullen misschien problemen hebben met de vertaling van sommige plaats- en persoonsnamen en het onvertaald blijven van andere. Zo wordt Louis Lodewijk, maar Charles geen Karel. Aire wordt Ariën, maar Gravelines geen Grevelingen (vermoedelijk om verwarring met het Zeeuwse toponiem Grevelingen te vermijden?). Hopelijk worden deze alvast in de vertaling niet 'verspaanst'.

Gent

Georges Martyn

E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, *De concept-procesordonnantie van 1662 van de Raad van Brabant in Den Haag en de Albertine ordonnantie van 1604 voor de Raad van Brabant te Brussel* [Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht, n° 29]. Amsterdam: Cabeljauwpers, 2003. 313 p. ISBN 90-800512-8-4.

Cet ouvrage a une longue histoire: ce fut J.P.A. Coopmans qui le premier suggéra de s'intéresser aux normes observées au Staatse Raad van Brabant en ma-

tière de procédure, mais selon le *Voorwoord*, pas moins de cinq personnes participèrent ensuite à la préparation de la présente édition de textes.

L'introduction retrace l'histoire de la création du Staatse Raad, de la réglementation de la procédure au Conseil de Brabant et de la rédaction d'un texte propre au Raad. Un projet d'ordonnance, réclamé par les Etats Généraux en 1661, fut rédigé par des commissaires du Staatse Raad mais aussi du Raad van State, censé avoir succédé depuis 1580 à la Chambre des Comptes siégeant à Bruxelles. Déposé en 1662, le projet ne fut jamais examiné par les Etats.

Dans l'ensemble, ce texte, connu par deux mss., ne s'écarte guère de l'ordonnance d'Albert et Isabelle du 13 avril 1604; les principales différences tiennent aux changements intervenus dans les institutions, de par l'indépendance acquise par les Provinces-Unies. Les auteurs examinent minutieusement ces différences, chapitre par chapitre. On aurait apprécié en outre, au terme de cette étude détaillée, une appréciation qui en aurait résumé l'essentiel. Bien que resté à l'état de projet, le texte de 1662 n'en joua pas moins un certain rôle dans la pratique; les auteurs en soulignent l'ambiguïté: le Raad se réfère parfois aux dispositions du projet, celles-ci étant invoquées à l'encontre du texte de 1604, théoriquement toujours en vigueur, et vice-versa.¹

Des tables de concordance établissent les rapports entre les textes de 1662 et de 1604, ainsi que ceux entre les deux mss. connus du projet, dont l'un semble seul mériter de figurer sous le nom de 'concept 1662', l'autre étant désigné comme 'Hs van Slingelandt' du nom de la famille dans les archives de laquelle il figure. L'essentiel du volume est évidemment occupé par l'édition des deux longs textes de 1662 et 1604. Pourquoi ne pas les avoir imprimés en regard l'un de l'autre? La comparaison aurait été bien plus facile. Un index, bien utile, termine le volume.²

Mme Jacobs et M. Broers se sont acquittés consciencieusement d'une tâche austère, dont l'aboutissement, s'il ne renouvelle pas notre connaissance des règles de procédure en vigueur à l'époque (ce serait difficile!), a le mérite, à la fois de faire connaître le projet de 1662, son histoire et l'utilisation qui en a été faite, d'en faire la comparaison avec le texte de 1604, et de rééditer celui-ci; mais pourquoi s'être contenté à cet égard de réimprimer l'édition de l'imprimeur Velpius (1605), sans se préoccuper des sources d'archives?³

Noten

1 Grâce aux archives du Raad, on sait même quels sont les conseillers qui ont emprunté le ms. qui s'y trouvait, et quand ils l'ont rapporté!

2 Des remarques de détail: à la note 4, le vol. (I) des *Placcaeten* où figure le texte de 1604 n'est pas indiqué. A cette édition, il faut ajouter celle des *Costumen van Brabant*, de Christijn (Anvers 1682); note 21: outre les éd. de Guicciardini signalées, il en existe en latin (p.ex. Blaeu, 1635).

3 Ce que la Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique aurait dû faire depuis longtemps: le volume des ordonnances d'Albert et Isabelle portant sur les années 1597-1621, édité par V. Brants (1909), signale cette ordonnance à la p. 240, mais en reporte l'édition à 'un volume juridique' (!), qui n'a jamais paru, avec l'Edit perpétuel de 1611. Heureusement, celui-ci a été édité récemment par G. Martyn (*Het Eeuwig Edict van 12 juli 1611*, Brussel 2000).

R. Feenstra, met medewerking van Margreet Ahsmann en Theo Veen, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Franeker Universiteit tot 1811* [Geschiedenis der Nederlandsche Rechtswetenschap, VII: Bibliografie Nederlandse rechtswetenschap tot 1811, Afl. 3], Amsterdam: Edita KNAW, 2003. ISBN 90-771-2201-X. XLIV + 193 pp., € 29,-.

Deze bibliografie van Franeker hoogleraren in de rechten vormt de derde aflevering in de serie 'Bibliografie Nederlandse rechtswetenschap tot 1811'. De eerder verschenen afleveringen betroffen de Universiteiten van Leiden¹ en Utrecht.² Deze derde aflevering, die werd samengesteld door de drijvende kracht achter het gehele project, de Leidse emeritus hoogleraar Robert Feenstra, bevat – naast aanvullingen op de eerste en tweede aflevering – de bibliografieën van twee en twintig Franeker hoogleraren. Een opvallende plaats wordt daarbij ingenomen door de persoon van Ulrik Huber (1636-1694), niet alleen vanwege diens naamsbekendheid maar ook vanwege zijn omvangrijke oeuvre. Ongetwijfeld zal Theo Veen een groot aandeel hebben gehad in de totstandkoming van dit gedeelte.

Vergelijking van deze aflevering 3 met de eerder verschenen delen brengt een voortschrijdend inzicht aan het licht. Thans is tegemoetgekomen aan een tekortkoming van de tweede aflevering. Daarin werd gesteld, dat in beginsel alle juristen waren opgenomen die in de Utrechtse faculteit de functie van hoogleraar of lector hadden bekleed.³ In werkelijkheid echter werden de hoogleraren en lectoren die reeds in aflevering 1 waren opgenomen niet meer vermeld.

Aflevering 1 bevatte de volledige bibliografieën van alle Leidse hoogleraren, ook van hen die eerder elders werkzaam waren geweest, bijvoorbeeld in Utrecht of Franeker, en deze waren niet meer opgenomen in aflevering 2, die derhalve een onvolledig beeld gaf van de Utrechtse faculteit. Om voor Franeker aan dit bezwaar tegemoet te komen heeft de samensteller van aflevering 3 in de inleiding nu twee lijstjes opgenomen. Op p. XI-XII vindt men verwijzingen naar twaalf Franeker hoogleraren die hun loopbaan hebben beëindigd in Leiden en Utrecht en van wie de bibliografie derhalve reeds in aflevering 1 en 2 werd weergegeven. Op p. XII worden drie hoogleraren genoemd die in Franeker hun loopbaan hebben beëindigd, maar van wie de bibliografie al in afleveringen 1 of 2 werd gegeven, omdat zij eerder werkzaam waren geweest in Leiden of Utrecht.⁴

De Franeker bibliografie bevat verwijzingen naar bibliotheken in Europa en daarbuiten die over een exemplaar van het betreffende boek beschikken. De samensteller heeft zich daarbij voornamelijk gebaseerd op gedrukte bibliografieën en catalogi, ook wanneer die inmiddels zijn verouderd, zoals in geval van de Zuid-Afrikaanse juridische bibliografie van Roberts uit 1942 (p. XVIII), de Cowley-Scholtens catalogus van de Universiteit van Witwatersrand en de Freislich catalogus van de Van Zyl-collectie in Kaapstad uit 1985 (p. XVII). Deze laatste catalogus is tot twee maal toe verbeterd en aangevuld, namelijk door G. Dolezalek en recentelijk weer door D.J. Osler. Omdat deze laatste verbeterde versie echter (nog) niet in druk is verschenen of in digitale vorm kan worden geraadpleegd, zou ik hier niet willen spreken van een tekortkoming. Bovendien is de Franeker bibliografie niet bedoeld als een soort wereldcatalogus met de pretentie van volledigheid.

Met dit Franeker deel is de bibliografie van de Nederlandse rechtswetenschap weer uitgebreid met een waardevol en onmisbaar naslagwerk. Het is nu nog wachten op de afleveringen betreffende Groningen, Harderwijk, de Athenaea van Amsterdam en Deventer en van de wellicht nog veel belangrijker niet-universitaire juristen.⁵

Amsterdam

Jan Hallebeek

Noten

- 1 M. Ahsmann & R. Feenstra, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Leidse Universiteit tot 1811* (Geschiedenis der Nederlandsche Rechtswetenschap, VII: Bibliografie Nederlandse rechtswetenschap tot 1811, Afl. 1; Amsterdam etc. 1984).
- 2 M. Ahsmann, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Utrechtse Universiteit tot 1811* (Geschiedenis der Nederlandsche Rechtswetenschap, VII: Bibliografie Nederlandse rechtswetenschap tot 1811, Afl. 2; Amsterdam etc. 1993).
- 3 Zie Ahsmann, *Bibliografie*, p. 22.
- 4 Dit deel bevat inderdaad de bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Franeker Universiteit tot 1811, maar met uitzondering van de vijftien die al eerder werden besproken. Het zou eleganter zijn geweest hen zonder uitzondering in het alfabetische overzicht op te nemen en dan na de summier biografische notitie voor hun werken te verwijzen naar de eerdere afleveringen. De gebruiker die afgaat op de titel van aflevering 3 en zich niet de moeite troost eerst de inleiding te lezen, zal een aantal belangrijke Franeker juristen, zoals bijvoorbeeld Christian Heinrich Trotz (1703-1773), tevergeefs proberen te vinden.
- 5 Zie Ahsmann & Feenstra, *Bibliografie*, p. 34.

Peter Heyrman, Rudi Hoekx, Piet Veldeman en Bart Willems, *Leve het Algemeen Stemrecht! Vive la Garde Civique! De strijd voor het algemeen stemrecht, Leuven 1902*. Gent/Leuven: Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis/Uitgeverij Peeters, 2002, ISBN 90-771-2201-X, 169 p., €30.

In de 19^e en begin 20^e eeuw voerden onze voorouders strijd voor het algemeen stemrecht. Een strijd die pas in 1948, met de invoering van het volwaardig stemrecht voor vrouwen, een eindpunt vond. Nu, meer dan honderd jaar later, denken weinigen nog aan deze strijd wanneer zij bij de verkiezingen hun stem uitbrengen op de kandidaat of de partij van hun keuze. Integendeel, velen kankeren net omdat ze moeten gaan stemmen, omdat ze een o zo kostbaar vrij moment moeten opofferen aan het aanschuiven in de rij voor het stemlokaal. Ooit was het anders. *Leve het algemeen stemrecht! Vive la garde civique!* doet het relaas van de gebeurtenissen die op 18 april 1902 te Leuven aanleiding gegeven hebben tot de trieste balans van zes doden.

Eén van de grote pluspunten van dit boek is dat het zich niet enkel beperkt tot de gebeurtenissen van 18 april 1902 te Leuven. Het ruimere historische kader van de gebeurtenissen, waarin de directe en indirecte aanleidingen tot de strijd voor het algemeen stemrecht te vinden zijn, komt eveneens aan bod. Door het hanteren van een strakke gelede structuur zijn de auteurs erin geslaagd een logisch relaas te schetsen van de politieke, sociale en economische context

waarin de gebeurtenissen plaats gevonden hebben.

Een ander voordeel van dit boek is zijn verzorgde uitgave. De talrijke illustraties helpen om de sfeer te evoceren en vergroten zo de betrokkenheid van de lezer bij het gebeuren. Alleen jammer dat er in zo'n rijkelijk geïllustreerd boek geen plaats voorzien is voor een stratenplan van het centrum van Leuven anno 1902. Dit zou, zeker voor de lezer die niet vertrouwd is met het centrum van Leuven, een hulp kunnen zijn bij het volgen van de gebeurtenissen.

Dit boek kan beschouwd worden als een dubbel appel. Enerzijds aan de politici, opdat zij weer standpunten zouden durven innemen, eerder dan de verglijding naar een grijs middenveld te stimuleren. Anderzijds kan ook de burger van de 21^e eeuw lessen trekken uit het engagement en de strijd van onze voorouders. Democratie is namelijk, ook vandaag nog, een werkwoord in geen verworvenheid.

Tot slot sluit ik me aan bij Professor Deneckere wanneer zij in haar inleiding tot het besproken boek stelt dat de noodzaak van dit boek gelegen is in het feit dat het de herinnering aan de strijd voor het algemeen stemrecht levend moet houden. *Leve het algemeen stemrecht! Vive la garde civique!* heeft alle troeven in zich om daarin te slagen.

Leuven

Karel Marchand

J. Smeets, *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel.* Amsterdam: Wereldbibliotheek 2001. ISBN 90-2841940-3, 284 pp.

De kans is groot dat degene die de jaren dertig van de vorige eeuw nog heeft meegemaakt, bij de plaatsnaam 'Oss' opveert en herinneringen gaat ophalen aan een tijd waarin heel Nederland met deze Noord-Brabantse gemeente meeleeftde en 'de zaak Oss' een begrip was. Sterke en slappe Toon de Soep, Bijs de Sijp, Trien de Snol, Piet de Bie, d'n Rut en d'n Ceel waren personen die door uitgebreide media-aandacht landelijk de status van 'Tokkie' hadden verworven. Het betreft misdadigers die in de herfst van 1935 wekelijks in Den Bosch terechtstonden. Zij hadden in de voorgaande jaren inbraak op inbraak, roof na roof en criminele afrekening op criminele afrekening gepleegd. Zij maakten allen deel uit van de zogenoemde bendes van Oss, die vooral in de noordoostelijke hoek van de provincie Noord-Brabant opereerden. Deze bendes, die wij tegenwoordig strafrechtelijk als

criminele organisaties kwalificeren, maakten Oss in de jaren dertig van de vorige eeuw tot een uitvalsbasis voor hun gruweldaden. Medio jaren dertig liep men tenslotte tegen de lamp. Politie en koninklijke marechaussee rolden in snel tempo definitief de Osse bendes op, waardoor meer dan 300 misdrijven aan het licht kwamen.

Mr. W.H. Nagel verrichtte een omvangrijk en diepgaand onderzoek naar deze criminaliteit in het jaar 1893 en in de periode 1924-1935. Hij legde de resultaten ervan neer in zijn proefschrift *De criminaliteit van Oss*, waarop hij in 1949 cum laude te Groningen promoveerde.¹ Naar aanleiding hiervan schreef een verslaggever in *Het Vrije Volk* van zaterdag 15 oktober 1949 op bladzijde 7 onder de kop 'Armoede en verbittering leiden tot het plegen van misdaden': 'De grote vragen die tijdens de vaak sensationele opruiming en berechting van het Osse milieu bij welhaast ieder opkomen, waren deze: 'Wat zijn dit voor mensen geweest? Wat heeft hen tot het begaan van de schier eindeloze rij misdaden gebracht? Waarom heeft dit zich alles in en om Oss afgespeeld, waar men ook omstreeks 1890 een golf van criminaliteit heeft gekend?'

Volgens Nagel is de grote criminaliteit in Oss en omstreken voornamelijk te wijten aan de zware economische crisis die zich begin jaren dertig van de twintigste eeuw manifesteert, dit in het spoor van de criminaliteit die zich als gevolg van de zeer snelle industrialisatie in de tweede helft van de negentiende eeuw eveneens in Oss heeft voorgedaan.

Inmiddels staan de daders al lang niet meer centraal en heeft de wetenschappelijke invalshoek zich verplaatst naar het functioneren van de lokale en centrale overheden en de strijd omtrent het gezag over de verschillende opsporingsorganen. Voortschrijdend onderzoek leidt tot verlegging van accenten: van 'veroordeelden-statistiek' (G.T. Kempe, 1938: *Criminaliteit en kerkgenootschap*) naar 'criminografie' (Nagel, 1949), van 'politiek conflict tussen rooms-katholieken en de rest van Nederland' (M. Schouten, 1982: *De zaak Oss*) naar 'strijd tussen overheidsorganen over het gezag – laten we het maar ordinair macht noemen – van het opsporingsapparaat en de belangrijke rol die invloedrijke personen daarin spelen' (Smeets, 2001). Met het aanstippen van deze ijkpunten in het wetenschappelijk onderzoek zijn we aangekomen bij het hier te bespreken boek, dat de titel *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* heeft meegekregen.

De criminoloog Nagel heeft de nadruk gelegd op het gedrag van de misdadigers. Hij heeft dit aspect

van de criminaliteit van Oss helder in beeld gebracht en er een uiterst interessante sociologische verklaring voor gegeven. Daarnaast heeft de onevenwichtige opinievorming door sensationele berichtgeving van de media volgens hem eveneens zeer ernstige consequenties. De historicus Smeets² richt zich met name op een andere al door Nagel gesignaleerde zere plek: de relatie tussen justitie en politie. De auteur schetst op indringende wijze de problemen en fileert de karakters van de hoofdrolspelers in het drama. Voor alles draait het om mensen. Mensen die elkaar de hand boven het hoofd houden, die elkaar niet kunnen luchten of zien, die elkaar een loer proberen te draaien en die elkaar willen aftroeven. Het zijn stuk voor stuk ingrediënten voor een 'soap-opera', maar daarvoor zijn de zaken toch te ernstig. Er zijn immers moorden, diefstallen en roofovervallen in het geding, waaronder veel mensen hebben geleden. Smeets brengt de machtsspelletjes die men speelt aan het licht. Hij toont zich als steeds een gedegen onderzoeker, wanneer hij de slechte samenwerking tot op het hoogste niveau ontrafelt, die in de jaren dertig tot uitbarsting komt in de machtsstrijd tussen de rooms-katholieke procureur-generaal bij het gerechtshof te Den Bosch, baron E.L.M.H. Speyart van Woerden en luitenant-kolonel A.P.H. Boellaard, divisiecommandant van de marechaussee. De slechte relatie tussen hen heeft buitengewoon ernstige repercussies op het organisatorische, lokale en nationale vlak, waardoor in hoge mate de doelmatigheid van de politiedienst in het ressort Den Bosch wordt geschaad. Gebrek aan doelmatigheid manifesteert zich niet alleen in de opsporing van strafbare feiten, maar ook in de handhaving van de openbare orde. Het bestaande Nederlandse politiebesteding raakt hierdoor in diskrediet. Politici en media stellen de organisatie en efficiëntie van de Nederlandse politie publiekelijk aan de kaak. Het ontbreken van een deugdelijke politiewet wordt steeds duidelijker voelbaar.

Oss blijft dan ook na de gerechtelijke afrekening met de bendes de gemoederen in Nederland bezighouden. Wanneer de marechaussee zedendelicten en fraude op het spoor komt en plaatselijke notabelen en pastoors deel gaan uitmaken van de kring van verdachten, raakt zij in conflict met procureur-generaal Speyart van Woerden. Deze dringt er persoonlijk bij de minister van Justitie op aan de te Oss gestationeerde marechausseebrigade van haar functie te ontheffen en de leden over te plaatsen. Wat eerst een regionaal conflict is, groeit uit tot een landelijke

machtsstrijd met als inzet de zeggenschap over de marechaussee. Het leidt tevens tot een botsing tussen het rooms-katholieke zuiden en de rest van Nederland, als gevolg waarvan de minister van Justitie, C.M.J.F. Goseling, in zwaar politiek vaarwater terecht komt. Daarnaast is de 'zaak-Oss' de luidruchtige manifestatie van het politievraagstuk zoals dat tot aan de Tweede Wereldoorlog alsmear grimmiger proporties aanneemt. Wanneer op 1 april 1938 Goseling op instigatie van Speyart van Woerden de speciale opsporingsbrigade van de marechaussee in Oss naar elders overplaatst, leidt dit tot geruchten dat de RKSP-minister³ daarmee met name twee rooms-katholieke geestelijken wil beschermen.

Uit deze tweede 'zaak-Oss' proberen de NSB en het Zwart Front volop politieke munt te slaan. Nationaal-socialisten en fascistische steunen ostentatief de marechaussee. Op 13 januari 1939 verzegelt justitie naar aanleiding van een reeks artikelen over de zaak-Oss in het *Nationale Dagblad* (naast het weekblad *Volk en Vaderland* het dagelijkse huisorgaan van de Nationaal Socialistische Beweging) de rotatiepers van dit dagblad. Tenslotte onttaardt een (procedure)debat in de Tweede Kamer over de zaak-Oss in een vechtpartij, waarbij Tweede-Kamerleden van de NSB, te weten M.M. Rost van Tonningen en H.J. Woudenberg, betrokken zijn.

In zijn schets van de affaire-Oss heeft de auteur een indringend beeld weten op te roepen van de Nederlandse samenleving door te laten zien hoe deze affaire leidt 'tot stellingnames langs belangrijke scheidingslijnen van die tijd: de scheiding protestant en katholiek, arm en rijk, bestuurlijk en justitieel gezag, gemeentepolitie en marechaussee'.⁴ Hij legt uit waarom het optreden van de koninklijke marechaussee in en rond Oss halverwege de jaren dertig van de vorige eeuw kan uitgroeien tot een nationale politie-affaire. Vervolgens brengt hij in beeld hoe de spanningen die in de decennia daarvoor zich hebben opgehoopt tijdens de maatschappelijke discussie over de reorganisatie van het politiewezen, zich ontladen. Smeets heeft onmiskenbaar de sociale verschijnselen die zicht geven op de innerlijke structuur en werking van maatschappelijke stelsels, goed bestudeerd. Tegen de achtergrond van de criminaliteitsproblematiek waarmee Oss te maken heeft en het optreden van de marechaussee daartegen, zet hij uiteen hoe en waarom het succes van het korps, eerst op lokaal en later op nationaal niveau, als een slijtzwam werkt in het politiewezen, de media en de Haagse politiek.

De basis van de controverse om Oss, concludeert de auteur, ligt voor een substantieel deel besloten in het dualistische en het conflictueuze politiebestedel. Dit bestel functioneert volgens hem niettemin relatief goed zolang duidelijk is dat de status-quo niet wordt verbroken. Eerdere conflicten in het ressort Den Bosch worden bijgelegd met of zonder de tussenkomst van de ministers van Oorlog en / of Justitie. Voordat het in Oss uit de hand loopt heeft Speyart van Woerden, de Bossche procureur-generaal, al de nodige conflicten op zijn conto staan. Ook nadien zijn felle aanvaringen met andere autoriteiten niet van de lucht. De auteur wijst in het bijzonder deze Bossche magistraat aan als één van de hoofdverantwoordelijken in het drama. Met die constatering neemt hij de kwalificatie van Dr. L. de Jong over dat Speyart van Woerden van een monumentale starheid is. Anderen die de auteur verantwoordelijk stelt voor het ontstaan van het conflict, zijn: luitenant-kolonel van de marechaussee Boellaard, minister van Justitie Gosing, diens secretaris-generaal J.A.M. van Angeren en J. van Selm, inspecteur van de marechaussee.

Het boek zou naar mijn mening nog meer aan waarde hebben kunnen winnen, indien de auteur het chronische probleem van de gezagsafbakening op het gebied van de repressieve overheidstaak 'opsporing' en de preventieve overheidstaak 'handhaving van de openbare orde' meer bij zijn onderwerp en conclusies had betrokken. Wellicht was de auteur van mening dat dit aspect elders al voldoende was beschreven. Het conflictueuze gedrag van de ambitieuze Speyart van Woerden, alsmede dat van sommigen van zijn wankelmoedige kompanen en zijn militair ingestelde tegenstanders, is als bron van alle ellende naar mijn smaak door Smeets te nadrukkelijk op de voorgrond geplaatst. Hij verschuift daarmee, misschien onbedoeld, de politieke bezuinigingsworsteling vanwege de wereldwijde economische crisis in de jaren 1920 en 1930 onnodig naar de achtergrond. Deze crisis maakte het politiek noodzakelijk om grenzen te stellen aan de, sinds de invoering van de Gemeentewet (1851) bestaande, inefficiënte toestanden bij de verschillende opsporingsorganen. Omdat dit in het boek onvoldoende is belicht, is een evenwichtige beschrijving van het totaalbeeld omtrent oorzaak en gevolg van de affaire-Oss niet helemaal uit de verf gekomen. Smeets lijkt daarmee enigszins afbreuk te doen aan de bron van al het politieke gekrakeel rondom het gezag over de opsporingsorganen: de in de Grondwet van

1848 vastgelegde gezagsspagaat over de verschillende opsporingsorganen, zoals die sindsdien in de verschillende formele wetten en uitvoeringsregelingen is uitgewerkt.

Begin jaren dertig buigt de staatscommissie-Welter zich, onder meer, over deze problematiek. Zij rapporteert over mogelijke bezuinigingen op de rijksuitgaven. Haar voorstel (1932) om de politie op het platteland in gewestelijke politiekorpsen onder te brengen (één korps per provincie), wordt niet overgenomen. Wel poogt de regering, onder andere door invoering van het op 1 september 1936 van kracht geworden Rijkspolitiebepaling, de personele en financiële doelmatigheid te verbeteren. Hoewel de drie politieorganen blijven bestaan, wordt met de invoering van voornoemd besluit de positie van de minister van Justitie bevestigd en uitgebreid wat het functioneren van de rijkspolitie betreft. De positie van de procureur-generaal, die fungerend directeur van politie blijft, wordt uitgebreid met medeverantwoordelijkheid voor de openbare orde. Hij is echter niet ondergeschikt aan de commissaris van de koningin. De kern van het besluit bevat centralistische tendensen met betrekking tot het beheer van de gemeentepolitiekorpsen. De procureur-generaal dient er als fungerend directeur voor zorg te dragen dat al het politiepersoneel steeds onderling goed samenwerkt. Als hem blijkt dat er binnen zijn ressort op politiegebied ongewenste toestanden heersen, dient hij daarover zo spoedig mogelijk te rapporteren aan de minister van Justitie. Daarnaast moet de procureur-generaal als fungerend directeur van politie iedere drie maanden verslag aan de minister uitbrengen over de politieaangelegenheden in zijn ressort.

Om die bevoegdheden te onderstrepen wensen met name de Bossche en de Arnhemse procureur-generaal door de marechaussee op de hoogte te worden gehouden van alle belangrijke gebeurtenissen in haar ressort. Zij streven ernaar de hun op grond van het nieuwe besluit geboden speelruimte maximaal te benutten en door middel van manipulatie de grenzen van hun macht actief op te zoeken en / of te verleggen.⁵

De nieuwe overlegstructuur is zodoende, in samenhang met de botsing van de verschillende karakters, mede oorzaak van de (tweede) zaak-Oss. Tegelijkertijd geeft samenwerking op ministerieel niveau, vanwege het fenomeen stammenoorlog tussen Justitie en Binnenlandse Zaken, fricties bij het uitwerken van het plan om het vraagstuk van de rijkspolitie op te lossen.

Tot slot zij opgemerkt dat de auteur onder andere schriftelijke bronnen heeft kunnen benutten die nog niet eerder zijn geraadpleegd. Met name de stukken uit de nalatenschappen van oud-leden van de Osse marechausseebrigade zijn voorheen niet toegankelijk geweest, omdat die, zoals de auteur het omschrijft, 'letterlijk achter slot en grendel' bewaard zijn gebleven. De meeste van deze bronnen vallen thans onder het beheer van het Marechausseemuseum te Buren. De auteur heeft verder kunnen putten uit de bijzondere collectie 'Oss' en geheime verbalen van het archief van het departement van Justitie, te vinden in het Nationaal Archief te Den Haag. Het is bij uitstek zijn verdienste dat daarmee het Brabantse verhaal in het licht van de relatie tussen justitie en politie in een enigszins ander, evenwichtiger perspectief is komen te staan.

Samenvattend kan worden gezegd dat Smeets' beschrijving van de conflicten tussen de autoriteiten heeft geresulteerd in een meeslepend en uitstekend leesbaar boek. Niet ten onrechte heeft de jury van de Willem Nagelprijs, bestaande uit C. Fijnaut (KUB), G.A.A.J. van den Heuvel (Universiteit Maastricht), E. Niemeijer (WODC/ VU) en H.G. van de Bunt (EUR/VU), in zijn zoektocht naar het beste boek op het terrein van de criminologie in de periode 2000-2002, aan *De affaire-Oss* een eervolle vermelding gegeven. Dit boek is, zo stelt de jury, op bijzondere wijze geassocieerd met Willem Nagel, die zijn wetenschappelijke roem onder meer dankt aan zijn eerder genoemde studie die gebaseerd is op fundamenteel bronnenonderzoek.⁶

Vijfhuizen

Bert Krikke

Noten

- 1 De naam van Nagel is recentelijk verbonden aan de prijs voor de beste publicatie op het terrein van de criminologie: zie het slot van deze recensie.
- 2 J.P.E.G. Smeets promoveerde in 1997 te Leiden op het proefschrift *De politietroepen 1919-1940. De politie-militair als steunpilaar van het wettig gezag*.
- 3 RKSP is de afkorting van Rooms-Katholieke Staatspartij.
- 4 Citaat uit het rapport van de jury van de Nagelprijs 2003, bron: www.frg.eur.nl/organisatie/willemnagelprijs.doc (19-1-2005).
- 5 Hun collega's te Amsterdam en Den Haag zien daar het nut niet van in. Alleen de communicatief ingestelde procureur-generaal bij het gerechtshof te Leeuwarden, H.H.A. Sluis, heeft een goed contact met de in zijn ressort opererende marechaussee.
- 6 Nagels bronnen varieerden van dag- en nachtrapportages van de politie tot gerechtelijke strafdossiers, waarmee weer eens de onschatbare waarde van dergelijk bronnenmateriaal is bewezen!

Erratum (een look-alike van prof. Feenstra)

Nadat aflevering 6.1-2 (2004) van *Pro Memorie* verschenen was (het bijzondere nummer getiteld *Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht*), meldde prof. De Smidt ons dat de hoogleraar links op de foto op p. 317 niet R. Feenstra is doch de toenmalige secretaris van de senaat van de Leidse universiteit. Kort daarna kreeg de redactie de volgende verklaring van prof. Feenstra:

‘Afbeelding in *Pro Memorie* 6 (2004), p. 317

In het onderschrift wordt vermeld dat ondergetekende de links op de afbeelding voorkomende persoon zou zijn. Dit is m.i. niet juist. Gezien de handeling die deze persoon verricht moet het de toenmalige secretaris van de Senaat der Leidse Universiteit zijn. Dat was Louis Kukenheim Ezn. Ik heb geen foto van hem bij de hand maar ik heb hem goed gekend en de gelijkenis is inderdaad groot. Ik herinner mij ook geheel niet dat ik een dergelijke prominente plaats bij de erepromotie heb ingenomen.

[w.g.] R. Feenstra

R. Feenstra

25 december 2004.

Prof. De Smidt meldde ons nog dat het initiatief tot de erepromotie heeft gelegen bij zijn voorganger H.F.W.D. Fischer (1909-1964).

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Drs. M. Bosman studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft een boek in voorbereiding over de geschiedenis van het weeshuis van Culemborg, dat dit jaar zal verschijnen bij uitgeverij Athenaeum – Polak & Van Genneep.

E-mail: machiel.bosman@chello.nl

Prof.dr. E.C. Coppens (1947) doceert rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is daar bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het canonieke recht. E-mail: e.c.coppens@planet.nl

Drs. B. Delbecke (1980) is als assistent rechtsgeschiedenis verbonden aan de K.U. Leuven Campus Kortrijk (KULAK) waar hij een proefschrift voorbereidt. E-mail: Bram.Delbecke@kulak.ac.be

Prof.mr. S. Faber (1944) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. E-mail: S.Faber@rechten.vu.nl

Prof.mr. H.U. Jessurun d'Oliveira (1933) was hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen, de Universiteit van Amsterdam en het Europees Universitair Instituut in Florence. Hij doceerde onder meer rechtsvergelijking, rechtsfilosofie, internationaal privaatrecht, Europees recht en migratierecht. E-mail: hudo@xs4all.nl

Mr. R.A. Kok (1976) studeerde internationaal recht aan de Universiteit Leiden en schrijft aan de Universiteit van Amsterdam een proefschrift over de onverjaarbaarheid van internationale misdrijven. E-mail: R.A.Kok@uva.nl

Prof.mr. H. van der Linden (1922) is emeritus hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1971-1987). Adres: De Genestetlaan 25, 6891 CR Rozendaal.

Drs. I. Matthey (1947) is historicus en freelance redacteur. Publiceerde onder meer een boek over de cultuurgeschiedenis van de zangvogelvangst in Noord- en Zuid-Holland (Hilversum 2002) en een biografie van de negentiende-eeuwse tenor Willem Pasques de Chavonnes Vrugt (Utrecht 2001). E-mail: ignaz.matthey@wolmail.nl

Mr. H. Sorgdrager (1938) was van 1966 tot 1991 docent privaatrecht aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Daarna werd zij rechter in de rechtbank te Amsterdam en was zij vanaf 1996 raadsheer in het gerechtshof te Amsterdam, waaraan zij thans nog als raadsheer-plaatsvervanger verbonden is. E-mail: Hijmansorgdrager@hetnet.nl

Drs. F. de Vlaming (1958), verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, is criminoloog; zij doet onderzoek naar het Joegoslavië Tribunaal. E-mail: F.deVlaming@uva.nl

Kopij-aanwijzingen

De bijdragen zijn bij voorkeur gesteld in de spelling van 1995.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaankondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto’s aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD

Pro Memorie 7 (2005), aflevering 1

Redactioneel	Theo Veen	1
Artikelen		
Chris Coppens en Sjoerd Faber	Rechtshistorici uit de Lage Landen (7): interview met O. Moorman van Kappen	3
Ruth A. Kok en Frederiek de Vlaming	Juristen uit de Lage Landen(1): interview met Christine Van den Wyngaert	33
H. van der Linden	De abdij van Egmond en haar erfhuurders. Met uitweidingen over 'eigendom' en 'eigendomsverschuiving'	44
Machiel Bosman	'Vol-regt heeft niemand over zijn leven'. De bestraffing van zelfmoord in Amsterdam, 1532-1795	64
Ignaz Matthey	Eer is teer. Duelleren in Holland, 1600-1800	81
Bram Delbecke	Verlekkerd op geitenmelk en een kalkoenhoedster. Over de ontstaansgeschiedenis van de wet van 6 april 1847	115
Hans Ulrich Jessurun d' Oliveira	An anecdote, A footnote	132
Ika Sorgdrager	Als een schaar die knipt in de lucht. De overwonnen onmacht van Paul Christiaans	153
Varia	G.C.J.J. van den Bergh †, Herman Huguenin (1808-1873) en Gerard Noodt (1647-1725)	166
	C.M. Hogenstijn, Jan Donner, commies-redacteur te Deventer (1916-1917)	171
Recensies		
<p>J.C.M. Cox, "Der beden des poerters der stede van Alcmair goedertierlijc toe ghenegen": Stadsrecht Alkmaar 11 juni 1254 en L. Noordegraaf (eindred.), <i>Alkmaar, stad en regio. Alkmaar en omgeving in de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd</i> (C.L. Hoogewerf) 174; F. Postma, <i>Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549 -1564</i> (R.M. Sprenger) 176; R. Vermeir, <i>In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648</i> (Georges Martyn) 182; E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, <i>De concept-procesordonnantie van 1662 van de Raad van Brabant in Den Haag en de Albertine ordonnantie van 1604 voor de Raad van Brabant te Brussel</i> (Ph. Godding) 184; R. Feenstra, met medewerking van Margreet Ahsmann en Theo Veen, <i>Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Franeker Universiteit tot 1811</i> (Jan Hallebeek) 185; Peter Heyrman, Rudi Hoekx, Piet Veldeman en Bart Willems, <i>Leve het Algemeen Stemrecht! Vive la Garde Civique! De strijd voor het algemeen stemrecht, Leuven 1902</i> (Karel Marchand) 186; J. Smeets, <i>De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel</i> (Bert Krikke) 187.</p>		
Erratum		191
Over de auteurs van de artikelen		192

